Krista Ojutkangas
Meri Larjavaara
Matti Miestamo
Jussi Ylikoski

Johdatus kielitieteeseen

Sanoma Pro Oy
Helsinki

Tiedustelut
Sanoma Pro Oy, Helsinki
puh. 020 391 000
sähköposti: asiakaspalvelu@sanomapro.fi

www.sanomapro.fi

Kustantaja: Sanoma Pro Oy
1.–6. painos, 2017

Tämä aineisto on digitaalinen rinnakkaisversio tuotteesta
Johdatus kielitieteeseen ISBN 978-952-63-2011-3

6 kk lisenssi ISBN 978-952-63-4889-6
48 kk lisenssi ISBN 978-952-63-4890-2

Toimitus: Birgitta Pohja
Ulkoasu: Jaana Huuhtanen
Taitto ja kuvitus: Olli Tuomola

© Krista Ojutkangas, Meri Larjavaara, Matti Miestamo,
Jussi Ylikoski ja Sanoma Pro Oy

Kopiointiehdot

Tämä teos on digitaalinen oppikirja, joka on suojattu
tekijänoikeuslailla (404/61).

Sisällys

Tietolaatikot 6

Kuviot ja taulukot 7

Johdanto 8

Glosseissa käytetyt lyhenteet 14

I Mitä kieliä on?

Maailman kielet

1 Maailman kielitilanne 18

2 Kielten luokittelutavat 24
2.1 Genealoginen luokittelu 24
2.2 Areaalinen luokittelu 33
2.3 Sosiolingvistinen luokittelu 36
2.4 Typologinen luokittelu 38
2.5 Kokoavasti 43

3 Katsaus maailman kieliin alueittain 44
3.1 Afrikan kielet 44
3.2 Euroopan kielet 47
3.3 Aasian kielet 51
3.4 Oseanian kielet 56
3.5 Amerikan kielet 59
3.6 Suomi paikallistason esimerkkinä 61
3.7 Kokoavasti 66

4 **Maailman kielten tulevaisuus** 67
4.1 Kielidiversiteetin arvo 67
4.2 Uhanalaistumisen syitä 68
4.3 Kielten tulevaisuudesta huolehtiminen 70
4.4 Kokoavasti 71

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita 72

II Mitä kielessä on?

Kielellinen merkitys ja sen ilmaisukeinot

Johdanto 76

5 **Äänteet ja äännejärjestelmät** 83
5.1 Äänteiden luokittelu 83
5.2 Foneemit ja äännejärjestelmät 93
5.3 Foneemeista isommiksi yksiköiksi 99
5.4 Prosodia 100
5.5 Kokoavasti 102

6 **Muotokeinot** 105
6.1 Segmentaalinen morfologia 105
6.2 Sanajärjestys 108
6.3 Prosodia muotokeinona 109
6.4 Kokoavasti: muotokeinoista konstruktioiksi 110

7 **Kielten ilmaisemat merkitykset** 112
7.1 Sanaluokat 112
7.2 Substantiiveihin liittyviä merkityksiä: luku, substantiiviluokat ja suku, määräisyys 125
7.3 Asiaintila ja sen osallistujat: semanttiset roolit, lause ja argumenttirakenne 134
7.4 Asiaintilan suhde aikaan ja todellisuuteen: tempus, aspekti, modus, kielto, puheaktit 151

7.5 Valinnaista tietoa asiaintilasta ja sen osallistujista: vapaat määritteet 165
7.6 Asiaintilojen suhteutuminen toisiinsa: lauseiden yhdistäminen..... 171
7.7 Informaatiorakenne, teksti ja diskurssi 180

Kokoavasti: kielen hierarkkisuus ja kielioppi pähkinänkuoressa 187

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita 189

III Mitä kieli on?

Kielen olemus, vaihtelu ja muuttuminen

8 Kielen olemus 192
8.1 Merkitys..... 192
8.2 Merkkien lajit 195
8.3 Ihmiskielen ominaispiirteitä 197
8.4 Kieli ja ajattelu 199
8.5 Kokoavasti 202

9 Kieli ja yhteisö 204
9.1 Variaatio ja normit 204
9.2 Monikielinen yhteisö 208
9.3 Kokoavasti 211

10 Kielen muuttuminen 213
10.1 Variaatio ja muuttuminen 213
10.2 Kielen muuttumisen periaatteita 218
10.3 Kokoavasti 224

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita 226

Lopuksi: Mitä kielen tutkiminen on? 228

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita 236

Esimerkkien lähteet..... 239

Kielet..... 244

Kielet maailmankartalla 254

The International Phonetic Alphabet (IPA) 256

Suomalais-ugrilaisen tarkekirjoituksen perussymbolit 258

Asiahakemisto..... 260

Tietolaatikot

Kuinka latinasta tuli ranskaa 32
Pidgin- ja kreolikielet 35
Morfologinen typologia 40
Perussanajärjestys..... 42
IPA ja SUT 84
Viittomakielen rakenneosat..... 100
Kirjoitusjärjestelmät..... 103
Elollisuushierarkia 127
Epäsuorat puheaktit..... 163
Kieliopillistuminen..... 217

Kuviot ja taulukot

Kuvio 1. Maailman kielten määrän ja niiden puhujamäärien välinen suhde 21
Kuvio 2. Kielikunnan rakenne 25
Kuvio 3. Kielen tasot ja niiden tutkimus 77
Kuvio 4. Kielellinen merkki: merkitsijän ja merkityn välinen suhde. 78
Kuvio 5. Ääntöväylä ja keskeiset artikulaatiopaikat 85
Kuvio 6. a) Primaarit kardinaalivokaalit 87
b) Sekundaarit kardinaalivokaalit 87
Kuvio 7. Suomen kielen vokaalit 95
Kuvio 8. Roolienmerkintäjärjestelmiä 143
Kuvio 9. Kielellisen merkin ja maailman suhde 195

Taulukko 1. Sanavastaavuuksia joidenkin Euroopan kielten välillä 26
Taulukko 2. Yleisimmät konsonantit maailman kielissä 90
Taulukko 3. Suomen kielen konsonantit 96
Taulukko 4. Pääsanaluokat tunnusmerkittömissä ja tunnusmerkkisissä tehtävissä 116
Taulukko 5. Kielen muutoksen eteneminen 214
a) Kielen muutoksen eteneminen 215
Taulukko 6. Ranskan *moult-*, *très-* ja *beaucoup*-sanojen käytön kehitys (Marchello-Nizia 2006: 140) .. 216

Johdanto

Tämän kirjan tarkoituksena on tutustuttaa lukija kielen olemukseen ja sen tutkimukseen, kielitieteeseen. Aihetta käsitellään pääosin kielitypologisesta näkökulmasta. Kielitypologiaa voi luonnehtia maailmanlaajuiseksi vertailevaksi kielitieteeksi. Sen tavoitteena on selvittää, mikä on yhteistä kaikille kielille, miten kielet eroavat toisistaan, mikä on ylipäätään mahdollista, mikä yleistä ja mikä harvinaista, miten ilmiöt ovat jakautuneet maantieteellisesti – ja miksi. Yleinen kielitiede käsittelee kaikkia maailman kieliä, joten kielitypologinen tieto toimii luontevasti kielitieteellisen yleissivistyksen perustana. Niinpä tämä kirja alkaa osalla I, jossa kuvataan maailman kielitilannetta (luku 1) ja esitellään kielitieteessä hyödynnettyjä tapoja luokitella kieliä (luku 2). Kirjassa esitellään kattavasti mutta tiiviisti myös maailman kielet sekä tarkastellaan erikseen Suomen kielitilannetta (luku 3). Osan lopuksi selvitellään hieman maailman kielten tulevaisuudennäkymiä (luku 4).

Kieltä tarkastellaan tässä kirjassa merkityslähtöisesti ja funktionaalisesti. Keskeisiä kysymyksiä ovat, millaisia merkityksiä kielillä ilmaistaan, millaisin keinoin eri kielet niitä ilmaisevat ja mihin näitä merkityksiä käytetään ihmisten välisessä kommunikaatiossa. Tämän aiheen käsittelyn ydin on osan II luku 7, jossa tarkastellaan eritasoisia merkityksiä etenemällä sanoilla ja niiden osilla ilmaistavista merkityksistä kokonaisilla teksteillä välitettyihin merkityksiin. Merkitykset ja tehtävät ovat ensisijaisia, ja niiden katsotaan määräävän kielen rakennetta. Kielitypologisen lähestymistavan mahdollistaa se, että merkitysten kenttä on maailman kielille yhteistä aluetta, sillä kaikkien kielten puhumaympäristöt ovat olennaisilta osiltaan samankaltaiset. Kaikilla kielillä on siis valtaosin tarve puhua samankaltaisista asioista: olemisesta ja liikkumisesta, sinusta ja minusta, ajasta ja paikasta. Kielten väliset erot syntyvät olennaisesti siitä, minkä merkitysten ilmaiseminen on kielessä pakollista – kielioppiin koodattua – ja millä keinoin eli millaisin muodoin merkityksiä ilmaistaan. Muoto on siis kielikohtaista. Lukua 7 pohjustetaan esittelemällä ensin kielen muodolliset rakennuspalikat, äänteet ja foneemit (luku 5) ja muotokeinot (kuten esimerkiksi taivutus, luku 6). Osan II lopussa on kooste siitä, mitä kielioppi tällaisesta näkökulmasta tarkasteltuna on.

Kirjan osassa III pohdiskellaan kieleen liittyviä ilmiöitä yleisemmin. Tarkasteltavaksi tulevat kielellisen merkityksen olemus, muodon, merkityksen ja maailman suhde, kielen ja ajattelun suhde sekä ihmiskielen ainutlaatuisuus (luku 8). Kieli on sosiaalista, sillä se toimii ennen kaikkea ihmisten välisessä viestinnässä. Tämän takia kirjassa käsitellään myös sitä, millaista kieli on kieliyhteisöissä, miten se vaihtelee ja millaisia kielen säännöt voivat tältä kannalta olla. Myös kieliyhteisöjen monikielisyys on tarkastelussa olennainen näkökulma (luku 9). Lopuksi tarkastellaan vielä sitä, miten kieli muuttuu ja mikä on muutoksen suhde vaihteluun, sekä esitellään kielen muutosten lainalaisuuksia (luku 10). Kirja etenee siis konkreettisten kielen ilmiöiden tarkastelusta abstraktien kielen luonteeseen liittyvien seikkojen käsittelyyn. Joitakin asiakokonaisuuksia esitetään lukuihin sijoitetuissa tietolaatikoissa.

Kirjan päätteeksi käsitellään lyhyesti kielitieteen historiaa, luodaan katsaus kielentutkimuksen alkuperäisiin ja nykyisiin menetelmiin ja tavoitteisiin sekä esitellään kielitieteen sovellusaloja.

Tämän kirjan suomenkielisiä edeltäjiä ovat Kaisa Häkkisen *Kielitieteen perusteet* (1995) ja Fred Karlssonin *Yleinen kielitiede* (1998). Niiden tavoin tämäkin kirja pyrkii kattavaan mutta mitoiltaan kohtuulliseen yleisesitykseen, jonka pohjalta lukija voi aloittaa kielitieteeseen tutustumisen. Keskeinen ero näihin on tämän kirjan edustama kielitypologinen ja merkityslähtöinen lähestymistapa. Painopiste on kieliopin peruskysymyksissä ja kielen sosiaalisissa ulottuvuuksissa, joten esimerkiksi sanasto ja kielen psykologinen ulottuvuus jäävät systemaattisen käsittelyn ulkopuolelle. Kirjan kunkin osan lopussa on kommentoitu lista kirjallisuudesta, josta saa lisätietoa osan luvuissa käsitellyistä aiheista. Usein nämä teokset ovat myös toimineet tämän kirjan tärkeinä lähteinä. Listoihin on koottu myös sellaisia kirjoja, jotka ohjaavat tässä kirjassa käsittelemättä jäävien kysymysten pariin. Monet teokset sopivat useammankin osan kirjallisuusvinkeiksi, joten listoja kannattaa käyttää myös ristiin.

Kirjan lopussa on taulukot äänteitä kuvaavista symboleista ja keskeisten termien hakemisto, joista on apua kirjan käytössä. Lopussa on myös kirjassa mainittujen kielten hakemisto, josta käyvät ilmi kunkin kielen puhuma-alue ja sukulaisuus. Nämä kielet on kuvattu myös maailmankartalla.

Esitystavan periaatteet

Kun tarkastelun kohteena on runsaasti erilaisia, erikokoisia ja maailman eri alueilla puhuttavia kieliä, on hyvä kiinnittää huomiota muutamiin kielenkäytön ja merkintätapojen periaatteisiin, joita tässä kirjassa noudatetaan. Kieliä koskevat sananvalinnat ovat nimittäin muutaman viime vuosikymmenen aikana muuttuneet varsin selvästi. Erityisen konkreettisesti muutokset ilmenevät monien kielten nimityksissä. Esimerkiksi useista suomen sukukielistä käytetään vanhemmassa kirjallisuudessa niin sanottuja eksonyymejä, ulkopuolisten antamia kansan- ja kielennimiä, kuten lappi, votjakki ja ostjakki, mutta nykyisin niistä käytetään endonyymejä eli kielenpuhujien omakielisiä nimityksiä, kuten saame, udmurtti ja hanti. On ymmärrettävää, että kielenpuhujayhteisöt suhtautuvat varauksellisesti ulkopuolisten käyttämiin nimityksiin, joista monet pohjautuvat erilaisiin stereotypioihin ja suorastaan halveksuviin ilmauksiin. Esimerkiksi Afrikan eteläosan khoisankielten puhujiin kuuluu khoekhoe-niminen etninen ryhmä, jota nimitettiin aiemmin hottentoteiksi. On arveltu, että nimitys juontuu hollannin murteellisesta änkyttäjää merkitsevästä sanasta. Toisaalta varsinkin joillakin vähemmän tunnetuilla kielillä voi olla useita vaihtoehtoisia nimiä, jotka voivat olla eri murteiden nimityksiä tai vaikkapa vain oikeinkirjoitusvariantteja. Esimerkiksi Ecuadorissa puhutusta waoranin kielestä käytetään myös nimiä auca, waodani, huao, sabela ja huaorani, joista viimeksi mainittu on espanjan oikeinkirjoitukseen perustuva tapa kirjoittaa kielen nimi. Tässä kirjassa käytetään mahdollisimman johdonmukaisesti joko endonyymipohjaisia (esim. hanti) tai muuten neutraaleja, suomen kieleen vakiintuneita nimityksiä (esim. viro). Käyttämämme suomenkieliset kieltennimet ovat pääosin Jaakko Anhavan teoksesta *Maailman kielet ja kielikunnat* (1998).

Kansan- ja kielennimitysten muuttumisen lisäksi ihmisten tasaarvoisuuteen kiinnitetyn huomion lisääntyminen näkyy myös muissa kielitieteen sananvalinnoissa. Ensinnäkin nykykielten välisiä rakenne-eroja ei arvioida niin, että tietyt piirteet tekisivät yhdestä kielestä toista kehittyneemmän tai kehittymättömämmän. Varhaisemmassa kirjallisuudessa on toisinaan puhuttu primitiivisistä tai alkukantaisista kielistä tai ”luonnonkielistä”, mutta tällaiset käsitteet ovat vanhentuneita, sillä nykykäsityksen mukaan ihmiskielen ikä on vähintäänkin 100 000 vuotta ja voidaan katsoa, että kaikkien

nykyään puhuttavien kielten edeltäjät ovat toimineet pääpiirteissään samaan tapaan jo kymmeniä tuhansia vuosia. 2000-luvun alussa sananvalintoihin liittyviä jännitteitä esiintyy esimerkiksi kielten keskinäisistä valtasuhteista puhuttaessa. Täysin neutraaliksi tarkoitettu puhe ”suurista” ja ”pienistä” kielistä tuntuu joidenkin mielestä sisältävän samanhenkisiä arvolatauksia kuin puhe kielten kehittyneisyydestä, jolloin korrektimpana pidetään, että kieliä luonnehditaan ”puhujamäärältään suuriksi” tai ”puhujamäärältään pieniksi”. Tässä kirjassa luonnollisesti pyritään neutraaliin ja objektiiviseen esitystapaan, mutta on hyvä tiedostaa, että kaikkien valintojen taustalla on oman aikamme todennäköisesti ennemmin tai myöhemmin muuttuva asenne.

Kielitypologiseen kirjallisuuteen kuuluvat olennaisena osana ilmiöitä havainnollistavat esimerkit monista eri kielistä. Kaikki tässä teoksessa esiintyvät kielet on koottu luetteloon kirjan loppuun. Kukaan ei tietenkään hallitse kaikkia kieliä, joten kielenainesten esittämiseen on kehitetty glossaukseksi nimitetty kolmirivinen esitystapa, jota seuraava Pakistanissa puhuttavan burušaskin kielen esimerkki havainnollistaa:

(1) burušaski (Munshi 2006: 108)

ume-e	*śugulu*	*ḍumo:mo*
sinä-GEN	ystävä	tulla.PRET.3SG.F

’Sinun ystäväsi tuli.’

Esimerkin numeron jäljessä on kielen nimi sekä mahdollinen lähde, josta esimerkki on lainattu. Kielen nimen yhteydessä ei mainita sen puhuma-aluetta ja sukulaisuutta, koska ne on kirjattu kirjan lopussa olevaan kielten luetteloon ja maailmankarttaan. Ensimmäisellä varsinaisella rivillä on tarkasteltavana oleva esimerkkilause, jonka sanoista voidaan erottaa yhdysmerkillä sidonnaiset taivutusainekset (esim. *-e*). (Kaksoispiste viimeisessä sanassa merkitsee vokaalin pituutta eikä ole tässä glossauksen kannalta merkityksellinen.) Esimerkkilauseet annetaan lähteen mukaisessa muodossa, joka voi olla kyseisen kielen eriasteisesti vakiintunut kirjoitustapa tai muu kielitieteessä yleisesti käytetty esitystapa, kuten venäjän translitteroiminen eli kirjoittaminen latinalaisin kirjaimin kielessä normaalisti käytettyjen kyrillisten aakkosten sijaan. Venäjän translitteroinnissa noudatamme kansainvälistä ISO 9 -standardia, jota

suositellaan käytettäväksi tieteellisissä teoksissa. Esimerkit voidaan esittää myös ääntämisen mukaisessa muodossa vakiintunutta merkistöä käyttäen. Tällä tavoin kirjoitettuja esimerkkejä on eniten äänteitä käsittelevässä luvussa 5.

Toisella rivillä on esimerkin sananmukainen käännös eli glossi, jossa kerrotaan kunkin sanan tai taivutusaineksen merkitys, ja tämän rivin sanat ovat aina täsmälleen esimerkkilauseen vastaavien sanojen alapuolella. Tässä esimerkissä on siis sinua tarkoittava sana genetiivimuodossa (GEN), ystävää tarkoittava sana perusmuodossaan ja 'tulla'-merkityksinen verbi menneen ajan eli preteritin (PRET) yksikön kolmannen persoonan (3SG) feminiinin (F) muodossa. Jos muodolla tai sen osalla on kaksi tai useampia merkityksiä, joita ei voi tai joita ei ole tarkoituksenmukaista erotella, ne erotetaan toisistaan pisteellä, kuten esimerkin verbinmuodossa on tehty (.PRET.3SG.F). Näin esitettynä tämä esimerkki voisi siis olla kohdasta, jossa puhutaan nimenomaan omistuksen ilmaisemisesta genetiivillä mutta jossa verbin muodolla ei ole niinkään merkitystä (verbinmuoto voitaisiin tällaisessa tilanteessa jättää jopa kokonaan analysoimatta ja ilmaista se glossirivilläkin vain käännöksenä "tuli"). Glosseissa käytetyt lyhenteet ovat valtaosin kielitieteessä vakiintuneita, ja ne perustuvat paljolti latinalaisperäiseen terminologiaan ja osittain englannin kieleen. Yleisimmät lyhenteet toistuvat usein, joten ne oppii nopeasti. Kirjassa käytettyjen lyhenteiden luettelo on tämän johdantoluvun lopussa.

Kolmannella rivillä on sitten esimerkin luonteva käännös suomeksi. Puolilainausmerkit sanan tai sanaryhmän ympärillä ilmaisevat, että kyse on merkityksen selityksestä. Glossattujen esimerkkien avulla on siis mahdollista perehtyä minkä tahansa kielen ilmiöihin ilman, että itse osaa kieltä. Kielentutkijalle tämä on korvaamatonta. Glossaamisessa noudatetaan yleisesti niin sanottuja Leipzigin sääntöjä, jotka Leipzigissa toimivat lingvistit ovat koonneet ja yhtenäistäneet. Niihin voi tutustua Max Planck -instituutin ylläpitämillä verkkosivulla osoitteessa <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>. Joidenkin lyhyiden esimerkkien kohdalla olemme tilan säästämiseksi poikenneet kolmirivisestä esitystavasta ja esittäneet esimerkin, glossin ja käännöksen peräkkäin yhdellä rivillä.

Edellä mainittiin puolilainausmerkkien käyttö osoittamassa, että kyse on merkityksen selityksestä (esim. *lubán* 'leijona'). Tämä on

kielitieteessä vakiintunut merkintätapa. Vakiintunut merkintätapa on myös se, että kielenainekset merkitään kursiivilla. Kursiivin avulla tekstissä erottaa aina, milloin on kyse tarkasteltavana olevasta sanasta ja milloin sana on osa tekstiä. Asteriskia * käytetään kielentutkimuksessa kahteen tarkoitukseen: toisaalta se osoittaa, että kyse on oletetusta historiallisesta muodosta (esim. **Maalaksi* ’Maalahti’), ja toisaalta sen tehtävänä on kertoa, että kyse on kielenvastaisesta muodosta (esim. **hyvempi* ei suomessa ole normaalisti hyväksytty sananmuoto).

Kunkin esimerkin kohdalla kerrotaan, mistä lähteestä se on lainattu. Näistä lähteistä on luettelo kirjan lopussa. Poikkeuksen tekevät japanin-, swahilin-, turkin- ja venäjänkieliset esimerkit, jotka ovat tarkastaneet FT Lotta Aunio (swahili), FM Nobufumi Inaba (japani), HuK Hatice Kütük (turkki) ja FM Mikko Voronov (venäjä). Kiitämme heitä kaikkia, samoin kuin FT Leena Kolehmaista avusta saksan kieltä koskevissa kysymyksissä. Työryhmän kielitaitoon perustuvat kirjan englannin-, espanjan-, hollannin-, inarinsaamen-, komisyrjäänin-, latinan-, pohjoissaamen-, ranskan-, romanian-, ruotsin-, saksan-, suomen-, tokpisinin-, udmurtin-, unkarin-, vepsän- ja vironkieliset esimerkit.

Kiitämme myös kirjan asiantuntija-arvioijina toimineita professori Marja-Leena Piitulaista ja dosentti Tiina Onikki-Rantajääsköä sekä erityisesti professori Jussi Niemeä lukuisista arvokkaista korjauksista, kommenteista ja ehdotuksista. Monia hyödyllisiä huomautuksia tekivät myös kirjan esilukijat fil. yo. Jussi Miestamo ja MuM Julia Pihavainio.

Glosseissa käytetyt lyhenteet

>	Merkki ilmaisee agentin ja patientin välistä suhdetta (esim. 1>3 = 1. persoonan agentti ja 3. persoonan patientti).
1	1. persoona
2	2. persoona
3	3. persoona
ABL	ablatiivi
ABS	absolutiivi
AGT	agentti
AKK	akkusatiivi
ALL	allatiivi
AOR	aoristi
ART	artikkeli
ASS	väittävä (assertiivinen)
AV	apuverbi
DAT	datiivi
DEF	määräinen (definiittinen)
ERG	ergatiivi
ES	eri subjekti
F	feminiini
FOK	fokus
FUT	futuuri
GEN	genetiivi
IMP	imperatiivi
IMPF	imperfektiivi
IND	indikatiivi
INE	inessiivi
INF	infinitiivi
INDEF	epämääräinen (indefiniittinen)
INKL	inklusiivinen
KMPL	kompletiivinen
KNJN	konjunktiivi
KOM	komitatiivi
KOND	konditionaali
KONS	konsekutiivinen
KONV	konverbi
KOP	kopula
KYS	kysymys

LOK	lokatiivi
M	maskuliini
N	neutri
NEG	kielto (negaatio)
NOM	nominatiivi
NPRET	ei-mennyt aika (ei-preteriti)
OBJ	objekti
PART	partitiivi
PARTIS	partisiippi
PASS	passiivi
PAT	patientti
PERF	perfekti
PFV	perfektiivi
PL	monikko (pluraali)
PREP	prepositio
PRES	preesens
PRET	preteriti
REFL	refleksiivi
REL	relatiivinen
RSLT	resultatiivi
SBJN	subjunktiivi
SG	yksikkö (singulaari)
TRANS	transitiivinen

I Mitä kieliä on?

Maailman kielet

1 Maailman kielitilanne

2000-luvun alussa arvioidaan, että maailmassa puhutaan lähes 7000:ää luonnollista kieltä. Luonnollisella kielellä tarkoitetaan jonkin ihmisryhmän äidinkielenään käyttämää kieltä, joka on luonnollisen kehityksen tulos. Luonnollisia kieliä ovat siis esimerkiksi suomi, ruotsi, englanti, kiina, pitjantjatjara ja suomalainen viittomakieli mutta eivät esimerkiksi tietoisesti kehitetyt kielet, kuten esperanto tai Star Trek -elokuvien klingon, eivätkä tietokoneiden ohjelmointikielet, kuten prolog tai java. Tämä kirja käsittelee luonnollisia kieliä.

Kielten määrästä esitettyihin arvioihin liittyy monenlaisia kysymyksiä ja epävarmuustekijöitä. Ensinnäkin on kiinnitettävä huomiota siihen, mitä ylipäätään tarkoitetaan kielellä: mikä lasketaan kieleksi ja mikä jonkin kielen murteeksi. Toiseksi eri puolilta maailmaa kerätty tieto tulee monenlaisista lähteistä eikä välttämättä ole täysin yhteismitallista. Käsittelemme kutakin ongelmaa vuorollaan. Tässä kirjassa esitettävät arviot kielten määristä ja puhujamääristä perustuvat pääasiassa teokseen *The Ethnologue* (Gordon (toim.) 2005), joka on kattavin julkaisu maailman kielistä. On selvää, että laajuutensa vuoksi siihen sisältyy epätarkkuuksia, ja eri kielikuntien ja alueiden asiantuntijat voivat olla hieman eri mieltä annetuista tiedoista. Teos on kuitenkin paras olemassa oleva yleistietolähde maailman kaikista tunnetuista kielistä. Se on siis hyvä lähtökohta yleiselle kieliä koskevan tiedon etsimiselle, mutta jos haluaa tutustua tarkemmin johonkin kieleen, kielikuntaan tai maantieteelliseen alueeseen, on syytä käyttää niihin erikoistuneita lähteitä.

Kielten määrää arvioitaessa on siis oleellista, milloin kaksi kielimuotoa voidaan katsoa eri kieliksi ja milloin niitä taas pidetään yhden kielen eri murteina. Puhtaasti lingvistisen nyrkkisäännön mukaan kyseessä on saman kielen murteet silloin, kun niiden puhujat ymmärtävät toisiaan, ja kaksi eri kieltä silloin, kun keskinäistä ymmärrettävyyttä ei ole. Käytännössä tällä tavoin vedetty raja on luonnollisesti häilyvä. Toisaalta kielen ja murteen eroa tehtäessä kiinnitetään usein huomiota myös moniin kielenulkoisiin seikkoihin: poliittisiin, sosiaalisiin, kulttuurisiin ja historiallisiin tekijöihin. Poliittisen kriteerin mukaan kielen ja murteen raja voi määräytyä jonkin poliittisen yksikön, kuten valtion,

rajojen mukaan. Kieli on myös tärkeä tekijä ihmisryhmien identiteetin muodostumisessa, ja se on yksi niistä kriteereistä, joiden perusteella ihmiset kokevat kuuluvansa erilaisiin sosiaalisiin ryhmiin. Niinpä eroja kielten välille halutaan usein tehdä sen mukaan, kokeeko puhujayhteisö kuuluvansa samaan vai eri kansaan kuin jokin toinen läheistä kielimuotoa puhuva ihmisryhmä. Tähän liittyy myös ihmisryhmien yhteinen historia ja yhteiseksi kokema kulttuuri.

Puhtaan lingvistinen kriteeri kielen ja murteen erottamiseksi voi usein olla ristiriidassa kielenulkoisten kriteerien kanssa. Kaksi kielimuotoa voi olla hyvin pitkälle keskenään ymmärrettäviä, mutta ne voidaan katsoa kielenulkoisin kriteerein eri kieliksi. Tällainen tilanne vallitsee esimerkiksi Skandinaviassa norjan, ruotsin ja tanskan kesken. Näiden kielten puhujat pystyvät suhteellisen helposti kommunikoimaan keskenään, mutta yleisesti hyväksytyt kielirajat noudattelevat suunnilleen valtioiden rajoja. Kukin kielistä on oman kansallisvaltionsa pääkieli, johon sen puhujat identifioituvat ja johon liitetään oma kulttuurinsa ja historiansa. Toisaalta esimerkiksi Kiinassa puhutaan useita kielimuotoja, jotka eivät ole keskenään ymmärrettäviä mutta jotka poliittisista syistä katsotaan usein yhdeksi kiinan kieleksi. Myös yhteinen kirjoitusjärjestelmä yhdistää Kiinassa puhuttavia kieliä.

Nämä kysymykset ovat korostuneet Balkanin alueen viimeaikaisessa kehityksessä. Entisen Jugoslavian puhutuin kieli oli serbokroatia, jota voitiin pitää sekä lingvistisin että poliittisin kriteerein yhtenä kielenä. Liittovaltion hajoamisen jälkeen serbeillä, kroaateilla ja muilla etnisillä ryhmillä, kuten bosnialaisilla ja montenegrolaisilla, on ollut tarve korostaa omaa identiteettiään ja eroavaisuuksia toisistaan. Tämän identiteetin rakentamisessa kieli on ollut keskeisessä osassa, ja niinpä esimerkiksi serbiaa ja kroatiaa pidetään nyt kielenulkoisin kriteerein eri kielinä, vaikkei niiden keskinäisessä ymmärrettävyydessä ole tapahtunut oleellista muutosta. Toki tällainen poliittinen muutos heijastuu myös itse kielen ominaisuuksiin niin, että kielten virallisia normeja luotaessa eroja korostetaan. Standardikielimuodot eroavat näin yhä enemmän toisistaan myös tietoisen kielenhuollon kautta. Myös sanastossa on viime aikoina tietoisesti korostettu kunkin kielen alueellisia piirteitä ja siten vahvistettu poikkeavuutta naapurista.

Yleisesti voidaan sanoa, että eurooppalaisessa kansallisvaltioajattelussa kielen määrittely valtioiden rajojen mukaan on ollut keskeistä. Maailmanlaajuisesti valtioiden monikielisyys on kuitenkin huomattavasti tavallisempaa kuin nykyeurooppalaisesta näkökulmasta näyttää. On varsin tavallista, että jossakin maassa puhutaan useampia kieliä, joista mikään ei välttämättä ole selvästi valtakielen asemassa. Esimerkiksi Nigeriassa puhutaan yli viittäsataa ja Papua-Uudessa-Guineassa yli kahdeksaasataa eri kieltä. Sama koskee yksilöidenkin monikielisyyttä; maailmanlaajuisesti on monin paikoin tavallista, että yksi ihminen puhuu useampaa lähialueen kieltä.

Kuten oheisesta *The Ethnologuen* (2005) tietoihin perustuvasta kymmenen kärjessä -listasta käy ilmi, puhujamäärältään suurin kieli on mandariinikiina, jolla on noin 900 miljoonaa äidinkielistä puhujaa. Seuraavina ovat espanja ja englanti, joilla äidinkielisiä puhujia on yli 300 miljoonaa. Englantia toki puhuu toisena kielenä huomattavasti suurempi määrä ihmisiä, mutta saman voi sanoa kaikista listan kielistä. (Kielitieteessä toinen kieli ei välttämättä tarkoita järjestyksessä toista ihmisen oppimaa kieltä vaan kaikkia sellaisia äidinkielen – tai ensikielen – jälkeen opittuja kieliä, joita puhutaan siinä ympäristössä, jossa ne opitaan. Esimerkiksi Suomessa äidinkieleltään ruotsinkielisen oppima suomi on hänelle toinen kieli.)

1.	mandariinikiina	873 014 298
2.	espanja	322 299 171
3.	englanti	309 352 280
4.	hindi	180 764 791
5.	portugali	177 457 180
6.	bengali	171 070 202
7.	venäjä	145 031 551
8.	japani	122 433 899
9.	saksa	95 392 978
10.	wu-kiina	77 175 000

Listassa voi kiinnittää huomiota muun muassa se, ettei siinä mainita arabiaa, joka toisinaan esitellään jopa maailman toiseksi

puhutuimpana, yli 400 miljoonan puhujan kielenä. Tällöin kuitenkin niputetaan yhdeksi kieleksi kymmeniä arabialaisen kulttuurin yhdistämiä alueellisia puhekieliä, joiden puhujat eivät välttämättä ymmärrä toisiaan. Arabian varieteeteista eniten puhujia, 46 miljoonaa, on egyptinarabialla, mikä on kuitenkin paljon vähemmän kuin esimerkiksi wu-kiinalla, joka on toinen maailman kymmenen puhutuimman kielen joukkoon yltävä kiinalaiskieli.

Maailmassa on siis kahdeksan kieltä, joilla on yli 100 miljoonaa äidinkielistä puhujaa. Tämä on noin yksi promille maailman lähes 7000 kielestä. Näitä kahdeksaa kieltä puhuu äidinkielenään noin 2,3 miljardia ihmistä, mikä on yli kolmasosa maailman koko väestöstä. 347 kielellä eli viidellä prosentilla maailman kielistä on yli miljoona puhujaa (maailmanlaajuisesta näkökulmasta suomikin siis kuuluu ehdottomasti suuriin kieliin), ja näitä puhuu yhteensä noin 5,4 miljardia ihmistä. Puhujamäärältään pienimpiä kieliä taas ovat ne lukuisat katoamassa olevat kielet, joita puhuu enää yksi tai muutama henkilö. Selvästi yli puolella maailman kielistä on alle 10 000 puhujaa, ja yhteensä niitä puhuu äidinkielenään vain reilu promille maailman väestöstä. Kuvio 1 havainnollistaa tätä. Jo nämä puhujamäärät kertovat, että kielet ovat hyvin eriarvoisessa asemassa keskenään. Monet kielet ovat katoamassa, ja monien kielten olemassaolo on enemmän tai vähemmän uhattuna. Kielten uhanalaisuutta käsittelemme lähemmin luvussa 4.

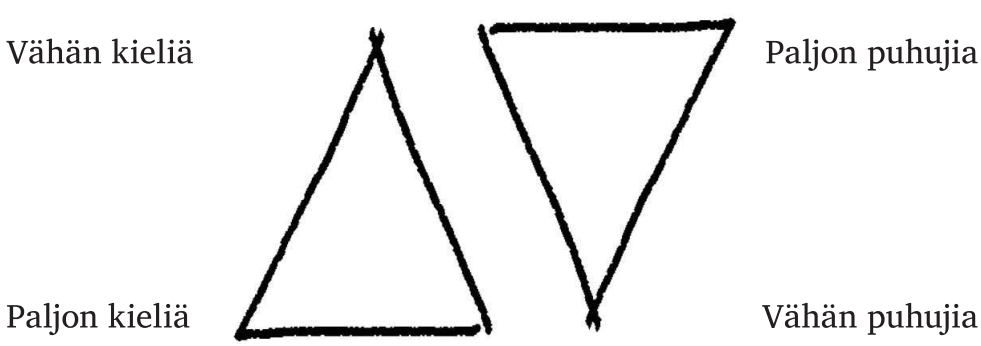

Kuvio 1. Maailman kielten määrän ja niiden puhujamäärien välinen suhde.

Kielet eivät suinkaan ole jakautuneet tasaisesti maailmankartalla. Kielten ja niitä puhuvien yhteisöjen kulttuurien moninaisuus on suurinta trooppisilla alueilla, ja mitä kauemmas päiväntasaajasta mennään, sitä vähemmän kieliä on. Tällä on tietysti yhteys eri alueiden väentiheyteen, ja alueilla, joilla ihmisiä elää hyvin vähän, on myös vähäinen määrä kieliä. Näin on esimerkiksi Siperiassa. Yhteys väentiheyden ja kielten tiheyden välillä ei kuitenkaan ole suora. Eurooppa on suhteellisen tiheään asuttua seutua mutta jää kieli- ja kulttuuridiversiteetissä monen eteläisemmän alueen taakse. Toisaalta taas monet trooppiset alueet, joilla kielidiversiteetti on suuri, ovat suhteellisen harvaan asuttuja. Näillä alueilla on suuri määrä suhteellisen pieniä kieliyhteisöjä. Alueilla, joilla kieliä on paljon, myös biodiversiteetti eli kasvi- ja eläinlajien määrä on suuri. Nämäkin seikat ovat yhteydessä toisiinsa. Runsas biodiversiteetti tekee nimittäin mahdolliseksi yhteisöjen paikallaan pysymisen, kun ruoan hankinta ei pakota liikkeelle ja hankkimaan uusia asuinsijoja.

Kielitieteessä vakiintunut tapa on, että jonkin maanosan kielistä puhuttaessa tarkoitetaan sieltä lähtöisin olevia kieliä. Niinpä tarkka nimitys esimerkiksi ”Euroopan kielille” on eurooppalaislähtöiset kielet, koska Euroopassa puhutaan paljon muitakin kieliä, ja eurooppalaislähtöisiä kieliä puhutaan ympäri maailmaa. Eurooppalaislähtöisiin kieliin kuuluu vain reilut kolme prosenttia maailman kielistä, mutta niitä puhuu noin neljännes maailman väestöstä. Vain aasialaislähtöisiä kieliä puhuu suurempi määrä ihmisiä, noin kaksi kolmasosaa maailman väestöstä, ja nämä kielet edustavat kolmannesta kaikista kielistä. Eri alueiden kielten ja näiden kielten puhujien määrät eivät lainkaan korreloi keskenään. Esimerkiksi Oseanian alueen kieliä on noin 1300 (viidennes kaikista kielistä), mutta niiden puhujat edustavat vain yhtä promillea maailman väestöstä.

Kielten määristä ja puhujamääristä puhuttaessa on muistettava, että luvut ovat arvioita. Epätarkkuuksia aiheuttaa muun muassa kielen ja murteen erottamisen ongelma. Jos emme voi yksiselitteisesti sanoa, missä murteen ja kielen raja menee, emme voi myöskään antaa tarkkaa lukua kielten tai niiden puhujien määrästä. Jos kaksi kielimuotoa katsotaan yhden kielen murteiksi sen sijaan, että puhuttaisiin kahdesta erillisestä kielestä, on maailmassa yksi kieli vähemmän. ”Jäljelle jäävällä” kielellä on sitten yhtä paljon puhujia kuin näillä kahdella murteella yhteensä.

Toinen ongelma kielten määrän ja niiden puhujamäärien arvioinnissa on tiedon saanti eri alueilta. Monissa teollisuusmaissa kerätään väestöstä tarkat tilastot, joihin kirjataan myös ihmisten äidinkieli. Monissa kolmannen maailman maissa tällaisen tilastotiedon saaminen taas voi olla paljon hankalampaa. Ihmisistä ei välttämättä voida pitää ajantasaisia, reaaliaikaisia rekisterejä. Monissa maissa kielten puhujamäärätiedot on kerättävä useista eri lähteistä, esimerkiksi tietyillä alueilla tutkimusta harjoittaneiden kielitieteilijöiden tai antropologien raporteista.

Tarkkakaan tilastointi ei välttämättä takaa tietoa kielistä ja niiden puhujamääristä. Väestötilastoissa ei välttämättä kirjata ihmisten etnistä taustaa tai äidinkieltä – edes teollisuusmaissa. Esimerkiksi Ruotsissa ja Ranskassa ei tilastoida ihmisten äidinkieltä. Arviot kielten puhujamääristä eivät myöskään perustu jokaisen puhujan kielitaidon testaamiseen vaan esimerkiksi ihmisten ilmoitukseen omasta ja lastensa äidinkielestä. Monikielisyystapauksissa ilmoitettu äidinkieli ei välttämättä ole henkilön parhaiten osaama tai eniten käyttämä kieli, vaan äidinkieleksi voidaan joissakin tapauksissa ilmoittaa kieli, jonka puhujayhteisöön halutaan kuulua. Jos puhujayhteisön oma kieli on katoamassa, yhteisön jäsenet voivat haluta ilmoittaa sen äidinkielekseen, vaikkeivät he todellisuudessa juuri käyttäisi tai edes osaisi sitä. Toisaalta joskus sosiaalisen nousun toivo voi synnyttää halun samastua valtakieleen, jolloin ihmiset ilmoittavat sen äidinkielekseen, vaikka heidän varsinainen päivittäisessä kanssakäymisessä käyttämänsä ja parhaiten osaamansa kieli olisikin vähemmistön alkuperäinen kieli. Usein puhujamäärätiedot voivat perustua myös paikallisten haastatteluissa esittämiin arvioihin alueella elävien ihmisryhmien suuruudesta ja puhumista kielistä, ja on selvää, että tällaisiin arvioihin voi sisältyä epätarkkuuksia. Näistä ongelmista huolimatta arviot kielten ja niiden puhujien määristä eivät ole sattumanvaraisia. Ne ovat parhaita mahdollisia arvioita saatavilla olevan tiedon perusteella ja pitävät toki hyvin pitkälle paikkansa.

Kieliä voidaan ryhmitellä erilaisin perustein. Tällaiset ryhmittelyt auttavat meitä puhumaan kielistä ja ymmärtämään erilaisia kieleen liittyviä ilmiöitä paremmin. Seuraavassa luvussa tutustumme tarkemmin erilaisiin näkökulmiin, joista kieltä voi tarkastella ja joiden perusteella niitä voidaan jakaa erilaisiin ryhmiin.

2 Kielten luokittelutavat

Jos törmäämme esimerkiksi sanomalehteä tai tietokirjaa lukiessamme johonkin kieleen, vaikkapa romaniaan, zuluun tai choctawiin, ja haluamme tietää siitä enemmän, apuun tulevat erilaiset luokittelut. Haluamme kenties tietää, mille muille kielille se on sukua, missä sitä puhutaan, kuinka moni ihminen sitä käyttää ja millaisissa tilanteissa tai minkä tyyppinen kieli on rakenteeltaan. Genealoginen luokittelu kertoo kielten keskinäisestä sukulaisuudesta ja yhteisestä alkuperästä, areaalinen eli maantieteellinen luokittelu kielten puhuma-alueista ja eri kielten välisistä kontakteista, sosiolingvistinen luokittelu kielten käytöstä ja asemasta yhteiskunnassa ja typologinen luokittelu kielten kielellisistä eli niiden rakenteen ja sanaston ominaisuuksista. Nämä tässä luvussa esiteltävät luokittelut ovat apuvälineitä kielten luonnehdinnassa, kielten paljouden jäsentämisessä ja kieliin liittyvien ilmiöiden ymmärtämisessä.

2.1 Genealoginen luokittelu

Kielten perinteisin ryhmittely perustuu siihen, minkä kielten voidaan kielitieteen keinoin osoittaa olevan samaa alkuperää. Tällaista luokittelua kutsutaan genealogiseksi (joskus puhutaan myös geneettisestä luokittelusta, ja vaikka termi geneettinen viittaa alkuperään yhtä lailla kuin genealoginenkin, on sitä parempi välttää, koska sillä on vaara sekoittua biologiseen genetiikkaan). Genealogisessa luokittelussa samaan ryhmään kuuluvat kielet, jotka polveutuvat samasta kantakielestä. Kantakielen puhujat ovat jossakin vaiheessa eri syistä jakaantuneet ryhmiin ja eriytyneet toisistaan, ja heidän kielensä ovat vähitellen erilaistuneet niin, ettei keskinäistä ymmärrettävyyttä lopulta enää ole ja ne ovat muuttuneet erillisiksi kieliksi. Ylimmän tason yhteisestä kantakielestä polveutuvaa kielten joukkoa kutsutaan kielikunnaksi. Kuvio 2 esittää kuvitteellisen kielikunnan ABCD sukupuuta. Tämä kielikunta on niiden kielten joukko, jotka polveutuvat kantakielestä nimeltä kanta-ABCD. Kanta-ABCD on jakaantunut kolmeen eri haaraan: AB, C ja D. Haara AB on myöhemmin edelleen jakaantunut kahteen kieleen: A ja B. Välivaihetta kutsutaan välikantakieleksi. Tässä esimerkissä kanta-AB on välikantakieli, josta sen tytärkielet A ja B polveutuvat. A ja B ovat keskenään sisarkieliä. Sukupuun oikeanpuoleiset haarat eivät ole haarautuneet edelleen, joten niissä ei myöskään ole välikantakieliä.

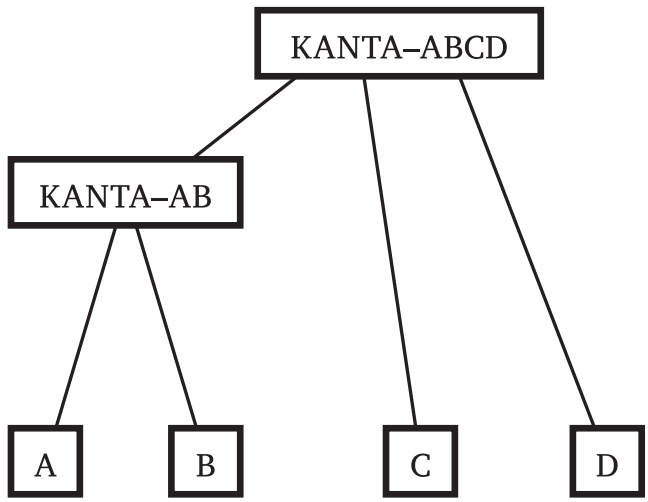

Kuvio 2. Kielikunnan rakenne.

Oletetaan, että esimerkin kantakieltä kanta-ABCD on puhuttu esimerkiksi 3000 vuotta sitten. Tämän kantakielen puhujayhteisö on sittemmin hajonnut ryhmiin, mikä on johtanut myös kielen jakautumiseen vähitellen. Tuhansien vuosien kuluessa aivan muiden kielten puhujat ovat voineet vaihtaa kielensä kanta-AB:ksi, A:ksi, B:ksi, C:ksi tai D:ksi, niin että nykykielten A, B, C ja D puhujat eivät välttämättä ole lainkaan kantakielen puhujien biologisia jälkeläisiä mutta kielellinen yhteys on koko ajan säilynyt. Nykykielet ovat monissa suhteissa hyvin erilaisia kuin kantakieli, mutta koska muutos on ollut hidasta ja asteittaista, kyse on tässä mielessä koko ajan ollut samasta kielestä. Kielikunnan kielten eriytymiseen kuuluu, että kielet menettävät yhteyden toisiinsa, mutta kustakin kielestä kantakieleen ulottuva jatkumo on yhtenäinen. Nykynäkökulmasta voidaan erottaa kanta-ABCD, kanta-AB ja A erillisiksi historiallisiksi vaiheiksi ja erillisiksi kieliksi hitaassa muutosten jatkumossa.

Konkreettinen esimerkki kielikunnasta on indoeurooppalainen kielikunta. Kaikki indoeurooppalaiset kielet polveutuvat indoeurooppalaisesta kantakielestä, joka on jakaantunut useaan eri haaraan, esimerkiksi germaanisiin ja romaanisiin kieliin. Germaaniset kielet (esim. ruotsi, englanti ja saksa) polveutuvat sitten germaanisesta (väli)kantakielestä ja romaaniset kielet (esim. ranska, italia ja espanja) romaanisesta (väli)kantakielestä.

Entä miten kielten sukulaisuussuhteet saadaan selville? Genealogiset luokittelut perustuvat historiallis-vertailevaan metodiin. Siinä kielten sanastoa ja kieliopillisia elementtejä vertaillaan ja niiden väliltä etsitään systemaattisia äännevastaavuuksia. Jos kielten A ja B välillä samaa (tai lähes samaa) tarkoittavien sanojen välillä on systemaattisia äännevastaavuuksia esimerkiksi niin, että kielessä A esiintyy tietyssä asemassa (esim. sanan alussa) aina *p* ja kielessä B samaa (tai lähes samaa) tarkoittavissa sanoissa on vastaavassa asemassa aina *f*, voidaan päätellä, että nämä vastaavuudet ovat peräisin yhteisestä alkuperästä. Oleellista on, että vastaavuudet ovat systemaattisia ja että niitä on tarpeeksi paljon. Tällöin sattuman mahdollisuus tulee käytännössä suljettua pois. Taulukko 1 esittää joitakin vastaavuuksia muutamien eurooppalaisten kielten välillä.

Tarkastellaan tässä yhteydessä vain esimerkkisanojen ensimmäisiä äänteitä (näiden kielten ääntämys toki eroaa oikeinkirjoituksesta eri tavoin, mutta ensimmäisissä äänteissä oikeinkirjoitus vastaa ääntämystä kaikissa tapauksissa paitsi saksan sanassa *Vater*, jonka *v*:llä kirjoitettu ensimmäinen äänne on *f*). Näissä kielissä on siis joukko sanoja, joissa samaa merkitsevä sana alkaa *n*:llä kaikissa taulukon kuudessa kielessä, ja joukko sanoja, joissa englannin, saksan ja ruotsin sananalkuista *f*-äännettä vastaa ranskassa, italiassa ja espanjassa *p*. Tämä esimerkki näyttää, että kyseiset äännevastaavuudet ovat systemaattisia. Kun kielten väliltä löydetään tarpeeksi

	englanti	saksa	ruotsi	ranska	italia	espanja
’yö’	*night*	*Nacht*	*natt*	*nuit*	*notte*	*noche*
’yhdeksän’	*nine*	*neun*	*nio*	*neuf*	*nove*	*nueve*
’uusi’	*new*	*neu*	*ny*	*neuf*	*nuovo*	*nuevo*
’ei’	*no*	*nein*	*nej*	*non*	*no*	*no*
’jalka’	*foot*	*Fuß*	*fot*	*pied*	*piede*	*pie*
’isä’	*father*	*Vater*	*fader*	*père*	*padre*	*padre*
’varten, vuoksi’	*for*	*für*	*för*	*pour*	*per*	*por*
’kala’	*fish*	*Fisch*	*fisk*	*poisson*	*pesce*	*pez*

Taulukko 1. Sanavastaavuuksia joidenkin Euroopan kielten välillä.

suuri joukko tällaisia systemaattisia äännevastaavuuksia, voidaan päätellä, että yhtäläisyydet juontuvat yhteisestä kantakielestä.

Esimerkin perusteella voidaan olettaa, että kaikki kuusi kieltä ovat sukua toisilleen ja kuuluvat siis samaan kielikuntaan. Aineisto näyttää kuitenkin myös sen, ettei kaikkien kuuden kielen keskinäinen sukulaisuus ole samalla tasolla. *f*- ja *p*-alkuiset sanat erottavat toisaalta englannin, saksan ja ruotsin ja toisaalta ranskan, italian ja espanjan omiksi ryhmikseen. Nämä ryhmät ovat kielikunnan eri haaroja. Englanti, saksa ja ruotsi kuuluvat germaaniseen ja ranska, italia ja espanja romaaniseen haaraan. Aineiston perusteella voidaan olettaa, että *n*-alkuiset sanat ovat olleet *n*-alkuisia jo kantakielessä, mutta *f*- ja *p*-alkuisten sanojen kohdalla tilanne on mutkikkaampi. Yksinkertaisin oletus on, että jompikumpi alkuäänne vastaa kantakielen tilannetta, mutta kumpi se voisi olla? Esimerkin suppea aineisto ei riitä antamaan vastausta tähän kysymykseen, mutta paljon laajemman aineiston valossa on aiheellista olettaa, että alkuperäinen äänne näiden sanojen alussa on ollut *p*. Sananalkuinen *p* on sitten muuttunut *f*:ksi germaanisessa haarassa. Koska tämä muutos koskee kaikkia germaanisia kieliä muttei muita indoeurooppalaisen kielikunnan haaroja, voidaan päätellä, että äänteenmuutos on tapahtunut germaanisessa välikantakielessä, siis silloin kun tämä kielimuoto on jo eriytynyt muista indoeurooppalaisen kielikunnan kielistä muttei vielä jakaantunut tytärkielikseen.

Systemaattisia äännevastaavuuksia vertailemalla voidaan luoda rekonstruktioita tunnettujen kielten historiallisista lähtömuodoista. Rekonstruktiot kuvaavat sitä, millaisia nykyisin tunnettujen kielten sanojen tai kieliopillisten ainesten äänneasujen oletetaan olleen kielten kantamuodoissa. Rekonstruktioissa on tärkeää niin sanottu yhdenmukaisuusperiaate, jonka mukaan kantakielissä ei saa olettaa esiintyvän mitään sellaista, mikä ei esiintyisi jossakin tunnetussa kielessä. Esimerkiksi ’jalka’-sanan asuksi indoeurooppalaisessa kantakielessä on rekonstruoitu **pṓds*.

Systemaattisten äännevastaavuuksien pohjalta voidaan siis päätellä, mitkä kielet kuuluvat samaan kielikuntaan, ja näiden kielten kesken esiintyvien erojen ja yhtäläisyyksien perusteella kielikunta voidaan edelleen jakaa haaroihin ja mahdollisesti vielä alemman tason ryhmiin. Todellisuus on tietysti huomattavasti taulukon 1 antamaa esimerkkiä monimutkaisempi, mutta yksinkertaistettuna

tämä on se periaate, jonka perusteella saadaan selville, mitkä kielet ovat keskenään sukua ja miten kunkin kielikunnan sukupuu rakentuu.

Keskeistä on, että äännevastaavuudet ovat systemaattisia. Kaikin puolin toisistaan riippumattomillakin kielillä voi olla satunnaisia toisiaan äänteellisesti muistuttavia samanmerkityksisiä sanoja, mutta tällaiset yksittäistapaukset eivät riitä todistukseksi kielisukulaisuudesta. Ne ovat hyvin suurella todennäköisyydellä silkkaa sattumaa. Ihmiskielissä on vain rajallinen määrä äänteitä, ja jokaisessa kielessä on tuhansia näistä äänteistä koostuvia sanoja. Niinpä tapaukset, joissa jotkin samaa tarkoittavat sanat ovat äänteellisesti samankaltaisia kahdessa toisistaan riippumattomassa kielessä, ovat siis aivan todennäköisiä. Esimerkiksi sekä englannin että 1970-luvulla kuolleen australialaisen mbabaramin kielen koiraa tarkoittava sana on *dog*, mutta muita samanmuotoisia samaa tarkoittavia sanoja ei tunneta (lukuun ottamatta tietysti niitä sanoja, jotka mbabaram lainasi englannista eurooppalaisten Australiaan tulon jälkeen). Kyse on siis sattuman synnyttämästä yksittäistapauksesta.

Sanastolliset yhtäläisyydet eri kielten välillä voivat tietysti johtua muustakin kuin yhteisestä alkuperästä: sanoja lainataan, kun kieliyhteisöjen jäsenet ovat kosketuksissa toistensa kanssa. Suomen ja ruotsin välillä on äännevastaavuuksia esimerkiksi sellaisissa enemmän tai vähemmän samaa tarkoittavissa sanoissa kuin *laina/lån*, *lammas/lamm*, *latoa/ladda* ja *lupa/lov*. Näissä tapauksissa kyse ei kuitenkaan ole yhteiseen kantakieleen palautuvista sanoista, vaan suomen sanat ovat eriaikaisia lainoja nykyruotsia edeltäneistä kielimuodoista. Kielten alkuperää selvitettäessä on siis pystyttävä erottamaan, mitkä sanat juontuvat kantakielestä ja mitkä ovat myöhempää lainaa. Tästä syystä äännevastaavuuksia etsittäessä turvaudutaan tavallisimmin konkreettiseen perussanastoon, kuten ruumiinosien nimiin, yleisimpiin luonnossa esiintyviin ilmiöihin, perusverbeihin, kuten *tulla* ja *mennä*, jne. Tällaiset sanat eivät ole kulttuurisidonnaisia eivätkä siten lainaudu helposti, päinvastoin kuin vaikkapa elinkeinoihin liittyvät sanat, jotka helposti lainataan samoihin aikoihin, kun omaksutaan itse toimintakin. Esimerkiksi suomen sanat *herne*, *siemen* ja *paimen* ovat lainautuneet balttilaisten kielten latvian ja liettuan muinaisesta kantamuodosta, mutta *internet*, *feissaaminen* ja *spämmi* on lainattu englannista. Sanojen alkuperän tutkimusta nimitetään etymologiaksi.

Erityisen hyvin lainautumiselta turvassa ovat erilaiset kieliopilliset elementit, kuten pronominit (*minä*, *sinä* jne.) ja taivutusainekset (*tee**n**, tee**t*** jne.). Myös kieliopillisten elementtien kohdalla täytyy kuitenkin muistaa, että pelkkä rakenteellinen samankaltaisuus, esimerkiksi se, että taivutusaineksia ylipäänsä on, ei vielä riitä kertomaan kielisukulaisuudesta. Vertailuissa haetaan nimenomaan äännevastaavuuksia eli tarkastellaan, mitä äänteitä eri elementeissä esiintyy. Äännevastaavuuksien perusteella sukulaisiksi osoittautuvissa kielissä on useimmiten myös enemmän tai vähemmän rakenteellista samankaltaisuutta.

Kielet ovat jatkuvassa muutoksessa, ja mitä kauemmas historiassa mennään, sitä vähäisemmiksi äänteelliset samankaltaisuudet käyvät. Kielen muuttuminen siis vähitellen hävittää jälkiä kielten yhteisestä alkuperästä. Viro ja unkari ovat molemmat suomen sukukieliä, mutta viron- ja unkarinkielistä tekstiä verratessaan jokainen suomalainen huomaa, että viro on paljon lähempänä suomea kuin unkari. Viro ja suomi ovat eronneet yhteisestä itämerensuomalaisesta kantakielestä arviolta ajanlaskumme alun tienoilla, kun taas unkarilaisten kanssa yhteinen historia on katkennut paljon aikaisemmin. Tuhansien vuosien kehitys on hävittänyt yhtäläisyyksiä unkarin ja suomen väliltä, ja nykysuomen ja nykyunkarin väliltä pystytään tunnistamaan noin sata yhteiseen kantakieleen palautuvaa sanaa, esimerkiksi *elää/él* ja *käsi/kéz*. Toisten sukukielten kanssa sekä suomella että unkarilla on luonnollisesti paljon muitakin yhteisiä sanoja.

Kun aikaa kuluu tarpeeksi kauan, kielen muutos on hävittänyt yhtäläisyydet niin perusteellisesti, ettei riittävää määrää systemaattisia äännevastaavuuksia kielten sukulaisuuden toteamiseksi enää ole. Historiallis-vertailevalla metodilla on siis rajansa. Yleisesti arvioidaan, että yli 8000 vuoden takaisia yhteyksiä ei äännevastaavuuksien perusteella enää pystytä luotettavasti todistamaan. Historiallis-vertaileva metodi voi todistaa kahden kielen olevan sukua toisilleen, mutta ellei tällaista yhteyttä joidenkin kahden kielen väliltä löydy, yhteys on silti voinut olla mahdollinen kaukaisemmassa menneisyydessä. Yli 8000 vuoden takaisista yhteyksistä metodi ei yksinkertaisesti kerro mitään, ei puolesta eikä vastaan. Metodi ei myöskään pysty vastaamaan kysymykseen, polveutuvatko kaikki maailman kielet yhteisestä kantakielestä. Jos tällainen yhteys on ollut, se on niin kaukaista menneisyyttä, ettei siihen

historiallis-vertailevan metodin avulla päästä käsiksi. On mahdollista, että esimerkiksi indoeurooppalaisen ja uralilaisen kielikunnan nykytietämyksen mukaiset kantakielet ovat olleet sukua toisilleen. On myös mahdollista, että kaikki kielet ovat yhtä yhteistä alkuperää. Ihmiskielen iäksi arvioidaan vähintään 100 000 vuotta.

Joillekin kielille ei ole löytynyt sukulaisia lainkaan. Monissa tapauksissa tähän on syynä tutkimuksen puute. Monia kieliä ei ole yksinkertaisesti vielä tutkittu niin paljon, että riittäviä todisteita sukulaisuudesta olisi löytynyt. On kuitenkin myös kieliä, joiden suhdetta muihin lähialueiden kieliin on tutkittu perusteellisesti mutta sukulaisuusyhteyksiä ei ole pystytty osoittamaan. Esimerkiksi Espanjassa ja Ranskassa puhuttavalle baskille ja Pakistanissa puhuttavalle burušaskille ei tunneta yhtään sukukieltä. Tällaista kieltä sanotaan isolaatiksi, ja voidaan myös sanoa, että isolaattikieli muodostaa yksin kokonaisen kielikunnan. Isolaattikielen taustalta voidaan olettaa erilaisia kehityskulkuja. Periaatteessa olisi mahdollista, ettei sen edeltäjä ole koskaan historiansa aikana jakautunut useammiksi kieliksi. Todennäköistä kuitenkin on, että kaukana menneisyydessä haarautumisia on tapahtunut mutta nämä isolaattikielen muinaismuodon sisarkielet ovat jossakin vaiheessa kadonneet: kielten puhujat ovat kuolleet tai he ovat vaihtaneet kielensä toiseksi. On myös mahdollista, että isolaattina pidetty kieli on hyvin kaukaista sukua jollekin olemassa olevalle kielelle. Tämä sukulaisuusyhteys vain on liian kaukana historiassa, jotta sen saisi historiallis-vertailevan metodin avulla selville.

Tässä esimerkkinä toiminut indoeurooppalainen kielikunta on maailman kielikunnista eniten tutkittu ja parhaiten tunnettu. Monilla alueilla kielet ja niiden sukulaisuussuhteet kuitenkin tunnetaan paljon huonommin. Varsinkin Australian pohjoispuolella sijaitsevan Uuden-Guinean ja Etelä-Amerikan Amazonin alueiden kieliä on toistaiseksi tutkittu niiden suureen määrään nähden vähän, ja näiden alueiden kieliolojen tuntemuksessa on vielä suuria aukkoja. Tutkimuksen vähäisyyden ja toisaalta myös historiallisten dokumenttien puuttumisen vuoksi tällaisten alueiden kielten genealogiset luokittelut ovat vielä epävarmoja eikä läheskään kaikkia sukulaisuusyhteyksiä vielä ole löydetty. Luokitteluissa esiintyy myös kielikuntia, joita voidaan pitää pikemminkin ehdotuksina, jotka kaipaavat vielä lisätodisteita tuekseen. Esimerkiksi Afrikan eteläosissa puhuttujen khoisankielten keskinäinen sukulaisuus on

epävarmaa, ja moni tutkija kyseenalaistaa tämän kielikunnan yhtenäisyyden. Niissä voi siis olla kyse vain maantieteellisesti lähekkäisistä kielistä, jotka ovat vaikuttaneet toisiinsa kielikontaktien kautta.

Keskeinen kysymys on myös se, miten ja miksi kielet ylipäätään eriytyvät toisistaan, jakautuvat erillisiksi kieliksi ja muodostavat useampia kieliä käsittäviä kielikuntia. Mikään luonnollinen kieli ei ole täysin homogeeninen, vaan kielen sisällä on aina vaihtelua eli variaatiota. Eri ihmisryhmät puhuvat eri tavalla esimerkiksi sosiaalisen asemansa tai asuinpaikkansa mukaan: kielillä on sosiaalisia ja alueellisia murteita. Kielikuntaa kuvaava sukupuu on abstraktio, jonka voisi kirjaimellisesti tulkita niin, että yhtenäiset kielet jakautuisivat äkillisesti kahtia ja jakautumisen tuloksena syntyneet kielimuodot eivät enää olisi yhteydessä toisiinsa vaan alkaisivat elää omaa toisistaan riippumatonta elämäänsä ja kehittyä yhä kauemmas erilleen. Näin ei tietenkään ole. Tietomme kantakielistä on vain vaillinainen rekonstruktio, ja todellisuudessa kantakielet ovat olleet oikeiden ihmisväestöjen puhumia kieliä, jotka ovat toimineet aivan samalla tavalla kuin kielet nykyäänkin. Myös kantakielissä on siis ollut murteita, ja juuri murre-erot ovat perustana kielten vähittäiselle eriytymiselle. Mitä kauempana toisistaan kielen eri murteiden puhujat asuvat ja mitä vähemmän he ovat tekemisissä keskenään, sitä todennäköisemmin heidän murteensa vähitellen kehittyvät yhä erilaisemmiksi. Kun keskinäinen ymmärrettävyys murteiden välillä on mennyttä, murteet ovat kehittyneet erillisiksi kieliksi.

Kielten eriytymiseen johtava muutos voi olla kielensisäistä ja vähittäistä. Siihen voivat kuitenkin myös vaikuttaa ulkoiset tekijät, kuten kielikontaktit. Toinen murre saattaa esimerkiksi olla lähellä eri kielikuntaan kuuluvan naapurikielen puhuma-alueita, jolloin tämä murre voi saada toisesta kielestä vaikutteita sanastoonsa ja jopa kielioppiinsa. Nämä vaikutteet voivat vauhdittaa murteen eriytymistä omaksi kielimuodokseen – esimerkiksi oheisessa tietolaatikossa kuvataan ranskan kielen kehitystä, jossa kontakti germaanisen frankin kielen kanssa vauhditti ranskan eriytymistä muista romaanisista kielistä. Ranskan kehittyminen latinasta on monipuolinen esimerkki yhden kielen syntymisestä. Kielikontaktit voivat siis olla sukupuun haarautumisen moottoreina, ja ne ovat oleellinen käsite, kun puhutaan kielten alueellisesta luokittelusta. Kielikontakteja käsitellään kin tarkemmin seuraavassa luvussa.

Kuinka latinasta tuli ranskaa

Asterixinsa lukeneet tietävät, että Rooma valloitti (nykyistä Ranskaa vastaavan) Gallian vuonna 51 eaa. Galliassa puhuttiin tuolloin gallin kieltä. Galli oli kelttiläinen kieli, mutta paljon muuta siitä ei tiedetäkään, sillä vain muutamia hyvin lyhyitä gallinkielisiä kirjoituksia on löytynyt. Galli hävisi vähitellen käytöstä, kun gallialaiset alkoivat puhua roomalaisten valloittajien mukanaan tuomaa latinan puhekielen muotoa, niin sanottua vulgaarilatinaa. Ylimmät yhteiskuntaluokat ja kauppiaat olivat ensimmäisinä puhumassa latinaa hyvien virkojen saamiseksi tai kauppojen edistämiseksi. Galli jäi kotikieleksi, ja tiedetään, että 500-luvun lopulla se oli käytännössä kokonaan hävinnyt. Gallista tuli täten Galliassa puhutun latinan muodon substraatti eli sen ”alle” jäänyt kieli, joka jätti latinaan omat vaikutuksensa (*-straatti* < latinan *stratum* ’kerros’). Esimerkiksi sanastoon jäi gallin vaikutteita, ja nykyranskassa tiedetään olevan satakunta alun perin gallista peräisin olevaa sanaa (esim. *mouton* ’lammas’). Substraattikielestä voidaan puhua vasta, kun kielenvaihto on tapahtunut. Gallo-romaaniseen aikaan näytti tietenkin siltä, että alueella ensin puhuttu galli ja sinne myöhemmin levinnyt latina olivat toistensa adstraatteja, toisiinsa vaikuttavia, rinnakkain eläviä kieliä, joista kumpikaan ei ollut katoamassa alueelta.

Galliassa puhuttu latina muuttui luonnollisesti ajan myötä, mutta seuraava suuri askel tapahtui 400-luvulla, kun frankit valloittivat nykyisen Ranskan pohjoisosan. Germaaninen frankin kieli sai aikaan muutoksia Galliassa puhutussa kielessä, ja sitä voidaan siksi kutsua varhaisen ranskan superstraatiksi eli sen ”päälle” tulleeksi kieleksi. Sittemmin frankin kieli itse hiipui vähitellen käytöstä, mutta pitkälti tämän germaanisen vaikutuksen takia ranskaa voidaan pitää latinasta kehittyneistä romaanisista kielistä kauimmas kantakielestään loitontuneena. Esimerkiksi ranskan sanojen loppuvokaalien kato johtuu germaanisten kielten sananalkuisesta painotuksesta, sillä kun frankin puhujat äänsivät ranskan sanoja oman kielensä mukaisesti, painottomaksi jäänyt loppuvokaali katosi (latinan *tela* on ranskassa *toile* /twal/ ’kangas’).

800-luvulta alkaen voidaan puhua ranskan kielestä. Vuonna 813 kirkolliskokous nimittäin päätti, että kirkoissa on saarnattava kansan puhumalla kielellä, jotta saarnat ymmärrettäisiin paremmin. Kieltä on siis pidetty jo selvästi omana kielenään. Vanhin meille asti säilynyt kirjallinen dokumentti, jonka katsotaan olevan ranskaa, on Strasbourgin vala vuodelta 842.

Näin latinasta on siis tavallaan tullut ranskaa, mutta toisaalta latina on muuttunut muualla muiksi kieliksi, kuten italiaksi, espanjaksi ja romaniaksi, ja se on itse asiassa edelleen käytössä katolisen kirkon piirissä. Ranska on muuttunutta latinaa, jossa on vaikutteita monelta eri suunnalta. Seuraavien vuosisatojen ajan ranskan rinnalla kulki kuitenkin koko ajan

kirkon ja oppineiden käyttämä latina. Niinpä latinasta lainautui sanoja ja rakenteitakin ranskaan vielä vuosisatojen ajan.

Ranskan ja muiden romaanisten kielten kehitys latinasta on kielitieteilijän kannalta kiinnostavaa, koska kirjallisia dokumentteja on pitkältä ajalta. Niiden avulla on mahdollista seurata kielen kehitystä ja esimerkiksi testata kielen muuttumista koskevien oletusten paikkansapitävyyttä.

2.2 Areaalinen luokittelu

Kieliä ryhmitellään myös niiden puhuma-alueiden sijainnin mukaan. Näissä maantieteellisissä tai areaalisissa luokitteluissa puhutaan siis esimerkiksi Balkanin, Euroopan tai Euraasian kielistä. Areaalisessa luokittelussa ei ole kyse pelkästään sijoittelusta kartalle, vaan maantieteen kautta voidaan ymmärtää paljon siitä, miten eri kielet ovat vaikuttaneet ja vaikuttavat toisiinsa ja millaisia muutoksia kielissä tapahtuu. Tämä kytkeytyy vahvasti paitsi kielten myös kulttuurien välisiin suhteisiin.

Areaalista luokittelua tehdään yleensä nimenomaan siitä näkökulmasta, miten kielet ovat olleet kontaktissa keskenään. Tavallisinta ja helpoiten havaittavaa vaikutusta kielten välillä on sanojen ja sanontojen lainaaminen, kun taas toisen kielen vaikutus kielen kieliopilliseen rakenteeseen vaatii jo intensiivisempää ja pidempään jatkuvaa kontaktia. Keskenään kontaktissa olevien kielten väliset suhteet voivat olla monenlaisia. Keskeisimmät kontaktikielten tyypit – adstraatti, substraatti ja superstraatti – esitellään edellä ranskan kehitystä kuvaavassa tietolaatikossa. Erityisissä kielikontaktitilanteissa voi myös syntyä aivan uusia kieliä, kreolikieliä, joista kerrotaan lisää tämän luvun lopussa olevassa tietolaatikossa (s. 35).

Kun tietyllä maantieteellisellä alueella voidaan havaita kielikontakteista johtuvia yhtäläisyyksiä kielten rakenteessa, puhutaan kielialueesta (*linguistic area*). Muun muassa Itämeren alueen kielten välillä on tällaisia kielten yhteiselosta juontuvia, kielisukulaisuudesta riippumattomia yhtäläisyyksiä (esimerkiksi sanajärjestyksessä). Kun vaikutukset ovat hyvin selviä ja eri genealogisiin ryhmiin kuuluvissa kielissä on perustavia rakenteellisia yhtäläisyyksiä keskeisillä kieliopin alueilla, puhutaan kieliliitosta (*Sprachbund*). Tunnetuin kieliliitto on Balkanin kieliliitto, johon tavallisimmin

lasketaan kuuluviksi kreikka, albania, romania, bulgaria ja entisen Jugoslavian slaavilaiset kielet, kuten serbia ja kroatia. Nämä kielet kuuluvat kyllä kaikki indoeurooppalaiseen kielikuntaan, mutta sen eri haaroihin (romania kuuluu romaaniseen haaraan ja bulgaria, serbia ja kroatia slaavilaiseen haaraan, ja kreikka ja albania muodostavat yksinään omat haaransa indoeurooppalaisen kielikunnan sisällä). Kielten välille on kielikontaktien tuloksena syntynyt rakenteellisia yhtäläisyyksiä, jotka eivät johdu niiden kielisukulaisuudesta. Ne ovat siis rakenteellisia piirteitä, jotka ovat syntyneet ja levinneet Balkanin alueella kielten välisen kontaktin tuloksena. Näitä piirteitä ovat esimerkiksi verbin infinitiivimuotojen puuttuminen tai vähäinen käyttö ja substantiivin päätteenä esiintyvä artikkeli (esim. romanian *lup* : *lup|ul* 'susi').

Toisinaan kieliä tarkastellaan myös hyvin laajojen kielialueiden, niin sanottujen makroalueiden, näkökulmasta. Makroalueiden katsotaan kattavan kokonaisia maanosia, joiden kielten väliltä löytyvät yhtäläisyydet oletettavasti perustuvat muinaisiin kielikontakteihin ja osittain myös mahdolliseen, hyvin kaukaiseen kielisukulaisuuteen. Amerikkalainen kielitieteilijä Matthew Dryer jakaa maapallon kuuteen makroalueeseen: 1) Afrikkaan, 2) Euraasiaan, 3) Kaakkois-Aasiaan ja Oseaniaan, 4) Australiaan ja Uuteen-Guineaan, 5) Pohjois-Amerikkaan sekä 6) Etelä-Amerikkaan. Makroalueet eivät siis mene täysin yksiin maantieteellisten maanosien kanssa. Sekä Eurooppa että Aasia lukeutuvat Euraasian makroalueeseen, lukuun ottamatta Kaakkois-Aasiaa, jonka kielet ovat rakenteellisesti hyvin erilaisia kuin muun Aasian kielet. Rakenteellisten erojen vuoksi myös Australia ja Uusi-Guinea muodostavat oman, Kaakkois-Aasiasta ja Oseaniasta erillisen makroalueensa. Tästä ei kuitenkaan pidä tehdä sitä päätelmää, että makroalueiden sisällä kielet olisivat aina rakenteellisesti samanlaisia, vaan ennemminkin näissä tapauksissa selvät typologiset erot auttavat hahmottamaan makroalueiden välisiä rajoja. Lisäksi voidaan todeta, että makroalueiden rajat mukailevat osin myös kielikuntien rajoja. Esimerkiksi koko afroaasialainen kielikunta luetaan makroaluejaossa Afrikkaan, vaikka osaa kielistä puhutaan Aasian puolella Lähi-idässä.

Pidgin– ja kreolikielet

Kun ihmisryhmät joutuvat esimerkiksi kaupankäyntitilanteissa kommunikoimaan toistensa kanssa osaamatta toistensa kieliä tai muuta yhteistä kieltä (lingua francaa), heille yleensä kehittyy jonkinlainen apukieli, pidgin. Pidgineissä on kielten valtasuhteiden mukaan elementtejä molempien ryhmien kielistä, ja niiden kieliopit ovat yksinkertaisia ja vakiintumattomia. Esimerkiksi Norjan ja Venäjän pohjoisrannikolla norjalaisten ja venäläisten keskinäisessä kommunikaatiossa 1700-luvulta 1900-luvun alkupuolelle käytetty russenorsk oli pidginkieli, jossa oli sanoja myös eteläisempien merenkävijöiden kielistä, esimerkiksi *Prinsipal på slipom, eller njet?* 'onko kapteeni nukkumassa vai hereillä?' ja *Moja tvoja på vater kasstom* 'minä heitän sinut veteen'. Pidgineitä on nykyisinkin käytössä ympäri maailman. Esimerkkinä mainittakoon eteläisessä Afrikassa erityisesti kaivosalueilla puhuttu fanagalo, joka pohjautuu zuluun, englantiin ja afrikaansiin.

Kreolit ovat kielikontaktitilanteissa rakenteeltaan muuttuneita kieliä, jotka ovat kehittyneet uusiksi kieliksi. Pidgineistä poikkeavasti ne ovat jonkin ihmisryhmän äidinkieliä ja siis luonnollisia kieliä, joilla on täysimittainen kielioppi ja sanasto. Kreolikielten syntytavoista on monia erilaisia näkemyksiä, mutta yleisimmän käsityksen mukaan ne ovat tavallisimmin syntyneet nimenomaan siten, että pidginkielet ovat tulleet laajempaan käyttöön, kun jossakin yhteisössä lapset ovat oppineet kielen äidinkielenään.

Useimmat kreolikielet ovat syntyneet kolonisaation tuloksena tilanteessa, jossa eurooppalaiset olivat koonneet yhteen suuren määrän alistamiensa siirtomaiden ihmisiä, lähinnä afrikkalaisia orjia, työskentelemään uuden maailman plantaaseille. Näillä ihmisillä ei ollut yhteistä kieltä, joten heidän kommunikaationsa sekä keskenään että siirtomaaisäntien kanssa hoitui jälkimmäisten eurooppalaisella kielellä. Näissä oloissa kielestä kehittyi jonkinlainen yksinkertainen pidgin täyttämään välittömiä kommunikaatiotarpeita. Kun yhteisöön sitten syntyi uusia sukupolvia, nämä omaksuivat pidginin äidinkielekseen, ja siitä kehittyi täysimittainen kreolikieli. Tällä tavalla syntyneiden kreolien sanasto on lähes kokonaan peräisin kussakin tapauksessa superstraattina toimineesta eurooppalaisesta kielestä, mutta substraattina olevien afrikkalaiskielten vaikutus näkyy etenkin kieliopissa. Erityisesti Karibian alueella puhutaan lukuisia kreolikieliä, kuten ranskaan pohjautuvaa haitinkreolia ja englantiin pohjautuvaa jamaikankreolia.

Vaikka kreoleja on syntynyt eri puolilla maailmaa erilaisissa tilanteissa, ne ovat rakenteeltaan, esimerkiksi sanajärjestykseltään, hämmästyttävän samankaltaisia. Vaikka näin syntyneitä kreolikieliä voikin genealogisen luokittelun kriteerein pitää esimerkiksi ranskan ja englannin kielisukulaisina, niiden syntyprosessien poikkeuksellisuuden takia ne luetaan usein perinteisten kielikuntien ulkopuolelle.

2.3 Sosiolingvistinen luokittelu

Sosiolingvistinen luokittelu perustuu kielen asemaan ja tehtäviin yhteiskunnassa. Yksinkertaisesti puhujamäärän perusteella voidaan erottaa enemmistö- ja vähemmistökielet. Enemmistökieliä puhuu suuri osa yhteiskunnan jäsenistä, kun taas vähemmistökielet ovat suppeamman puhujaryhmän kieliä. Monet poliittiset ja kulttuuriset tekijät vaikuttavat kielten puhujamääriin ja valtasuhteisiin, ja tällainen vaikutus on voinut tapahtua varsin kaukanakin puhujayhteisön historiassa. Toisaalta kuurojen äidinkielinään käyttämien viittomakielten asema erityisryhmien vähemmistökielinä on seurausta siitä, etteivät puhutut kielet sovellu kuurojen väliseen kommunikaatioon.

Kieliä voidaan luokitella myös niiden yhteiskunnallisen tehtävän mukaan tarkastelemalla niitä ympäristöjä ja tilanteita, joissa kieliä käytetään. Eurooppalaisissa kansallisvaltioissa valtakieltä käytetään tyypillisesti kaikilla yhteiskunnallisen toiminnan tasoilla, kodin ja kadun puhekielestä median uutisteksteihin ja tieteellisiin julkaisuihin. Myös tyypillisessä eurooppalaisessa yhteiskunnassa kielten käyttöalat ovat kuitenkin jonkin verran eriytyneet. Vähemmistökielten käyttöympäristöt ovat rajatumpia kuin valtakielten: niitä ei useinkaan käytetä yhtä laajasti erilaisissa virallisissa yhteyksissä. Myös kielen sisällä eri murteilla on erilainen asema. Standardikieli (esimerkiksi suomen yleiskieli) on muodollisten käyttöyhteyksien, kuten uutisten, raporttien ja juhlapuheiden, kieli, kun taas erilaiset alueelliset ja sosiaaliset murteet (kuten Turun tai Savon murre tai stadin slangi) toimivat tyypillisesti epämuodollisena puhekielenä.

Eri kielten käyttöalat voivat kuitenkin olla paljon selvemmin erillään toisistaan. Esimerkiksi Aasiassa ja Afrikassa on tavallista, että valtiossa puhutaan kymmeniä tai jopa satoja eri paikalliskieliä, joilla ei ole maanlaajuista virallista asemaa. Laajemmissa yhteyksissä käytetään sitten maan valtakieltä tai valtakieliä ja niiden ohella usein myös entisen siirtomaavallan kieltä, kuten englantia tai ranskaa. Tällaista laajemmalla alueella erikielisten ryhmien väliseen kommunikaatioon käytettävää kieltä kutsutaan lingua francaksi. Lingua francoja voidaan tunnistaa erilaajuisilla alueilla. Kunkin maan valtakieli toimii usein lingua francana maan erikielisten ryhmien välillä. Jokin kieli voi myös toimia lingua francana usean maan alueella, kuten swahili laajalla alueella

Itä-Afrikassa. Englanti taas toimii lingua francana maailmanlaajuisesti. Useissa maanosissa ihmiset ovat tyypillisesti monikielisiä: he hallitsevat oman äidinkielensä lisäksi myös joitakin muita lähialueen kieliä ja paikallisen lingua francan.

Diglossialla tarkoitetaan tilannetta, jossa yhteiskunnassa on kaksi kielimuotoa, joiden käyttöalat ovat jyrkästi eriytyneet ja tarkasti määrittyneet. Korkeamman statuksen kieltä käytetään virallisissa yhteyksissä, kuten mediassa ja koulutuksessa, ja alemman statuksen kieltä puhekielenä kotona ja muissa epävirallisissa yhteyksissä. Diglossiatilanne vallitsee muun muassa monissa Pohjois-Afrikan ja Lähi-idän arabiankielisissä yhteiskunnissa standardiarabian ja arabian eri puhekielten välillä. Edellisen luvun tietolaatikossa esitellyissä kreoliyhteiskunnissa diglossiatilanne on tavallinen. Aiemman siirtomaavallan kieli on niissä korkeamman ja kreoli matalamman statuksen kieli.

Kielillä voi olla myös hyvin erikoistuneita käyttöaloja yhteiskunnassa. Jokin kieli voi toimia esimerkiksi liturgiakielenä uskonnollisissa yhteyksissä, kuten läntisen Afrikan joruba Brasiliassa voodoo-rituaaleissa tai kirkkoslaavi ortodoksisessa kirkossa, vaikkei sillä juuri olisi muuta tehtävää yhteiskunnassa.

Kielten status ja asema yhteiskunnassa voi olla myös laeissa ja asetuksissa virallistettu. Virallisia kieliä ovat tavallisimmin enemmistökielet. Virallisella kielellä kirjoitetaan sopimukset ja asiakirjat, sillä annetaan ylintä opetusta ja sitä käytetään ylipäätään kaikissa virallisissa yhteyksissä. Kaikkialla virallisia kieliä ei ole määritelty. Näin on esimerkiksi Ruotsissa. Ruotsi onkin toistaiseksi virallinen kieli vain Suomessa ja Euroopan unionissa. Vähemmistökielillä ei yleensä ole samaa poliittista asemaa kuin valtakielellä. Ne eivät yleensä ole valtioiden virallisia kieliä, eikä niiden puhujilla ole samoja kielellisiä oikeuksia kuin valtakielten puhujilla. Paikallisilla kielillä voi toki olla alueellinen virallinen asema omalla puhuma-alueellaan. Kielen yhteiskunnallinen status ja arvostus eivät tietenkään käy tyhjentävästi ilmi laeista ja asetuksista. Jokin kieli voi olla prestiisikieli eli olla korkeassa asemassa yhteiskunnassa kulttuurin ja tieteen kielenä, vaikkei se olisi virallinen kieli. Esimerkiksi englannilla on Suomessa ja monessa muussakin maassa tällainen asema. Useimmiten on toki niin, että nimenomaan virallinen kieli on myös prestiisikieli.

2.4 Typologinen luokittelu

Kielitypologiassa pyritään selvittämään maailman kielten olemusta ja ominaisuuksia laajojen vertailevien kieliotosten pohjalta. Näihin kieliotoksiin kuuluu kymmeniä tai satoja kieliä, ja niiden tavoitteena on edustaa mahdollisimman hyvin eri kielikuntia ja alueellisia ryhmiä. Kun tutkitaan, mikä on kaikille kielille yhteistä, puhutaan kielellisistä universaaleista. Kielten välisiä eroja tarkasteltaessa taas keskeistä on luokittelu erilaisiin tyyppeihin. Alueelliseen näkökulmaan yhdistettynä pyritään edelleen selvittämään, miten kielten eri ominaisuudet ovat jakautuneet maailmankartalla. Luonnollisesti näitä maailman kielistä tehtyjä havaintoja pyritään myös selittämään. Nimestään huolimatta kielitypologia ei siis tarkoita pelkästään kielten tai kielen rakenteiden luokittelua eri tyyppeihin. Luokittelu on keskeinen väline tiedon jäsentämiseksi ja ymmärtämiseksi aivan kuten millä tahansa tieteenalalla, mutta se ei ole itsetarkoitus. Luokittelut tehdään aina jotakin tarkoitusta varten, ilmiöiden ymmärtämiseksi ja selittämiseksi. Typologisissa luokitteluissa kieliä siis tarkastellaan niiden varsinaisten kielellisten – rakenteellisten ja sanastollisten – ominaisuuksien perusteella.

Kielitypologia alkoi 1800-luvulla siitä, että kieliä luokiteltiin eri tyyppeihin niiden morfologisten eli sanojen rakenteeseen liittyvien ominaisuuksien mukaan. Morfologisessa typologiassa kiinnitetään ensisijaisesti huomiota sanojen rakenteen kahteen osa-alueeseen: siihen, kuinka monta erillistä elementtiä eli päätettä tai etuliitettä sanoissa keskimäärin on, ja siihen, miten elementit liitetään sanavartaloihin ja toisiinsa. Kielitypologinen tutkimus laajeni morfologiasta muillekin alueille 1960-luvulla, ja modernin kielitypologian voi katsoa syntyneen tuolloin alan tärkeimpiin tutkijoihin kuuluneen Joseph Greenbergin töistä. Greenberg käynnisti esimerkiksi kielten sanajärjestysominaisuuksien tutkimuksen, jossa kieliä tyypitellään muun muassa sen mukaan, missä järjestyksessä lauseen keskeisimmät jäsenet subjekti, objekti ja verbi tavallisesti ovat. Sanajärjestystypologia on osoittautunut hedelmälliseksi tutkimusalueeksi, koska eri rakenteiden sanajärjestysominaisuuksien väliltä on löytynyt yhteyksiä. Esimerkiksi jos kielessä perussanajärjestyksessä verbi edeltää objektia eli toiminnan kohdetta (engl. *The dog* ***ate*** *the bone*), niin silloin artikkeli edeltää substantiivia (engl. ***the*** *bone*).

Tämän luvun lopussa olevissa tietolaatikoissa (s. 40–43) esitellään nykykäsitykset näistä keskeisistä luokittelutavoista, morfologisesta

typologiasta ja perussanajärjestyksestä. Niitä hyödynnetään myös maailman kieliä käsittelevässä luvussa 3, jossa kieliä luonnehditaan niiden avulla. Kirjan osassa II käsitellään kielten rakenteellisia ominaisuuksia typologisesta näkökulmasta, ja tällöin tutustutaan moniin erilaisiin typologisiin luokitteluihin.

Oleellinen osa kielitypologiaa ovat kielelliset universaalit. Siinä missä typologiset luokittelut jäsentävät kielten erilaisuutta, universaalit kertovat, mikä on yhteistä kaikille kielille. Universaalit ovat siis (lähes) kaikkia kieliä koskevia väitteitä kielten ominaisuuksista. Sana ”universaali” tarkoittaa kaikkia koskevaa, mutta käytännössä läheskään kaikki universaalit eivät ole tässä mielessä absoluuttisia. Absoluuttisiksi universaaleiksi sanotaan väitteitä, jotka pätevät poikkeuksetta kaikista kielistä. Absoluuttinen universaali on esimerkiksi ”Kaikki kielet voivat ilmaista kieltoa”. Ei-absoluuttisiin universaaleihin on olemassa joitakin poikkeuksia, kuten ”Lähes kaikissa kielissä subjekti edeltää objektia”. Ne ovat siis vahvoja tilastollisia tendenssejä, jotka pätevät lähes kaikista kielistä. Tällaiset vahvat tendenssit ovat kielen olemuksen selvittämisen kannalta vähintään yhtä kiinnostavia ja tärkeitä kuin täysin poikkeuksettomatkin havainnot.

Universaalit eroavat toisistaan paitsi absoluuttisuuden myös sen mukaan, sisältyykö niihin ehto. Universaalia, johon sisältyy ehto, kutsutaan implikationaaliseksi. Esimerkki implikationaalisesta universaalista on edellä esitetty sanajärjestyskorrelaatio ”Jos verbi edeltää objektia, artikkeli edeltää substantiivia”. Muissa edellä esitetyissä universaaleissa ei tällaista ehtoa ole, ja ne ovat siis ei-implikationaalisia. Implikationaaliset universaalit ovat erityisen kiinnostavia, koska ne kertovat yhteyksistä kielen eri ominaisuuksien välillä ja ovat näin askel kohti kielen yleisempien rakentumisperiaatteiden ymmärtämistä. Tällaisten periaatteiden selvittäminen on kielitypologian keskeinen tavoite.

Sekä implikationaaliset että ei-implikationaaliset universaalit voivat olla absoluuttisia tai ei-absoluuttisia. Tarkkaan ottaen esimerkiksi ”Jos verbi edeltää objektia, artikkeli edeltää substantiivia” onkin ei-absoluuttinen implikationaalinen universaali, sillä esimerkiksi ruotsin perussanajärjestys on subjekti – verbi – objekti (*Lisa målar huset*) mutta määräisen artikkelin tehtävässä oleva taivutusaines seuraa substantiivia (*hus|et*) eikä edellä sitä.

Morfologinen typologia

Morfologisen typologian tarkastelussa tarvitaan morfeemin käsitettä: morfeemi tarkoittaa kielen pienimpiä merkitystä kantavia elementtejä. Esimerkiksi suomen sananmuodossa *talo|i|ssa* on kolme morfeemia: rakennusta tarkoittava *talo*, useutta ilmaiseva *-i-* ja sijaintia merkitsevä *-ssa*.

Morfologisessa typologiassa kuvataan ensinnäkin analyyttisyys–synteettisyys-asteikolla sitä, kuinka monta morfeemia sanoissa on. Rakenne on täysin analyyttinen, jos jokainen siihen kuuluva sana koostuu vain yhdestä morfeemista eli jos sanassa ei ole päätteitä eikä etuliitteitä vaan jokainen sana on jakamaton merkitysyksikkö. Mitä enemmän sanoissa on morfeemeja, sitä synteettisempi rakenne on kyseessä. Englannin lause *Tomorrow I will sing in my school* on täysin analyyttinen, koska jokainen sen sana on yksi morfeemi. Mitään sen sanoista ei siis voi jakaa pienempiin merkitystä kantaviin yksiköihin. Vastaava suomen kielen lause *Huomenna laulan koulussani* taas on paljon synteettisempi, koska kaikissa sen sanoissa on sanavartalon lisäksi yksi tai useampia päätteitä. Sen sanat koostuvat siis useista morfeemeista. Joissakin kielissä on hyvin synteettisiä eli polysynteettisiä rakenteita, joissa suuri määrä morfeemeja yhdistyy pitkiksi sanoiksi, jotka voivat vastata analyyttisempien kielten pitkiäkin monisanaisia lauseita. Esimerkiksi Grönlannissa puhuttavassa kalaallisutin kielessä sana *tusaanngitsuusaartuannaarsinnaanngivipputit* kääntyy suomeksi jotakuinkin ’et millään voi aina olla olevinasi kuulematta’.

Toiseksi morfologisessa typologiassa kiinnitetään huomiota siihen, miten synteettisten rakenteiden morfeemit liittyvät toisiinsa. Merkitystä kantavat elementit voivat yhdistyä sanoiksi yksinkertaisesti peräkkäin liimautuen, ilman että niiden muoto muuttuu tässä yhdistymisessä. Tällaista rakennetta kutsutaan agglutinoivaksi (sananmukaisesti liimaavaksi). Puhtaasti agglutinoivassa rakenteessa morfeemien rajat ovat selvät, kuten esimerkiksi turkin sanan *adam* ’mies’ taivutuksessa. Tällaisessa rakenteessa morfeemit on helppo erottaa toisistaan (esimerkissä sanavartalo, sijapäätteet ja monikkoa ilmaiseva aines), kukin morfeemi kantaa vain yhtä merkitystä (esimerkissä ’mies’, sija ja luku) ja morfeemien muoto on samanlainen eri ympäristöissä (esimerkissä sijapääte on samanlainen yksikössä ja monikossa eikä sanan vartalossa tapahdu mitään muutoksia):

(1) turkki

	YKSIKKÖ	MONIKKO
NOMINATIIVI	*adam*	*adam-lar*
AKKUSATIIVI	*adam-ı*	*adam-lar-ı*
GENETIIVI	*adam-ın*	*adam-lar-ın*
DATIIVI	*adam-a*	*adam-lar-a*
LOKATIIVI	*adam-da*	*adam-lar-da*
ABLATIIVI	*adam-dan*	*adam-lar-dan*

Rakenteet voivat poiketa puhtaan agglutinoivasta tyypistä eri tavoin, joista tärkeimpinä voidaan erottaa fuusio, kumulaatio ja vaihtelu. Fuusiossa morfeemien rajat ovat epäselviä, kuten esimerkiksi suomen *uida*-verbin menneen ajan muodossa *uin*, jossa vartalon *i* ja mennyttä aikaa ilmaiseva *i* ovat sulautuneet (fuusioituneet) yhteen ($<$ *ui*+*i*+*n*). Kumulaatiossa morfeemiin on kasautunut (kumuloitunut) useampia merkityksiä. Esimerkiksi *vesi*-sanan monikon genetiivimuodossa *vetten* pääte *-ten* kantaa erottamattomasti sekä monikon että genetiivin merkityksiä eikä englannin verbinmuodossa *sang* voi erottaa menneen ajan merkitystä sanavartalosta. Morfeemin muoto voi myös vaihdella eri ympäristöissä eli konteksteissa, kuten *vesi*-sanan vartalo eri taivutusmuodoissa (*vesi*, *vede-n*, *vet-tä*) tai hixkaryanan kieltosuffiksi, joka on ympäröivien morfeemien ja äänteiden mukaan joko *-hira*, *-hra* tai *-pira* (*amryekihira* 'metsästämätön', *yonohra* 'syömätön', *timpira* 'antamaton'). Eri kielten eri rakenteissa voi olla enemmän tai vähemmän fuusiota, kumulaatiota ja vaihtelua, eli niitäkin voidaan tarkastella asteittaisina ilmiöinä.

Kun tarkastellaan yksittäisten rakenteiden sijasta kokonaisia kieliä eli sitä, millaisia kielen rakenteet keskimäärin tai tyypillisesti ovat, voidaan puhua analyyttisistä ja synteettisistä tai agglutinoivista ja vähemmän agglutinoivista kielistä. Mikään luonnollinen kieli ei kuitenkaan täydellisesti edusta jotakin tiettyä morfologista tyyppiä. Esimerkiksi suomi on varsin synteettinen ja agglutinoiva kieli, mutta sen synteesin aste on pienempi kuin esimerkiksi kalaallisutin ja edellä esitettyjen esimerkkien kaltaisia agglutinoivasta tyypistä poikkeavia rakenteita esiintyy jonkin verran. Kyse ei siis ole tarkkarajaisista tyypeistä. Lisäksi on muistettava, ettei kyse ole kokonaisten kielten vaan vain yhden kielen osa-alueen tyypittelystä. Kielen sanojen tyypillinen rakenne ei ole kielen koko kuva, ja kielten ominaisuuksia voidaan tarkastella myös hyvin monesta muusta eri näkökulmasta.

1800-luvulla kehitetty klassinen morfologinen typologia jakoi kielet neljään eri tyyppiin: isoloiviin, agglutinoiviin, flektionaalisiin ja polysynteettisiin. Isoloivat kielet ovat analyyttisiä (esimerkkinä mandariinikiina, vietnam ja joruba), kun taas muissa tyypeissä on enemmän tai vähemmän synteesiä. Agglutinoivat kielet ovat synteettisiä kieliä, joissa morfeemit liittyvät toisiinsa agglutinoivasti (esimerkkinä turkki, swahili ja suomi), kun taas flektionaaliset kielet ovat synteettisiä kieliä, joissa esiintyy merkittävästi fuusiota, vaihtelua tai kumulaatiota (esimerkkinä latina, saksa ja venäjä). Polysynteettisissä kielissä esiintyy edellä esitetyn kalaallisutin esimerkin mukaisia erittäin synteettisiä rakenteita. Analyyttisyys–synteettisyys-asteikon ja morfeemien liittymisen tavan erottaminen erillisiksi jaotteluperusteiksi tekee morfologisesta typologiasta täsmällisempää.

Perussanajärjestys

Kielen perussanajärjestyksellä tarkoitetaan järjestystä, jossa lauseen jäsenet ovat neutraalissa lauseyhteydessä (kun ei esimerkiksi korosteta jotakin tiettyä sanaa) ja joka on tavallisesti myös kielen yleisin järjestys tekstissä (teksti tarkoittaa tässä kuten muuallakin kielitieteessä sekä puhuttua että kirjoitettua kieltä). Tarkastelu aloitetaan yksinkertaisen lauseen keskeisimmistä jäsenistä, jotka ovat tyypillisesti elollista toimijaa ilmaiseva lauseenjäsen (S, monissa kielissä subjekti), tyypillisesti elotonta teon kohdetta ilmaiseva lauseenjäsen (O, monissa kielissä objekti) ja tekoa ilmaiseva verbi (V). Näiden kolmen kaikki loogisesti mahdolliset yhdistelmät esiintyvät maailman kielissä perussanajärjestyksenä:

(2)

a. epena pedee: SOV (Harms 1994: 87)
   José-pa *pʰáta* *kʰohí.*
   José-ERG keittobanaani söi
   'José söi keittobanaaneja.'

b. thai: SVO (Iwasaki & Ingkaphirom 2005: 16)
   Nók *kin* *khâaw.*
   Nok syödä riisi
   'Nok syö aterian.'

c. kymri: VSO (King 2003: 20)
   Agorodd *y* *dyn* *y* *drws.*
   avasi DEF mies DEF ovi
   'Mies avasi oven.'

d. malagassi: VOS (Rajaonarimanana 2001: 83)
   Mahandro *sakafo* *ny* *olona.*
   valmistaa ateria DEF ihminen
   'Ihmiset valmistavat aterian.'

e. hixkaryana: OVS (Derbyshire 1979: 87)
   Toto *yoskaye* *okoye.*
   mies puri käärme
   'Käärme puri miestä.'

f. warao: OSV (Romero-Figeroa 1997: 5)
   Erike *hube* *abuae.*
   Enrique käärme puri
   'Käärme puri Enriqueä.'

SOV tai SVO esiintyvät yhteensä noin 75 %:ssa maailman kielistä, ja SOV on näistä hieman yleisempi. VSO-järjestys on seuraavaksi yleisin (noin 7 % kielistä), sitten VOS (noin 2 %). Perussanajärjestykseltään O-alkuiset kielet ovat hyvin harvinaisia. Valtaosassa kielistä S siis asettuu ennen O:ta perussanajärjestyksessä. Kaikista kielistä ei ole mahdollista määritellä yhtä perussanajärjestystä. Tällaisia kieliä arvioidaan olevan noin 14 %.

2.5 Kokoavasti

Tässä luvussa on esitelty eri tapoja luokitella kieliä ja eri luokittelutapoihin liittyviä ilmiöitä. Genealogisessa luokittelussa huomio kiinnitetään kielten yhteiseen alkuperään eli siihen, miten eri kielet ovat kehittyneet yhteisestä kantakielestä. Tämä on luokittelutavoista perinteisin, ja sen keskeisten tutkimusmenetelmien kehitys on ollut ratkaisevaa kielitieteellisen tutkimuksen synnyssä. Areaalisessa luokittelussa kieliä ryhmitellään sen mukaan, missä niitä nykyään puhutaan. Lisäksi siinä pyritään selvittämään kielten välisiä kontakteja ja niiden synnyttämiä muutoksia kielessä ja tarkastelemaan kontaktien luomia kulttuurisia vaikutuksia. Sosiolingvistisessa luokittelussa taas tarkastellaan kielen asemaa ja tehtäviä yhteiskunnassa esimerkiksi puhujamäärän, poliittisten ja kulttuuristen valtasuhteiden ja käyttötilanteiden perusteella. Erilaiset monikielisyystilanteet, kuten diglossia, ovat sosiolingvistisessä luokittelussa keskeisiä. Typologisessa luokittelussa puolestaan tarkastellaan kielten rakenteellisia ja sanastollisia ominaisuuksia, luokitellaan kieliä tyyppeihin näiden ominaisuuksien perusteella sekä pyritään ymmärtämään ja selittämään näin tehtyjä havaintoja. Typologiassa tärkeitä ovat universaalit, erityisesti implikationaaliset eli ehdon sisältävät universaalit, jotka kertovat kielen ilmiöiden välisistä suhteista.

Erilaiset luokittelut eivät ole itsetarkoitus, vaan kukin luokittelu auttaa jäsentämään kielten erilaisuutta eri näkökulmista ja ymmärtämään kielen olemusta ja niitä periaatteita, joiden mukaan kieli toimii ja muuttuu. Tämän luvun tarkoituksena on ollut tarjota välineitä kielten monimuotoisuuden jäsentämiseen ja taustoittaa näin seuraavaa maanosittaista kielitilanteen tarkastelua.

3 Katsaus maailman kieliin alueittain

Tässä luvussa tarkastellaan maailman kieliä ja kielitilannetta maanosittain. Kielitypologiassa yleisen käytännön mukainen käsittelyjärjestys – Afrikka, Eurooppa, Aasia, Oseania, Amerikka – heijastelee ihmislajin ja kielten muinaista levittäytymistä maapallolle. Maanosittaista käsittelyä täydentää kielten tarkastelu makroalueittain. Tarkoituksena on esitellä kunkin alueen tärkeimmät kielet ja kieliryhmät edellisen luvun luokittelujen valossa. Kullakin alueella kiinnitetään siis huomiota kielten väliseen genealogiseen sukulaisuuteen, tärkeimpiin kielikontaktitilanteisiin ja kielialueisiin, kielten tehtäviin ja asemaan yhteiskunnassa sekä kielten keskeisiin rakenteellisiin ominaisuuksiin (säännöllisimmin morfologiseen typologiaan ja perussanajärjestykseen). Eri alueet käydään läpi pääpiirteittäin, ja kunkin kielikunnan kohdalla nostetaan esiin asioita, jotka ovat juuri sen kannalta kiinnostavia. Eri kielikuntia tarkastellaan siis hieman eri näkökulmista. Luvun lopuksi käsitellään erikseen eri kielten asemaa Suomessa. Viittomakieliä ei käsitellä systemaattisesti, vaikka niitä totta kai käytetään kaikilla alueilla. Kaikki kirjassa käsitellyt kielet on koottu lopun hakemistoon ja esitetty myös maailmankartalla. Kielikuntia kuvaavia karttoja on esimerkiksi Jaakko Anhavan kirjassa *Maailman kielet ja kielikunnat* ja *The Ethnologue* -teoksessa.

Arviot kunkin alueen ja kielikunnan kielten ja niiden puhujien määrästä perustuvat tässäkin ensisijaisesti *The Ethnologue* -teokseen, joten on hyvä pitää mielessä, että *The Ethnologue* luokittelee usein erillisiksi kieliksi sellaisia kielimuotoja, joita joissain muissa luokitteluissa katsotaan saman kielen eri murteiksi, mikä johtaa suhteellisen korkeisiin arvioihin kielten määristä.

3.1 Afrikan kielet

Afrikassa puhutaan jopa noin 2000:ta kieltä, mikä on lähes kolmannes kaikista maailman kielistä. Afrikan kielet jaetaan usein neljään eri kielikuntaan: khoisankieliin, nigeriläis-kongolaisiin kieliin, nilosaharalaisiin kieliin ja afroaasialaisiin kieliin. Näiden lisäksi Madagaskarin saarella puhutaan austronesialaiseen kielikuntaan kuuluvaa malagassin kieltä ja eri puolilla Afrikkaa eurooppalaisen kolonialismin mukanaan tuomia indoeurooppalaisia kieliä, erityisesti englantia, ranskaa ja Etelä-Afrikan afrikaansia (näitä kielikun-

tia käsitellään tuonnempana Oseanian ja Euroopan yhteydessä). Sahara muodostaa Afrikassa luonnollisen esteen ihmisten väliselle kanssakäymiselle, ja kielitilanne Pohjois-Afrikassa eroaakin aika lailla Saharan eteläpuolisen Afrikan tilanteesta.

Khoisankieliä puhutaan lounaisessa Afrikassa lähinnä Angolan, Namibian, Botswanan ja Etelä-Afrikan alueilla. Kielikuntaan kuuluu lähes 30 kieltä, joiden yhteenlaskettu puhujamäärä on yli 200 000. Osa kielistä on katoamassa tai jo kadonnut, ja suurimmalla osalla on korkeintaan muutama tuhat puhujaa. Ylivoimaisesti suurin kielistä on Namibiassa puhuttu khoekhoe. Osa khoisankielten puhujista on perinteisiä metsästäjä-keräilijäelinkeinoja harjoittavia ryhmiä, osa taas paimentolaisia. Khoisankielten puhuma-alue on todennäköisesti ollut paljon suurempi, koko eteläinen Afrikka, mutta niiden puhujat ovat vähitellen joutuneet väistymään pohjoisesta levittäytyneiden bantuheimojen ja viime vuosisatoina myös Etelä-Afrikan eurooppalaisperäisten asukkaiden tieltä. Khoisankielten tunnetuin ja erottuvin kielellinen piirre ovat maiskausten tapaiset naksausäänteet, joita ei ole tavattu miltään muulta alueelta maapallolla.

Kielten genealogisessa luokitteluissa on vielä paljon tutkimatonta, eikä kaikista kieliryhmistä ole saatavilla tarpeeksi tietoa sukulaisuuden aukottomaksi selvittämiseksi. Niinpä esimerkiksi khoisankielten keskinäisestä sukulaisuudesta on pitkään vallinnut epävarmuus, ja moni tutkija on nykyään sitä mieltä, etteivät väitetyn kielikunnan eri haarat ole sukua keskenään. Khoisankielet eivät siis tämän mukaan olisikaan genealogisessa mielessä kielikunta vaan ennemminkin alueellinen ryhmä, jonka kielillä on yhteisen historian ja kielikontaktien tuloksena yhteisiä rakenteellisia piirteitä, kuten juuri mainitut naksausäänteet. Mainittakoon, että naksausäänteitä on levinnyt myös joihinkin khoisankielten kanssa kontaktissa olleisiin bantukieliin.

Nigeriläis-kongolaiset kielet ovat levittäytyneet Saharan eteläpuoliseen Afrikkaan Länsi-Afrikan Senegalista aina Etelä-Afrikkaan asti. Kielikuntaan kuuluu noin 1500 kieltä, ja se onkin kielten määrällä mitattuna maailman suurin kielikunta. Nigeriläis-kongolaisten kielten puhujia on yhteensä noin 360 miljoonaa, ja kielikuntaan kuuluu useita kieliä, joilla on miljoonia puhujia. Kielikunnan alaryhmistä mainittakoon bantukielet, joita puhutaan laajalla alueella keskisestä Afrikasta eteläiseen Afrikkaan. Bantukieliin kuuluu

muun muassa swahili, joka on lähtöisin Intian valtameressä sijaitsevalta, Tansaniaan kuuluvalta Sansibarin saarelta ja joka toimii lingua francana suuressa osassa Itä-Afrikkaa. Swahilin äidinkielisiä puhujia on muutama miljoona, mutta lingua francana sitä käyttää kymmeniä miljoonia ihmisiä. Kielikunnan muihin suuriin kieliin kuuluu joruba, jota puhuu Nigeriassa noin 20 miljoonaa ihmistä. Nigeriläis-kongolaisten kielten tunnetuimpana typologisena piirteenä voidaan pitää substantiivien luokkajärjestelmää, jossa substantiivit jaotellaan jopa 20 kieliopilliseen luokkaan pääasiassa niiden merkityksen perusteella. Sanan kuuluminen tiettyyn luokkaan riippuu esimerkiksi siitä, onko kyseessä ihmistä tarkoittava sana, puun tai kasvin nimi, sukulaisuutta tai arvoa tarkoittava sana, esineen nimi jne. Myös suomesta ja sen sukukielistä tuttu vokaalisointu on yleinen piirre nigeriläis-kongolaisissa kielissä (ja laajemminkin Afrikan kielissä).

Nilosaharalaiset kielet ovat noin 200 kielen kielikunta lähinnä Saharan eteläpuolisen Afrikan koillisosissa ja eteläisen Saharan alueella. Puhujia kielikunnan kielillä on yhteensä noin 35 miljoonaa. Jotkut tutkijat kyseenalaistavat nilosaharalaisen kielikunnan olemassaolon, ja jotkut ovat sitä mieltä, että suuri nigeriläis-kongolainen kielikunta olisi yksi nilosaharalaisen kielikunnan haara. Suurimmilla nilosaharalaisen kielikunnan kielillä on 2–3 miljoonaa puhujaa. Tunnetuimpia kieliä lienevät Keniassa ja Tansaniassa puhutut luo ja maasai.

Afroaasialaisten kielten puhuma-alue käsittää koko Pohjois-Afrikan ja Lähi-idän aina Irakin ja Iranin rajoille asti, ja se ulottuu myös Saharan eteläpuolelle Keski- ja Itä-Afrikassa. Makroaluejaossa kielikunta luetaan kokonaisuudessaan Afrikan makroalueeseen, vaikka maantieteellisesti sen kieliä puhutaan myös Aasian puolella. Kielikunnassa on noin 350 kieltä, ja niillä on puhujia lähes 350 miljoonaa. Vanhastaan kielikuntaa on kutsuttu myös seemiläis-haamilaiseksi, mutta nykyisin varsinkin typologisessa kirjallisuudessa käytetään kielikuntaa paremmin kuvaavaa nimeä afroaasialainen.

Kielikunnan seemiläiseen haaraan kuuluu useita maailmanhistoriallisesti merkittäviä kulttuurikieliä, kuten Babylonian ja Assyrian muinaisten valtakuntien akkadi, juutalaisuuden kautta tunnetuksi tullut heprea ja islamilaisen uskonnon ja kulttuurin arabia. Hepreasta voidaan erottaa Raamatun ajan klassinen heprea ja

1800-luvulta alkaen uudelleen elvytetty nykyheprea. Arabimaailmassa Marokosta Irakiin puhutut arabian eri muodot ovat keskinäisen ymmärrettävyytensä perusteella selvästi eri kieliä, mutta kielenulkoisten kriteerien, kuten kulttuurisen ja uskonnollisen yhtenäisyyden, kannalta ne katsotaan usein saman kielen eri murteiksi. Yhdistäviä tekijöitä näiden eri kieliyhteisöjen välillä ovat klassinen arabia ja siihen pohjautuva standardiarabia, joista edellistä käytetään uskonnollisissa ja jälkimmäistä erilaisissa virallisissa yhteyksissä läpi koko arabimaailman. Paikallisia arabian murteita tai kieliä puhutaan epävirallisemmissa tilanteissa. Monessa arabiankielisen maailman yhteiskunnassa vallitsee siis diglossia, jossa ylemmän ja alemman statuksen kielten välinen työnjako on tarkkaan määräytynyt.

Pohjois-Afrikan berberikielet (esim. tašelhit ja kabili) muodostavat yhden afroaasialaisen kielikunnan alahaaroista. Muita tunnettuja kieliä ovat muun muassa kuušilaiseen haaraan kuuluva somali ja tšadilaiseen haaraan kuuluva hausa. Afroaasialaisten kielten tunnetuin kielellinen piirre on niin sanottu kolmen juurikonsonantin järjestelmä, jossa sanoja taivutetaan muuttamalla vokaaleja sanan sisällä. Esimerkiksi arabiassa on kirjoittamiseen liittyviä merkityksiä ilmaiseva kolmen konsonantin juuri *k-t-b*, josta saadaan erilaisia muotoja eri vokaalien kanssa, esimerkiksi standardiarabian *kataba* ’hän (maskuliini) kirjoitti’, *yaktubu* ’hän (maskuliini) kirjoittaa’, *kitāb* ’kirja’ ja *kutub* ’kirjat’. Suurin osa afroaasialaisista kielistä on verbialkuisia. Tarkemmin sanottuna niiden perussanajärjestys on VSO.

3.2 Euroopan kielet

Euroopassa puhutaan arviolta 240:tä kieltä, mikä on vain reilut kolme prosenttia kaikista maailman kielistä. Euroopan kielten merkitys ja asema maailmassa on kuitenkin nykyisin vahvempi kuin minkään muun alueen kielten. Aloitamme tarkastelun maanosan läntisimmistä osista.

Baskin kielelle ei tunneta lainkaan sukulaisia. Se on siis esimerkki isolaattikielistä, mutta voidaan myös sanoa, että baski muodostaa yksinään kokonaisen kielikunnan. Baskia puhuu Espanjan pohjoisosissa ja Lounais-Ranskassa yhteensä yli 600 000 ihmistä, ja sillä on myös virallisen kielen asema Espanjan baskimaassa. Baskin typologisista ominaisuuksista on syytä mainita, että se on

Kaukasuksen kieliä lukuun ottamatta ainoa eurooppalainen kieli, jossa lauseen tekijän ja teon kohteen ilmaisu noudattaa niin sanottua ergatiivista järjestelmää (ks. s. 141–143 luvussa 7.3).

Etruski oli antiikin aikana Italian niemimaalla puhuttu isolaattikieli. Etruskien kulttuuri vaikutti suuresti roomalaiseen kulttuuriin, ja tätä kautta sen merkitys Euroopan kulttuurihistorialle on ollut suuri. Lopullisesti kieli katosi 400-luvulla. Sillä oli oma kreikkalaisten aakkosten pohjalta kehittynyt kirjoitusjärjestelmänsä, ja etruskikulttuuri on jättänyt taakseen runsaan määrän tekstejä. Kirjaimia pystytään lukemaan ja yksittäisiä sanoja tunnetaan, mutta itse kieli ei vieläkään ole avautunut tutkijoille. Etruskin kielen tulkinta on tunnetuimpia ratkaisua vaille jääneitä kielitieteellisiä arvoituksia.

Indoeurooppalainen kielikunta kattaa koko Euroopan ja suuren osan Keski- ja Etelä-Aasiaa. Kielikunnassa on yli 400 kieltä, ja niillä on puhujia yhteensä yli 2,5 miljardia. Puhujamäärältään indoeurooppalainen kielikunta onkin selvästi suurin maailman kielikunnista. Se jakautuu useisiin haaroihin: kelttiläisiin (esim. iiri, kymri), germaanisiin (esim. ruotsi, englanti, saksa), romaanisiin (esim. ranska, italia, espanja, romania), slaavilaisiin (esim. venäjä, puola, bulgaria), balttilaisiin (latvia, liettua), iranilaisiin (esim. persia, kurdi) ja indoarjalaisiin (esim. hindi, urdu, romani) kieliin. Lisäksi kreikka, albania ja armenia muodostavat kukin yksinään kielikunnan haaran. Myös sellaiset muinaiset kulttuurikielet kuin latina, muinaiskreikka ja Intian klassinen kieli sanskrit ovat indoeurooppalaisen kielikunnan jäseniä. Nykyiset romaaniset kielet kehittyivät vähitellen puhutusta latinasta, ja samalla tavoin Intian ja sen naapurimaiden nykykielistä muun muassa hindi, urdu, bengali ja marathi ovat sanskritin puhutun muodon tytärkieliä. Muinaisessa intialaisessa kulttuurissa kielellä ja sen tutkimuksella oli erittäin tärkeä asema. Tämän kielioppitradition huipentumaa, 400-luvulla eaa. eläneen Pāṇinin laatimaa sanskritin kielioppia voidaan pitää nykykielitieteenkin mittareilla suurena saavutuksena. Latinaa ei romaanisen haaran kantamuotona itsessään pidetä varsinaisena romaanisena kielenä. Latinan tytärkielineen ja kadonneine sisarkielineen muodostamaa kielihaaraa nimitetään italiseksi.

Indoeurooppalaisen kielikunnan alkukodin sijainnista on erilaisia näkemyksiä, mutta nykytiedon valossa indoeurooppalaista kantakieltä on todennäköisimmin puhuttu jossakin Euroopan puoleisella Etelä-Venäjällä. Eurooppalaisen kolonisaation tuloksena

kielikunnan kieliä puhutaan nykyisin ympäri maailmaa – valtakielinä Etelä- ja Pohjois-Amerikassa sekä Australiassa ja virallisina kielinä ja lingua francoina laajoilla alueilla Afrikassa, Aasiassa ja Oseaniassa. Huomionarvoista on, että englanti lingua francana on maailmanlaajuisesti hyvin usein kaikille kommunikaation osapuolille vieras kieli.

Nykyisessä globaalissa kulttuurissa suurten indoeurooppalaisten kielten, etenkin englannin, vaikutus tuntuu kaikkialla maailmassa ja eri elämänaloilla. Vaikutus on jatkunut vuosisatoja, ja se heijastuu myös esimerkiksi siinä, että suurta osaa maailman kielistä, niin suomea, turkkia kuin swahiliakin, kirjoitetaan alun perin latinan kielen kirjoittamiseen kehittyneellä aakkostolla (jonka juuret toki ovat varhaisemmissa kreikkalaisessa kirjaimistossa ja muinaisegyptin hieroglyfeissä). Indoeurooppalaiset kielet ovat maailmanlaajuisesti tunnetuimpia myös kielellisiltä ominaisuuksiltaan – myös valtaosalle kielitieteilijöitä. Niinpä usein indoeurooppalaisten kielten rakenteellisia piirteitä pidetään normaaleina ja tavallisina ja ei-indoeurooppalaisten kielten niistä poikkeavia piirteitä erikoisina. Kielitypologit ovat kuitenkin osoittaneet, että monessa tapauksessa englannin, saksan tai ranskan pohjalta tuttu piirre onkin maailmanlaajuisessa vertailussa paljon harvinaisempi kuin esimerkiksi vastaava suomen kielen piirre. Monessa tapauksessa voidaankin todeta, että itse asiassa englanti on suomea eksoottisempi. Kielikunnan typologisista ominaisuuksista mainittakoon, että monien indoeurooppalaisten kielten morfologiassa on melko paljon poikkeamia agglutinoivasta rakennetyypistä, enemmän kuin maailman kielissä yleensä (esimerkiksi germaanisten kielten niin sanotut vahvat verbit, joissa sanavartalo ja menneen ajan ilmaiseminen fuusioituvat: englannin *write* : *wrote*, ruotsin *skriver* : *skrev*).

Uralilaiseen kielikuntaan kuuluu reilut 30 kieltä, ja niillä on yhteensä noin 22 miljoonaa puhujaa Norjasta Luoteis-Siperiaan. Pohjoisesta puhuma-alueesta erillään on Unkarissa ja sen lähialueilla puhuttu unkari. Vaikka käsitys kielikunnan jäsenistä on täysin vakiintunut, jäsenten keskinäisten suhteiden selvittely on kesken. Viime vuosikymmeniin asti vallinneen näkemyksen mukaan uralilainen kantakieli olisi tuhansia vuosia sitten jakaantunut kahteen päähaaraan, joiden tytärkieliä ovat toisaalta Siperiassa puhuttavat samojedikielet ja toisaalta muut, lännempänä puhuttavat suomalais-ugrilaiset kielet, joista jälkimmäiset olisivat jakautuneet edelleen

vaiheittain useaan alaryhmään. (Termiä suomalais-ugrilainen käytetään usein myös koko kielikunnan kattavan uralilaisen synonyymina.) Tälle käsitykselle on kuitenkin esitetty monia perusteltuja vaihtoehtoja, ja nykyisin yksimielisiä ollaan lähinnä siitä, että uralilaiskielet ovat jaettavissa seuraaviin pääryhmiin: 1) itämerensuomalaiset kielet (esim. suomi, viro, vepsä), 2) pohjoisen Fennoskandian saamelaiskielet (esim. etelä-, pohjois-, inarin- ja koltansaame) sekä itäisemmät ja eteläisemmät 3) mordvalaiskielet ersä ja mokša, 4) mari (itä- ja länsimari), 5) permiläiskielet komi (komisyrjääni ja komipermjakki) ja udmurtti, 6) samojedikielet (esim. tundranenetsi ja nganasani) ja 7) ugrilaiset kielet unkari, mansi ja hanti (tai erilliset mansilais- ja hantilaiskielet). Uralilaisen kantakielen muinaiseksi puhuma-alueeksi otaksutaan usein Volgan suurta mutkaa Keski-Venäjällä, mutta sen alkukodiksi epäillään myös Siperiaa, josta käsin kielet olisivat jakautuneet ja levinneet nykyisille puhuma-alueilleen.

Uralilaisessa kielikunnassa näkyy mielenkiintoinen ero kielikunnan läntisten ja itäisten kielten välillä. Läntisimmät eli etenkin itämerensuomalaiset ja saamelaiset kielet sekä etelämpänä unkari ovat saaneet kielikontaktien kautta paljon vaikutteita läntisistä indoeurooppalaisista kielistä. Niinpä niiden rakenne eroaa monessa suhteessa vanhempaa uralilaista rakennetyyppiä edustavista itäisemmistä kielistä, mikä puolestaan saa nämä muistuttamaan monin tavoin pohjoisen Euraasian itäisempiä kielikuntia. Esimerkiksi lauseen perussanajärjestys on lähes kaikissa läntisissä kielissä SVO mutta idempänä pääasiassa verbiloppuinen SOV.

Uralilaisille kielille ominaisista erityispiirteistä mainitaan usein sijamuotojen suuri määrä, koska esimerkiksi suomessa substantiivit taipuvat 14 sijassa: *käsi*, *käden*, *kättä*, *kätenä*, *kädeksi*, *kädessä*, *kädestä*, *käteen*, *kädellä*, *kädeltä*, *kädelle*, *kädettä*, *käsineen*, *käsin*. Vepsässä ja unkarissa sijoja on yli kaksikymmentä, vaikka jo kymmenen sijamuotoa käsittävät järjestelmät ovat maailman kielissä suhteellisen harvinaisia – myös Euroopan ulkopuolella. Toisaalta myös uralilaisten kielten joukossa edellä mainittujen kielten sijajärjestelmät ovat hyvin suuria, ja esimerkiksi pohjoishantissa sijoja onkin vain kolme. Toinen uralilaisille kielille tyypillisenä pidetty ilmiö on muutamissa kielissä vaikuttava vokaalisointu, joka säätelee erityyppisten vokaalien yhteisesiintymistä sanoissa (esim. ersän ***saltomo*** ’suolaton’, ***ked’t’eme*** ’kädetön’). Vokaalisointu ja monet

muut suomea ja sen sukukieliä yhdistävät mutta länsieurooppalaisesta näkökulmasta erikoiset piirteet, esimerkiksi omistusliitteet eli possessiivisuffiksit tai se, että naisiin ja miehiin viitataan samalla persoonapronominilla (esim. udmurtin *solen kńiga-jez*, suomeksi *hänen kirja-nsa*, mutta ruotsiksi *hennes bok* tai *hans bok*), ovat varsin tavallisia muissa kielikunnissa kautta maailman.

Euroopan ja Aasian rajalla sijaitseva Kaukasus on kielten näkökulmasta erittäin kiinnostava alue, koska tällä suhteellisen pienellä maantieteellisellä alueella puhutaan suurta määrää kieliä ja kaiken lisäksi nämä kielet kuuluvat moniin eri kielikuntiin. Alueen indoeurooppalaisia kieliä ovat esimerkiksi armenia ja osseetti ja turkkilaisia kieliä esimerkiksi azeri. Lisäksi Kaukasuksella on myös kolme paikallista kielikuntaa: kartvelilaiset kielet (esim. georgia), luoteiskaukasialaiset kielet (esim. abhaasi) ja nah-dagestanilaiset kielet (esim. tšetšeeni ja lak). Jotkut tutkijat jakavat nämä kielet neljään kielikuntaan niin, että nah-dagestanilaista kielikuntaa vastaa kaksi itsenäistä kielikuntaa, pohjois- ja koilliskaukasialaiset kielet. Toisaalta jotkut pitävät kaikkia näitä ryhmiä samaan – kaukasialaiseen – kielikuntaan kuuluvina. Joissakin kaukasialaiskielissä on hyvin suuri määrä konsonantteja (esim. kabardissa n. 50) ja hyvin vähän vokaaleja (kabardissa vain kaksi, *a* ja *ə*). Jotkin kaukasialaiskielet, kuten abhaasi ja tsez, ovat tunnettuja monimutkaisesta morfologiastaan, sillä niissä yhdessä sanassa saattaa olla hyvin suuri määrä kieliopillisia päätteitä ja etuliitteitä. Nämä kielet ovat siis hyvin synteettisiä. Ergatiivisuus on Kaukasuksella yleistä (ks. s. 141–143 luvussa 7.3).

3.3 Aasian kielet

Aasiassa puhutaan lähes 2300:aa kieltä, mikä on noin kolmannes kaikista maailman kielistä. Kielet ovat jakautuneet alueelle melko epätasaisesti. Siperian harvaan asutuilla alueilla myös kielten määrä on vähäinen verrattuna esimerkiksi Etelä- ja Keski-Aasiaan. Käsittelemme tässä Aasian kielikuntia maantieteellisessä järjestyksessä lännestä itään. Huomattakoon, että joitakin maantieteellisesti Aasiaan ulottuvia kieliä (afroaasialaisia, uralilaisia ja indoeurooppalaisia) on jo käsitelty Afrikan ja Euroopan kielikuntien yhteydessä. Samasta syystä joitakin toisia Aasian alueen kieliä (austronesialaisia ja papualaisia) käsitellään vasta Oseanian yhteydessä – kieliryhmät, joihin ne kuuluvat, sijaitsevat ensisijaisesti Oseanian alueella.

Turkkilaiskieliä on noin 40, ja niillä on yhteensä noin 140 miljoonaa puhujaa. Kielikunnan nykyinen puhuma-alue ulottuu itäisestä Siperiasta aina Turkkiin asti, ja sen leviäminen on tapahtunut suhteellisen myöhään (viimeisten 2000 vuoden aikana). Turkin lisäksi turkkilaiskieliin kuuluvat muun muassa Azerbaidžanin azeri, Kazakstanin kazakki, Uzbekistanin uzbekki ja Itä-Siperiassa puhuttu jakuutti. Paria poikkeusta lukuun ottamatta kielet eivät ole eriytyneet toisistaan kovin kauaksi. Turkkilaiskielten sanojen rakennetta voidaan pitää hyvänä esimerkkinä agglutinoivasta morfologiasta. Turkkilaiskielten äänteellisiin ominaispiirteisiin kuuluu jo edellä uralilaiskielten yhteydessä mainittu vokaalisointu.

Turkkilaiskielten sukulaisina on toisinaan pidetty tunguusikieliä ja mongolikieliä, jolloin nämä kolme kielikuntaa muodostaisivat yhdessä niin sanotun altailaisen kielikunnan. Joskus altailaiseen kielikuntaan yhdistetään myös japani ja korea, joita yleisemmin pidetään isolaattikielinä. Toisinaan jopa esitetään, että altailaiset kielet olisivat lisäksi sukua uralilaisille kielille ja nämä kaksi ryhmää muodostaisivat yhdessä uralilais-altailaisen kielikunnan. Ryhmien sukulaisuutta ei kuitenkaan ole kyetty systemaattisten äännevastaavuuksien perusteella tyydyttävästi todistamaan, vaan oletukset altailaisesta kielikunnasta perustuvat ennemminkin rakenteellisiin samankaltaisuuksiin, jotka eivät riitä todistamaan kielisukulaisuutta. Nykytiedon valossa on siis tyydyttävä puhumaan erikseen turkkilaisesta, mongolilaisesta ja tunguusilaisesta kielikunnasta. Mongolikielistä tunnetuin on Mongolian pääkieli halha. Mongolikielet ovat varsin yhtenäinen ja myöhään – 1200-luvun alun Tšingis-kaanin valloituksien tuloksena – levinnyt kielikunta. Tunguusikielistä tunnetuin lienee mantšu, jonka puhujat valloittivat Kiinan 1600-luvulla ja joka säilyi siellä virallisena kielenä kiinan ohella aina 1900-luvun alkupuolelle asti.

Itä-Siperiassa puhuttua jukagiiria on silloin tällöin ehdotettu uralilaisten kielten sukulaiseksi, mutta nykytiedon valossa sitä on parasta pitää isolaattikielenä. Muita siperialaisia kieliryhmiä ovat jeniseiläiset kielet (esim. ketti), Sahalinin saarella puhuttu nivhi ja tšuktšilais-kamtšatkalaiset kielet, kuten tšuktši. Tšuktšilais-kamtšatkalaiset kielet ovat morfologiselta tyypiltään polysynteettisiä kieliä.

Japanin kieltä pidetään yleisesti isolaattina. Keskinäisen ymmärrettävyytensä perusteella Japanin eteläisillä Riukiusaarilla puhut-

tuja japanin kielimuotoja voidaan myös pitää japanista erillisinä kielinä, jolloin siis olisi puhuttava japanilaiskielten kielikunnasta. Japanilla on noin 120 miljoonaa puhujaa, ja sen vanhimmat kirjalliset dokumentit ovat 700-luvulta. Japanin kirjoitusjärjestelmä on kiinalaisten sanakirjoitusmerkkien ja kotoperäisten tavukirjoitusmerkkien yhdistelmä. Japanin kielessä on lukuisia kieliopillisia tapoja ilmaista kohteliaisuutta ja puhekumppanien keskinäistä sosiaalista asemaa. Esimerkiksi verbinmuodon valintaan vaikuttaa se, puhutellaanko kuulijaa kohteliaasti vai neutraalisti, ja kielessä on erityisiä elementtejä, joiden tehtävänä on ilmaista, suhtautuuko puhuja lauseen ilmaiseman toiminnan tekijään kunnioittavasti, neutraalisti vai nöyrästi. Japanin lisäksi Japanissa puhutaan alkuperäiskielenä ainua, jolla on enää kourallinen puhujia jäljellä. Ainulla ei ole tunnettuja sukukieliä.

Korea on isolaattikieli, jota puhuu äidinkielenään noin 70 miljoonaa ihmistä lähinnä Korean niemimaalla, Etelä- ja Pohjois-Koreassa. Korean kirjoitusjärjestelmä hangul on kehitetty jo 1400-luvulla, mutta vasta parin viimeisen vuosisadan aikana se on syrjäyttänyt Koreassakin aiemmin käytössä olleen kiinalaisen kirjoitusjärjestelmän.

Dravidakieliä on noin 70, ja niillä on yhteensä noin 220 miljoonaa puhujaa. Kielikunnan puhuma-alue on pääasiassa Intian eteläosissa ja itärannikolla. Suurimmat dravidakielet telugu, tamili, malajalam ja kannada ovat maailmanlaajuisestikin puhujamäärältään suurimpien kielten joukossa. Esimerkiksi tamili on merkittävä kulttuurikieli, jota on alettu kirjoittaa jo yli 2000 vuotta sitten. Tältä ajalta on peräisin muinaistamilin tunnettu kielioppi *Tolkaappiyam*. Dravidakielet ovat morfologiselta tyypiltään lähinnä synteettisiä ja agglutinoivia. Etelä-Aasiassa puhutaan myös joitakin isolaattikieliä, joista tunnetuin on Pohjois-Pakistanissa puhuttu burušaski.

Tähän asti käsitellyt Aasian kielet ovat tavallisesti morfologiselta tyypiltään synteettisiä ja perussanajärjestykseltään SOV-kieliä. Kaakkois-Aasian kielet ovat näiltä osin rakenteeltaan hyvin erilaisia, sillä niiden perussanajärjestys on useimmiten SVO, morfologinen tyyppi analyyttinen ja sanat tyypillisesti yksitavuisia. Monet ovat myös sävelkieliä, joissa äänenkorkeus ja sen muutokset erottelevat merkityksiä. Tämä tarkoittaa, että muuten samoista äänteistä koostuvilla sanoilla voi olla eri merkityksiä sen mukaan, äännetäänkö ne esimerkiksi matalalla, korkealla, nousevalla vai

laskevalla sävelellä. Nämä rakenteelliset erot ovat perusteena sille, miksi Kaakkois-Aasia erotetaan muusta Euraasiasta omaksi makroalueekseen Oseanian kanssa. Makroalueajattelussa tällaisten erojen oletetaan perustuvan muinaisiin pitkäaikaisiin kielikontakteihin ja mahdollisesti kaukaiseen sukulaisuuteen.

Sinotiibetiläiseen kielikuntaan kuuluu noin 400 kieltä, ja niillä on yhteensä lähes 1,3 miljardia puhujaa. Kielikunta jakautuu kahteen päähaaraan: kiinalaiseen ja tiibetiläis-burmalaiseen. Kiinalaiskieliä on laskutavan mukaan 10–15. Lähes 900 miljoonan puhujan mandariinikiina on maailman suurin kieli, ja sitä puhutaan Kiinan keski- ja pohjoisosissa. Muita kiinalaiskieliä puhutaan Etelä- ja Kaakkois-Kiinassa. Mandariinikiinan ohella tunnetuin on yue (eli kantoninkiina), jota puhutaan muun muassa Hong Kongissa ja laajalti myös kiinalaisten siirtolaisten keskuudessa ympäri maailmaa. Kiinassa puhutaan usein poliittisista syistä yhdestä kiinan kielestä, vaikka edellä mainitut kiinalaiskielet eivät ole keskenään ymmärrettäviä. Kiinalaiskieliä yhdistää vahvasti myös yhteinen kirjoitusjärjestelmä. Kiinalaiset kirjoitusmerkit muodostavat sanakirjoitusjärjestelmän, jossa jokainen merkki tarkoittaa yhtä sanaa tai yhdyssanan osaa, ja eri kielissä samoja merkkejä voidaan niiden ääntämisen eroista riippumatta pitkälti käyttää samamerkityksisistä sanoista. Klassinen kiina oli aikanaan erittäin vaikutusvaltainen kulttuurikieli Kaakkois- ja Itä-Aasiassa, mikä näkyy esimerkiksi siinä, että kiinalaista kirjoitusjärjestelmää alettiin käyttää muun muassa korean ja vietnamin kielten kirjoittamiseen ja se on edelleen osa japanin kirjoitusjärjestelmää.

Suurin osa kielikunnan kielistä kuuluu tiibetiläis-burmalaiseen haaraan. Tämän haaran sisäinen luokittelu on edelleen epäselvä, ja myös uusia kieliä löydetään yhä, kun tutkimus etenee ja eri kielimuotojen keskinäiset suhteet tarkentuvat. Tunnetuimpia lienevät burma ja tiibetin eri varieteetit. Jälkimmäiset muodostavat laajan murrejatkumon Tiibetin alueella. Murrejatkumossa viereisten murteiden puhujat ymmärtävät toisiaan, mutta etäämpänä keskinäinen ymmärrettävyys katkeaa. Murrejatkumon ääripäät ovatkin keskinäisen ymmärrettävyyden kriteerin mukaan eri kieliä. Klassinen tiibet on ollut alueellaan merkittävä kulttuurikieli.

Hmong-mien on noin 35 kieltä käsittävä kielikunta, jonka epäyhtenäinen puhuma-alue sijaitsee Etelä-Kiinassa ja Vietnamissa ja jonka kieliä puhuu yhteensä yli 6 miljoonaa ihmistä. Hmong-kieliä

(esim. hmong njua) puhuu noin 5 miljoonaa ihmistä ja mien-kieliä (esim. mien) vajaa miljoona. Intian ja Kiinan välisellä alueella puhutaan tai-kadai-kieliä, joita on yli 70 ja joilla on yhteensä lähes 80 miljoonaa puhujaa. Kielikunnan päähaara on thaikielet, joista suurin on Thaimaan pääkieli thai. Myös Laosin pääkieli lao kuuluu tähän haaraan. Sinotiibetiläiset kielet ovat vaikuttaneet perusteellisesti tai-kadai-kielten rakenteeseen ja sanastoon, jopa niin paljon, että kielikuntaa pidettiin aiemmin sinotiibetiläisen kielikunnan osana.

Austroaasialainen kielikunta käsittää noin 170 kieltä. Niillä on yli 100 miljoonaa puhujaa alueella, joka ulottuu lännessä pitkälle Intiaan, etelässä Malakan niemimaalle ja koillisessa Kiinaan asti. Kielikunta jakautuu kahteen haaraan: mon-khmer- ja mundakieliin. Mundakielistä tunnetuin lienee santali ja mon-khmer-kielistä Kambodžan pääkieli khmer ja Vietnamin vietnam, jota pidetään usein tyypillisimpänä esimerkkinä analyyttisestä kielestä. Kielikunnan kahden haaran keskinäinen sukulaisuus on melko kaukaista. Haarat ovat typologisesti täysin erilaisia, mutta systemaattisten äännevastaavuuksien pohjalta niiden sukulaisuus on kuitenkin pystytty osoittamaan. Intiassa keskellä euraasialaiseen tyyppiin kuuluvia kieliä puhutut mundakielet ovat itsekin rakenteeltaan tyypillisiä euraasialaisia kieliä, sillä niiden perussanajärjestys on SOV ja ne ovat morfologialtaan synteettisiä ja agglutinoivia. Tämän vuoksi mundakielet voidaan lukea Euraasian makroalueeseen kuuluviksi. Mon-khmer-kieliä taas puhutaan idempänä, Kaakkois-Aasian alueella, ja ne ovat tyypiltään ympäröivien kaakkoisaasialaisten kielten kaltaisia: analyyttisiä, yksitavuisia sävelkieliä, joiden perussanajärjestys on SVO. Austroaasialaiset kielet ovat maailman mittakaavassa erityinen kielikunta, sillä tällaista perustavaa kielikunnan sisäistä typologista eroa ei tunneta muista kielikunnista, joiden sukulaisuutta pidetään yleisesti hyväksyttynä. Mitään muuta kielikuntaa ei myöskään ole perusteita jakaa kahden makroalueen kesken.

Intialle kuuluvien Andamaanien saarten alkuperäiskielet muodostavat oman kielikuntansa. Kieliä on laskettu olevan yli kymmenen, mutta monet niistä ovat jo menettäneet viimeisetkin puhujansa. Koko kielikunnan kieliä puhuu enää noin 500 ihmistä. Andamaanilaiset kielet ovat huonosti tunnettuja ja vähän tutkittuja, sillä Andamaanien saaret ovat maantieteellisesti eristyksissä muusta maailmasta ja monet niiden kansoista (esim. sentinelit) ovat tietoisesti pyrkineet pysymään omissa oloissaan.

3.4 Oseanian kielet

Oseanian alueen kieliä on yli 1300, mutta niillä on vain hieman yli 6 miljoonaa puhujaa. Oseanian väkiluku on toki paljon tätä suurempi, mutta suuri osa väestöstä puhuu jotakin eurooppalaisperäistä kieltä, lähinnä englantia Australiassa ja Uudessa-Seelannissa. Maantieteellisesti suurimman alueen kattaa austronesialainen kielikunta, jonka kielet kuuluvat Kaakkois-Aasian ja Oseanian makroalueeseen. Australian ja Uuden-Guinean kielet ovat tyypiltään erilaisia, ja ne muodostavatkin oman kielellisen makroalueensa.

Lähes 1300 kieltä käsittävä austronesialainen kielikunta on kielten määrässä mitattuna nigeriläis-kongolaisen kielikunnan jälkeen maailman toiseksi suurin kielikunta. Sen kielillä on yhteensä yli 300 miljoonaa puhujaa, jotka ovat levittäytyneet erittäin laajalle alueelle Intian valtamereltä Tyynelle valtamerelle. Läntisin austronesialaisista kielistä on Afrikan itärannikon tuntumassa sijaitsevalla Madagaskarin saarella puhuttu malagassi, ja idässä kielikunta ulottuu aina Havaijille ja Pääsiäissaarille asti. Merkittävää osaa kielikunnan kielistä puhutaan Aasiaan kuuluvissa valtioissa, kuten Malesiassa, Indonesiassa ja Filippiineillä.

Austronesialaisen kielikunnan jakautuminen koko laajalle alueelle paljastaa mielenkiintoisia seikkoja alueen asutushistoriasta. Kielikunta jakautuu useampaan haaraan, jotka yhtä lukuun ottamatta sijoittuvat Taiwanin saarelle. Taiwanille rajoittuvat kielikunnan haarat (esim. atajalikielet, paiwanilaiset kielet ja tsou) ovat pieniä sekä kielten määrällä että puhujamäärällä mitattuna – Taiwanin valtakieli on nimittäin mandariinikiina. Kielikunnan haaroista suurinta eli malaijilais-polynesialaisia kieliä puhutaan koko edellä kuvatulla laajalla alueella. Koska valtaosa kielikunnan haaroista rajoittuu Taiwanille, voidaan myös kielikunnan alkukoti sijoittaa sinne. Taiwanilta malaijilais-polynesialaisten kielten puhujat ovat sitten lähteneet liikkeelle ja asuttaneet koko laajan alueen. Kiinnostava poikkeus on kuitenkin se, ettei Australian alueella puhuta yhtään austronesialaista kieltä. Kaikkien Tyynen valtameren saarten asuttaminen antaa olettaa, että austronesialaisia kieliä puhuneiden kansojen merenkulkutaidot ovat olleet erittäin pitkälle kehittyneitä.

Malaijilais-polynesialainen haara jakautuu useampiin alaryhmiin ja käsittää sellaisia suuria ja tunnettuja kieliä kuin Malesian ja Indonesian pääkielen malaijin, Indonesian jaavan ja sundan

sekä Filippiineillä puhutut tagalogin ja cebun. Myös Uuden-Seelannin alkuperäiskieli maori kuuluu tähän ryhmään. Typologisesti austronesialaiset kielet muistuttavat jossakin määrin Kaakkois-Aasian kieliä, joskin suuren kielikunnan eri kielten välillä on paljon eroja. Kielet ovat tyypillisesti analyyttisiä, mutta niiden sanat eivät ole yksitavuisia kuten monissa Kaakkois-Aasian kielissä. Perussanajärjestys on tavallisimmin verbialkuinen tai SVO. Äännejärjestelmä on joissakin kielikunnan kielissä hyvin yksinkertainen.

Uuden-Guinean saari Australian pohjoispuolella on kielellisesti äärimmäisen kiinnostava paikka. Reilut kaksi kertaa Suomen kokoisella saarella puhutaan noin tuhatta eri kieltä. Näistä noin 300 on austronesialaisia, ja niitä puhutaan etupäässä saaren pohjoisilla rannikkoalueilla. Loput noin 700 kieltä kuuluvat eri papualaiskielten ryhmiin. Papualaiset kielet eivät ole genealogisessa mielessä kielikunta, vaan nimityksellä viitataan niihin Uuden-Guinean ja lähisaarten kieliin, jotka eivät ole austronesialaisia. Nykyisen käsityksen mukaan papualaiskielet jaetaan yli 80 kielikuntaan, joista neljännes käsittää vain yhden kielen eli on isolaattikieli. Viime aikoina kannatusta on kuitenkin saanut luokittelu, jonka mukaan suuri osa papualaiskielistä olisi sukua keskenään ja kuuluisi niin sanottuun yleisuusiguinealaiseen kielikuntaan.

Kielten määrää on selitetty paitsi saaren vaikeakulkuisuudesta johtuvalla eri kansanryhmien eristyneisyydellä myös kulttuurisilla seikoilla: kansanryhmien vahvalla omalla identiteetillä ja kielen ja kulttuurin merkityksellä osana tätä identiteettiä. Myös monikielisyys on hyvin tavallista, ja ihmiset osaavat usein myös lähimpien naapureidensa kieliä ilman, että se uhkaisi heidän oman kielensä säilymistä. Uuden-Guinean saarella asuu vain noin kahdeksan miljoonaa ihmistä, joten kielet ovat puhujamääriltään hyvin pieniä. Eniten puhujia papualaiskielistä on engalla ja silläkin vain reilut 160 000. Saaren itäisen puoliskon käsittävässä Papua-Uudessa-Guineassa on lingua francaksi muodostunut englantiin pohjautuva tok pisin, jonka nimi tulee englannin sanoista *talk pidgin*. Sana *pidgin* taas luultavasti tulee sanasta *business*. Tok pisin on monin paikoin jo muuttunut pidginistä kreolikieleksi, kun se on saanut äidinkielisiä puhujia. Se on myös saavuttamassa jonkinlaisen kansalliskielen aseman esimerkiksi parlamentin käyttökielenä.

Papualaiskielten suuri määrä takaa sen, että niissä on typologisesti monenlaisia rakenteita. Joitain yleistyksiä voidaan kuitenkin

tehdä. Suurimmalla osalla perussanajärjestys on verbiloppuinen. Ne ovat myös suhteellisen synteettisiä kieliä ja varsinkin verbintaivutus on hyvin runsasta. Morfologialtaan ne ovat tyypillisimmin agglutinoivia. Äännejärjestelmä on monissa papualaiskielissä varsin yksinkertainen, ja pienimmällä äännejärjestelmällä kaikista tunnetuista kielistä tulee toimeen rotokas, jossa erillisiä merkityksiä erottavia äänteitä on vain 11: *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g*, *i*, *e*, *a*, *o* ja *u*.

Australian valtakieli on englanti, mutta mantereen alkuperäiskielet kuuluvat kaikki samaan australialaiskielten kielikuntaan. Ensimmäiset asukkaat Australiaan tulivat arviolta 40 000 vuotta sitten, ja eurooppalaisten tullessa 1700-luvun lopulla siellä puhuttiin noin 250 kieltä. Poliittisen kriteerin mukaan voitaisiin puhua jopa 600 eri kielestä, kun kunkin erillisen heimoyksikön kieli lasketaan erikseen. 2000-luvun alussa näistä kielistä on jäljellä noin 100, ja niistäkin suurin osa katoamassa lähitulevaisuudessa, sillä vain parikymmentä siirtyy enää lapsille ja vain noin 10 % puolesta miljoonasta alkuperäisasukkaasta puhuu jotakin alkuperäiskieltä. Parhaiten kielet ovat säilyneet mantereen pohjoisosissa, kun taas eurooppalaisten ensiksi asuttamissa ja nykyäänkin tiheimmin asutuissa kaakkoisosissa alkuperäiskielet ovat lähes täysin kadonneet. Puhujamäärältään suurimmallakin australialaiskielellä, arrerntella, on nykyisin alle 3000 puhujaa. Australian aboriginaalien näkemyksessä kieli yhdistyy maahan, ja kunkin kielen omistajat ovat se ihmisryhmä, jonka hallinnassa kieleen yhdistyvä maa-alue on perinteisesti ollut. Yhteisöjen hajottua ja poliittisten olojen muututtua kielen omistajat eivät välttämättä enää ole kielen puhujia (vaikka kielellä vielä joitakin puhujia olisikin). Mantereen kaakkoispuolella sijaitsevalta Tasmanian saarelta eurooppalainen kolonisaatio hävitti 1800-luvulla alkuperäisväestön ja sen puhumat kielet kokonaan. Näistä kielistä on kuitenkin kerätty sanalistoja, joiden pohjalta arvellaan, etteivät ne kuuluisi australialaiseen kielikuntaan. Australian alkuperäisasukkaista osa puhuu myös englantipohjaisia kreolikieliä kriolia ja torresinsalmenkreolia.

Australian kielet jaetaan lukuisiin alahaaroihin, mutta kielikunnan sukupuun rakenteesta ja eri ryhmien suhteesta toisiinsa ei ole yksimielisyyttä. Usein kielistä puhuttaessa käytetään käytännöllistä kahtiajakoa pama-nyungalaisiin ja ei-pama-nyungalaisiin kieliin, vaikka jälkimmäiset eivät ole genealoginen ryhmä, jonka taustalla olisi yhteinen välikantakieli. Pama-nyungalais-

ten kielten haara on huomattavasti muita suurempi, ja se käsittää myös maantieteellisesti valtaosan mantereesta, sillä ei-pamanyungalaisia kieliä puhutaan melko pienellä alueella Australian pohjoisosissa.

Australian kielille yhteisiä piirteitä ovat muun muassa kautta mantereen hyvin samantyyppiset äännejärjestelmät, joissa soinnillisuus ei erota toisistaan esimerkiksi sellaisia äänteitä kuin *p*, *t*, *k* ja *b*, *d*, *g*. Tämä piirre muistuttaa suomen perinteistä äännejärjestelmää. Sanajärjestyksistä SOV on yleisin, mutta monissa Australian kielissä on myös huomattavan vapaa sanajärjestys. Morfologisesti mantereen pohjoisosan kielissä on tyypillisesti sekä päätteitä että etuliitteitä mutta etelämpänä lähes ainoastaan päätteitä. Baskin kielen piirteenä mainittu ergatiivisuus on hyvin yleistä Australian kielissä. Monissa australialaiskulttuureissa on myös kehittyneitä kielellisiä tabujärjestelmiä, jotka säätelevät esimerkiksi sitä, saako tiettyjä sukulaisia puhutella ja miten heitä tulee puhutella. Joissakin tapauksissa voidaan puhua erityisestä ”anoppikielestä”, joka on saanut nimensä siitä, että anoppi kuuluu niihin sukulaisiin, joiden kanssa käytetään tätä erityistä kielimuotoa.

3.5 Amerikan kielet

Ihmiset asuttivat Amerikan Aasiasta käsin, Beringinsalmen kautta, noin 20 000–40 000 vuotta sitten. On arvioitu, että eurooppalaisten saapuessa Amerikkaan noin 500 vuotta sitten Etelä- ja Pohjois-Amerikassa puhuttiin 1500–2000:ta eri kieltä. Nykyisin alkuperäiskielten määrä on noin tuhat. Eurooppalainen kolonisaatio toi mukanaan mantereiden valtakielet, Pohjois-Amerikan englannin, osassa Kanadaa puhuttavan ranskan ja Latinalaisen Amerikan espanjan ja portugalin (jälkimmäinen Brasiliassa, edellinen muualla). Lisäksi varsinkin Karibianmeren alueella puhutaan useita eurooppalaisiin kieliin pohjautuvia kreolikieliä. Alkuperäiskielillä arvioidaan olevan yhteensä noin 30 miljoonaa puhujaa. Yhdysvaltain viittomakielellä (*American sign language*, ASL) taas arvioidaan olevan 100 000–500 000 äidinkielistä käyttäjää, ja se on viittomakielisessä maailmassa samaan tapaan vaikutusvaltaisessa asemassa kuin englanti on puhuttujen kielten keskuudessa.

Amerikan alkuperäiskielten sukulaisuussuhteista on erilaisia näkemyksiä. Rohkeimmat luokittelijat ovat ehdottaneet, että lähes kaikki Pohjois- ja Etelä-Amerikan kielet kuuluisivat yhteen

valtavaan amerind-kielikuntaan. Varovaisemmat ja tieteellisesti perustellummat arviot taas olettavat Pohjois-Amerikan kielikuntien määräksi jopa lähes 80 ja Etelä-Amerikan kielikuntien määräksi yli 100. Yhdysvaltojen ja Kanadan alueen vajaasta 200 jäljellä olevasta kielestä vain muutama kymmen siirtyy enää lapsille. Kanadan noin 50 kielestä vain kolmella (creellä, ojibwalla ja inuktitutilla) arvioidaan olevan edes suhteellisen hyvät tulevaisuudennäkymät. Mainituista cree ja ojibwa kuuluvat algonkilaisiin kieliin ja inuktitut eskimolais-aleuttilaisiin, joihin kuuluu myös polysynteettisestä morfologiasta esimerkkinä mainittu kalaallisut. Eskimolais-aleuttilaisia kieliä on Itä-Sipeariasta Pohjois-Amerikan pohjoisosien kautta Grönlantiin ulottuvalla alueella kymmenen, ja niillä on noin 90 000 puhujaa. Yhdysvaltojen ja Kanadan alueen alkuperäiskielistä suurin on athabaskalaisiin kieliin kuuluva navaho, jolla on puhujia noin 150 000. Pohjois-Amerikassa suurin kielidiversiteetti on Kalifornian osavaltiossa, mutta yksikään siellä puhuttavista kielistä ei enää siirry lapsille, joten kielet katoavat kokonaan lähivuosikymmenien aikana. Varsinkin Pohjois-Amerikan kielistä monet on siirretty alkuperäisiltä puhuma-alueiltaan reservaatteihin.

Latinalaisessa Amerikassakin suurin osa kielistä ja kulttuureista on uhanalaisia, mutta Meksikossa on joitakin elinvoimaisempia alkuperäiskieliä. Esimerkiksi utoatsteekkilaiseen kielikuntaan kuuluvia nahuakieliä puhuu yhteensä lähes 1,5 miljoonaa ihmistä. Muinaisen atsteekkivaltakunnan kieli oli klassinen nahuatl. Mayakieliä puhuu Meksikossa, Belizessä ja Guatemalassa yhteensä noin kuusi miljoonaa ihmistä. Niistä suurimpina mainittakoon jukateekki (n. 700 000 puhujaa) ja kitše (yli miljoona puhujaa). Vuosien 200–900 välillä kukoistaneen mayakulttuurin kieltä kutsutaan klassiseksi mayaksi. Sitä kirjoitettiin mayahieroglyfein, joiden tutkimus on viime aikoina edistynyt valtavin harppauksin, mutta vieläkään niitä ei pystytä täydellisesti tulkitsemaan. Muinaisen inkakulttuurin klassinen kieli oli ketšua, ja nykyään eri ketšualaiskieliä puhuu Chilen ja Argentiinan pohjoisosista aina Ecuadoriin ja Kolumbiaan asti ulottuvalla alueella jopa 10 miljoonaa ihmistä. Näilläkin alueella valtakieli on kuitenkin espanja ja suurin osa puhujista on kaksikielisiä. Alueen toinen merkittävä kieli on aimara, jonka kahta päävarieteettia puhuu Perussa ja Boliviassa pari miljoonaa ihmistä.

Koko Amerikan mantereella ainoa sekä enemmistökielen että virallisen kielen asemassa oleva alkuperäiskieli on Paraguayssa puhuttu tupilainen kieli guarani, jota puhuu jopa 95 % seitsenmiljoonaisesta väestöstä. Paraguayn väestöstä 75 % osaa kuitenkin myös espanjaa. Kielten määrä ja genealoginen monimuotoisuus on suurin Amazonin alueella, joka on myös lingvistisesti huonoiten tunnettua aluetta koko maailmassa, sillä suurimmasta osasta kieliä ei ole tehty edes vähäisintä lingvististä peruskuvausta. Tutkimuksen edistyessä kieliä onnistutaan todennäköisesti yhdistämään toisiinsa genealogisesti, jolloin myös oletettujen kielikuntien määrä vähenee.

Amerikan kielistä on vaikea löytää yhteisiä rakenteellisia piirteitä. Kielten määrän ja maantieteellisen alueen suuruuden takia myös rakenteellinen monimuotoisuus on valtavaa. Mainittakoon kuitenkin, että polysynteettinen morfologia on suhteellisen yleinen piirre Amerikassa. Se on erityisen selvästi mukana Pohjois-Amerikan pohjois- ja länsiosissa, ja sitä esiintyy myös Beringinsalmen toisella puolella Itä-Siperiassa, esimerkiksi edellä mainituissa tšuktšilais-kamtšatkalaisissa kielissä. Amazonin alueelta löydettiin 1970-luvulla ensimmäiset kielet, joiden perussanajärjestys on objektialkuinen. Esimerkiksi karibilaisen hixkaryanan perussanajärjestys on OVS. Objektialkuisia kieliä tunnetaan edelleenkin vain muutama, joista suurin osa on Amazonin alueelta.

3.6 Suomi paikallistason esimerkkinä

Tässä luvussa luodaan katsaus Suomen kielitilanteeseen osana ympäröivää maailmaa. Suomi toimii esimerkkinä, jonka avulla voidaan konkreettisemmin tarkastella yhdellä alueella puhuttavia kieliä ja niiden välisiä genealogisia, historiallisia, alueellisia ja yhteiskunnallisia suhteita.

Suomen kielistä puhuttaessa luonteva lähtökohta ovat valtion kaksi kansalliskieltä, enemmistön äidinkielenään puhuma uralilainen, tarkemmin itämerensuomalainen suomi (31.12.2008 väestötietojen mukaan kaikkiaan 4 844 047 puhujaa eli 90,9 % väestöstä) ja rannikkoalueiden kielivähemmistön puhuma indoeurooppalainen, tarkemmin pohjoisiin germaanisiin eli skandinaavisiin kieliin kuuluva ruotsi (289 951 puhujaa eli 5,4 %). Suomen ja ruotsin keskinäiset suhteet ja erityisesti näiden kielten tasavertaisuus yhteiskunnan eri aloilla ovat Suomen kielipolitiikassa keskeinen

kysymys. Suomen ja ruotsin asemassa on huomionarvoista se, että ruotsinkielisten kielelliset oikeudet on turvattu laajalti koko Suomessa, ei vain niillä alueilla, joilla ruotsi on enemmistökieli tai vahva vähemmistökieli. Esimerkiksi Belgiassa vain Bryssel on virallisesti kaksikielinen ja muu maa on jaettu yksikielisesti ranskan- ja hollanninkielisiin alueisiin.

Suomen ja ruotsin rinnalla lain erityisesti suojaamassa asemassa ovat Suomessa puhuttavat saamelaiskielet (yhteensä n. 3000 puhujaa), jo 1500-luvulta lähtien maassamme puhuttu romani (romaneja n. 10 000, mutta tiedot kielen puhujamääristä epävarmoja) sekä 1800- ja 1900-luvuilla kehittyneet suomalainen ja suomenruotsalainen viittomakieli (yhteensä n. 5000 äidinkielistä käyttäjää). Vanha vähemmistö Suomessa ovat myös tataarit (joitakin satoja; kielellä on Venäjällä ja Keski-Aasiassa yli 7 miljoonaa puhujaa). Lisäksi Suomessa asuu tätä nykyä noin 40 000 venäjän- ja liki 20 000 vironkielistä, ja myös monien alkuperältään kaukaisempien ja Suomessa verrattain uusien kielten puhujamäärät kasvavat jatkuvasti. Englanti, somali ja arabia eri muodoissaan lähentelivät vuonna 2007 kymmenen tuhannen puhujan rajaa, ja useita tuhansia puhujia on myös muun muassa kurdilla, albanialla, eri kiinalaiskielillä ja vietnamilla.

Suomen- ja ruotsinkielisten väestönosien historiaa vertailemalla näyttää melko selvästi siltä, että suomi on Suomessa alkuperäisempi kieli kuin ruotsi. Maan alkuperäisimpinä tunnettuina kielinä on kuitenkin pidettävä saamelaiskieliä. Eläviä saamelaiskieliä on 2000-luvun alussa kaikkiaan yhdeksän, joista Suomessa puhutaan kolmea, pohjoissaamea, inarinsaamea ja koltansaamea. Puhujamäärältään suurin saamelaiskieli on pohjoissaame (noin 20 000 puhujaa), jonka puhujista suurin osa asuu Pohjois-Norjassa. Se on kuitenkin myös Suomen suurin saamelaiskieli (2000–3000 puhujaa), jonka perinteinen puhuma-alue kattaa Suomessa saamelaisten kotiseutualueeksi määritellyt Enontekiön, Inarin ja Utsjoen kunnat sekä Sodankylän kunnan pohjoisosan. Inarin- ja koltansaamea puhutaan Inarin kunnan alueella (kummallakin noin 300 puhujaa). Jälkimmäistä puhutaan hieman myös itärajan toisella puolella Petsamon alueella. Inarinsaamea sen sijaan on luonnehdittu suomeakin kotimaisemmaksi, perinteisesti vain Suomen rajojen sisäpuolella puhutuksi kieleksi – suomeahan puhutaan myös Ruotsissa, Norjassa ja Venäjän Inkerissä.

Suomen kielitilanne on muotoutunut tällaiseksi asutushistoriallisten, kulttuuristen ja poliittisten liikkeiden mukana. Parisen tuhatta vuotta sitten suomea (tarkemmin kantasuomea) lienee puhuttu suppeahkolla alueella Suomenlahden reunoilla, kun taas sisämaata on asuttanut saamelaisia kielimuotoja puhuva väestö. Saamelaisia jälkiä on nykyäänkin havaittavissa vanhoissa paikannimissä, kuten espoolaisessa ruotsinkielisessä *Noux*-nimessä (→ suomen *Nuuksio*), joka on yhdistetty saamelaiskielten joutsenta merkitsevään sanaan (vrt. pohjoissaamen *njukča*). Suomea ja sen esiasteita puhuneen väestön asuma-alueen kasvaessa saamelaiskielten puhuma-alue Suomessa on vetäytynyt maan pohjoisimpiin osiin. Kielten puhuma-alojen muutokseen ovat johtaneet sekä konkreettiset muuttoliikkeet että vähittäiseen kielenvaihtoon johtanut assimilaatio eli väestöryhmien kielellinen ja kulttuurinen sulautuminen toisiinsa. Rannikkoalueet puolestaan ovat rautakaudelta lähtien saaneet lännestä ruotsinkielisen asutuksen, jonka alleen peittämästä suomen kielestä kertovat esimerkiksi monet *-lax-*, *-lot-* ja *-sala*-loppuiset paikannimet (esim. *Malax* < **Maalaksi* 'Maalahti', *Kvelot* < **Kuivaluoto*, *Houtsala* < **Hautasalo*). Idän ja lännen väliset poliittiset rajankäynnit ovat muutelleet idässä puhutun suomen ja karjalan kielen välisen murrejatkumon puhuma-aloja, jotka ovat vähitellen väistyneet venäläisen levittäytymisen tieltä. Viimeisimpien alueluovutusten yhteydessä Suomen itäisimmiltä alueilta siirtyi maan muihin osiin yli 400 000 karjalaista, joiden joukossa oli myös tuhansia Raja-Karjalan karjalankielisiä. He ovat suureksi osaksi sulautuneet pääväestöön myös kielellisesti. Myös Inarin kolttasaamelaisten alkuperäinen kotiseutu on Neuvostoliitolle luovutetun Petsamon alueella.

Viime vuosikymmenten aikana Suomenkin kielitilannetta ovat muuttaneet ennen kaikkea maan sisäinen muuttoliike, kaupungistuminen ja maapalloistuminen. Kaupunkeihin suuntautunut muuttoliike ja tiedotusvälineiden vaikutusvallan kasvu ovat merkinneet suomen ja ruotsin vanhojen aluemurteiden erojen heikkenemistä. Niinpä kielenpuhujan "murre" eli hänen puheensa yleiskielestä poikkeavat piirteet eivät välttämättä enää paljastakaan puhujan kotiseutua vaan kenties vain ilmansuunnan tai esimerkiksi hänen ikänsä tai sosioekonomisen asemansa. Muuttoliikkeet ovat vaikuttaneet myös kielten keskinäisiin voimasuhteisiin, erityisesti pääkaupunkiseudulla. Tämä alue on muuttunut

ruotsinkielisestä maaseudusta kaupungiksi, jossa ruotsinkielisten suhteellinen osuus on nykyisin samaa luokkaa kuin koko maassa keskimäärin. Helsingissä asuu muuta maata enemmän maahanmuuttajia ja muita ulkomaalaisia, mutta se on vetänyt puoleensa myös huomattavan osan vanhoista kielivähemmistöistä eli saamelaisista ja romaneista. Kaikkia kielivähemmistöjä yhdistää se, että suomi vaikuttaa niihin monilla eri tasoilla ja kaksikielisten sukupolvien myötä vähemmistökielten puhujamäärät pienenevät. Arkielämässä tavallisin eri kieliryhmien välisen kommunikaation kieli lingua francana on suomi, mutta myös englannin merkitys kasvaa Suomessa.

Suomen kielen asemaa sitä ympäröivässä maailmassa on melko tavallista hahmottaa sukuyhteytenä muihin uralilaisiin kieliin ja niitä puhuviin kansoihin, kuten virolaisiin, karjalaisiin ja unkarilaisiin. Syynä tällaisen kielisukulaisuuden korostamiseen on lähinnä se, että monet uralilaisia kieliä puhuvat kansat kokevat puhuvansa naapureidensa kielistä poikkeavia kieliä. Esimerkiksi suomalaisten ja unkarilaisten keskinäinen yhteenkuuluvuuden tunne on enimmäkseen kulttuurinen ilmiö. Puhtaasti kielitieteellisestä näkökulmasta katsottuna vaikkapa ruotsin ja kurdin välinen kielihistoriallinen etäisyys on jotakuinkin samansuuruinen kuin suomen ja unkarin välinen: molempien kieliparien kantamuotojen katsotaan haarautuneen arviolta 5000 vuotta sitten.

Puhuttujen kielten lisäksi Suomessa käytetään suomalaista ja suomenruotsalaista viittomakieltä. Suomessa viitottavien kielten taustana on 1800-luvun ruotsalainen viittomakieli. Myös viittomakielillä on siis oma kielihistoriansa. Nekin jakautuvat erilaisiin alueellisiin ja sosiaalisiin murteisiin ja ajan myötä myös uusiksi kieliksi. Vaikka viittomakielten käyttö on viime vuosikymmeniin asti kohdannut vastustusta esimerkiksi kouluissa, nykyään ymmärretään, että ne ovat yhtä täydellisiä kielijärjestelmiä kuin puhututkin kielet.

Yhteiskunnallisesti Suomessa puhuttavien kielten keskinäiset suhteet ovat verrattain normaaleja, sillä rinnatusten elävien kielten puhujamäärät vaihtelevat kaikkialla maailmassa kymmenistä tai sadoista miljooniin. Tällaisessa tilanteessa on tyypillistä, että pienimpien kielten puhujat ovat kaksi- tai useampikielisiä, jolloin vähemmistökielten puhujat tulevat toimeen myös valtakielillä. Monien arvioiden mukaan koko maailman väestöstä jopa

valtaosa onkin kaksi- tai useampikielisiä. Suomessakin vanhoista vähemmistöistä kaksikielisimpiä ovat saamelaiskielten ja romanin puhujat. Voikin ajatella, että maailman kielten näkökulmasta Suomessa puhuttavista kielistä tavanomaisimpia ovat saamelaiskielet, sillä niillä on pieni määrä äidinkielisiä puhujia, jotka joutuvat hallitsemaan hyvin myös enemmistökielen. Romaniväestön tavallisin jokapäiväinen kieli on itse asiassa jo pitkään ollut suomi, mutta romani on säilynyt monin paikoin eräänlaisena salakielenä, jonka taitaminen on tukenut romanikulttuuriin identifioitumista ja valtaväestöstä erottautumista. Nykyisin romania myös opetetaan romanilapsille peruskoulussa. Myös suomenruotsalaisten ruotsinkielisyys on yhä enemmän kaksikielisyyttä. Mainittakoon, että 1800-luvun Suomessa nähtiin maailmanlaajuisestikin poikkeuksellinen tilanne, jossa suomalaisten kansallinen herääminen sai huomattavan osan ruotsinkielisestä sivistyneistöstä tietoisesti vaihtamaan yksikielisyytensä kaksikielisyyteen ja edelleen jopa yksinomaiseen suomenkielisyyteen, vaikka ruotsilla oli vanhastaan ollut selvästi korkeampi asema oppineisuuden, hallinnon ja kaupan kielenä.

Kielten elinolot korreloivat melko tarkoin muiden yhteiskunnallisten olojen kanssa, ja Suomen kaltaisissa hyvinvointivaltioissa kansalaisten oikeuksiin kuuluvat myös oikeudet omiin kieliinsä, muun muassa mahdollisuus omakieliseen kouluopetukseen tai ainakin oman äidinkielen opetukseen. Myös kielistä itsestään huolehditaan. Opetusministeriön alaisuudessa toimii Kotimaisten kielten tutkimuskeskus eli Kotus, jonka tehtäviin kuuluvat suomen, ruotsin, saamelaiskielten, suomalaisen viittomakielen ja romanikielen tutkimus ja huolto sekä suomen sukukielten tutkimus.

Tiivistetysti voidaan sanoa, että areaalisesti Suomi kuuluu euraasialaiseen makroalueeseen, jonka kielikunnat ovat typologisesti melko samankaltaisia. Yhteiskunnallisesti Suomi rinnastuu muihin eurooppalaisiin valtioihin, joissa sekä kielenpuhujilla että kielillä on melko hyvät oltavat. Eurooppa koostuu kuitenkin sisäisesti harvinaisen homogeenisistä kansallisvaltioista, joiden väestöt ovat pääosin yksikielisiä. Maailmanlaajuisesti monikieliset ympäristöt ovat huomattavasti yksikielisiä yleisempiä.

3.7 Kokoavasti

Kielitieteelliseen yleistietoon kuuluu käsitys siitä, miten paljon erilaisia kieliä ja kielikuntia maailman eri puolilla puhutaan. Alueittaisen tarkastelun avulla voi yhdistää erilaisia näkökulmia kieliin. Tällaisen käsittelyn pohjana on maailmankartta, jolle eri kielikunnat voi sijoittaa ja jonka avulla kielikontakteja ja kielten typologisia ominaisuuksia voi hahmottaa. Näin maailman kielidiversiteetistä saa laajemman ja totuudenmukaisemman kuvan kuin katsomalla vain muutamaa tutuinta kielikuntaa (kuten indoeurooppalaiset ja uralilaiset kielet) tai vain lähintä maantieteellistä aluetta, Eurooppaa. Eri alueet ja eri kielikunnat toki eroavat toisistaan siinä, miten helppoa niistä on antaa lyhyttä yleiskuvausta. Suomen kielitilanteen tarkastelu avaa maailman kieliä toisessa mittakaavassa. Sen avulla nähdään, millaisen ajallisesti ja yhteiskunnallisesti kerrostuneen palapelin pienelläkin alueella puhuttavat kielet muodostavat.

4 Maailman kielten tulevaisuus

Hyvin monet maailman kielistä ovat uhanalaisia, eli niillä on vähän puhujia eivätkä uudet sukupolvet enää opi niitä äidinkielenään. Tämä johtaa ennen pitkää kielten kuolemaan. YK:n koulutus-, tiede- ja kulttuurijärjestön Unescon arvion (2008) mukaan puolet maailman kielistä on uhanalaisia ja maailmasta katoaa yksi kieli keskimäärin joka toinen viikko. Tässä luvussa selvitellään, mikä on kielidiversiteetin arvo, mitkä tekijät johtavat kielten uhanalaistumiseen ja miten kielten tulevaisuudesta voidaan huolehtia.

4.1 Kielidiversiteetin arvo

Kielten vähenemisestä kannetaan huolta ennen kaikkea poliittisin ja kulttuurisin perustein. Inhimillisen elämän erilaisilla ilmenemistavoilla ajatellaan olevan oma luovuttamaton arvonsa, ja tämä koskee myös kieliä. Kielidiversiteetti on siis itseisarvo. Kielten moninaisuus on myös ihmisoikeuskysymys, koska kaikkien kielten puhujilla tulee olla tasavertainen oikeus käyttää omia kieliään haluamallaan tavalla eli olla oma itsensä myös kielellisesti. Yksilöiden kielivalintoihin vaikuttavat luonnollisesti kokonaisten kieliyhteisöjen oikeudet omiin kieliinsä, mikä tarkoittaa käytännössä esimerkiksi mahdollisuuksia omakieliseen kouluopetukseen ja muuhun sivistykseen. Kielellisiin oikeuksiin kuuluu myös sen tiedostaminen, että äidinkielellä on valtava merkitys ihmisen ajattelussa. Jos esimerkiksi vähemmistökieliä puhuvien lasten on käytävä koulua heille alkuaan vieraalla kielellä, se vaikuttaa oppimistuloksiin ja yksilön identiteettiin tavalla, jota voidaan pitää suoranaisena ihmisoikeuskysymyksenä. Kun valtakieli syrjäyttää vähemmistökielet myös tiedonvälityksessä ja hallinnossa, olosuhteet johtavat kielen vaihtamiseen ja väistyvän kielen uhanalaistumiseen.

Kielitieteen kannalta kielidiversiteetin arvo on siinä, että jokaisen luonnollisen kielen rakenne heijastelee ainutlaatuisella tavalla ihmisen kognitiivisia toimintoja eli sitä, miten yksittäiset kielenpuhujat ja kieliyhteisöt voivat pukea kokemansa maailman kielelliseen muotoon. Kielten kadotessa ihmiskielen ja -mielen tutkimusmateriaali väistämättä ohenee. Esimerkiksi Amazonin, Tiibetin ja Uuden-Guinean alueilla on vielä paljon heikosti tunnettuja pieniä kieliä. Tieteellisestä näkökulmasta katsottuna tällaisilla alueilla kiireellisin kielten uhanalaisuuteen liittyvä tehtävä onkin

dokumentointi. Vaikkei kielen tutkiminen ja ymmärtäminen sinänsä edellytä kielen säilymistä puhuttuna, on selvää, että dokumentoitu tieto on aina rajallisempaa kuin äidinkielisen puhujan kielitieto; kuolleella kielellä ei ole puhujaa, jolta kielentutkija voisi kysyä lisätietoa, eikä kaikkea äidinkieleen liittyvä tietoa edes ole mahdollista kirjoittaa muistiin. Dokumentointikin siis säilyttää tiedon vain rajallisesti.

Kielten moninaisuuden säilymisen ja myös dokumentaation kannalta olennaista on myös sanojen sisältämän tiedon säilyminen. Esimerkiksi perinteinen tieto lääkekasvien ominaisuuksista tai eläinlajien käytöksestä on vaarassa hävitä, jos ne nimennyt kieli häviää. Dokumentoimattoman kielen katoaminen tarkoittaa myös kaiken muun siihen liittyvän tiedon – kieltä käyttäneiden ihmisten perimätiedon ja kielellisen kansanperinteen – katoamista, sillä kieli ja kulttuuri ovat erottamattomasti kytköksissä toisiinsa. Niinpä kielidiversiteetin väheneminen heikentää kaikkien ihmistieteiden toimintamahdollisuuksia.

Kieli- ja kulttuuridiversiteetin itseisarvoa korostava ajattelutapa on melko tuore ilmiö, sillä se on kehittynyt aivan viime vuosikymmeninä. Aikaisemmin kielten ja kulttuurien katoaminen ei samalla tavalla huolestuttanut poliittisia päättäjiä, suurta yleisöä tai edes tutkijoita. Kielitieteen kannalta ratkaisevaa on ollut kielitypologisen tutkimussuunnan nousu, jonka myötä tutkimuksen kohteet ja menetelmät ovat ulottuneet aikaisempaa laajemmalle. Kielen tai maailman tulevaisuudesta puhuttaessa on tietysti myös muistettava, ettei tulevaisuutta voi koskaan ennustaa varmasti.

4.2 Uhanalaistumisen syitä

On varsin harvinaista, että kieliyhteisö katoaisi äkillisesti. Periaatteessa tällaisen voisi aiheuttaa sota, järjestelmällinen kansanmurha, jokin epidemia tai voimakas luonnonmullistus. Esimerkiksi vuoden 2004 Intian valtameren maanjäristystä seurannut tsunami saattoi todennäköisesti monia entuudestaan uhanalaisia kieliyhteisöjä häviämisen partaalle. Tavallisesti kielten katoaminen tapahtuu kuitenkin paljon huomaamattomammin, sillä kielten uhanalaistuminen ja väheneminen on yleensä seurausta siitä, ettei kaikkien kielten puhujilla ole yhteiskunnassa riittäviä mahdollisuuksia elää jokapäiväistä elämäänsä omilla kielillään. Esimerkiksi kaupungistuminen johtaa siihen, että puhujamääriltään erikokoisten kielten

puhujat elävät tiheään asutuilla kaupunkialueilla, jossa tärkeinä kommunikaation välineinä toimivat vain tietyt valtakielet.

Tosiasia on, että kielten käytännöllinen arvo määräytyy herkästi niiden puhujien sosioekonomisten asemien mukaan. On hyvin ymmärrettävää, että taloudellinen ja sosiaalinen menestyminen houkuttelee käyttämään talouselämän, vallanpitäjien ja oppineiden käyttämiä kieliä. Minkään tahon ei siis välttämättä tarvitse painostaa ihmisiä vaihtamaan kieltä, vaan yksilöt itse katsovat, että valtakielen käyttäminen antaa mahdollisuuden esimerkiksi korkeamman elintason saavuttamiseen. Tällaisessa kielitaidon kasvattamisessa ei yleensä tietoisesti pyritä kielenvaihtoon vaan vain kommunikaatiotaitojen lisäämiseen. Monikielisyys on maailmassa hyvin yleistä, eikä sen tarvitse varsinkaan paikalliskielten välisenä johtaa kielenvaihtoon. Vähemmistökielen ja vahvan valtakielen välinen monikielisyys sen sijaan on paljon alttiimpi kielenvaihdolle. Varsinaiseen kielen katoamiseen tarvitaan yleensä useampia monikielisiä sukupolvia, mutta kielenvaihtoa voi vauhdittaa väistyvän kielen vähäinen arvostus ja etenkin sen halveksunta: vanhemmat, jotka itse ovat koulusta alkaen joutuneet kärsimään äidinkielensä takia, haluavat usein pelastaa omat lapsensa samanlaisilta kokemuksilta. Käytännössä tämä on tarkoittanut, että esimerkiksi monet ruotsinsuomalaiset ovat halunneet puhua lapsilleen ruotsia ja saamelaiset omille lapsilleen suomea, ruotsia tai norjaa. Tilanne on samanlainen ympäri maailman.

Englantia on helppo pitää suurimpana yksittäisenä vaarana kielidiversiteetille, mutta todellisuudessa useimpia puhujamääriltään pieniä kieliä uhkaavat monet muut kielet: Suomessa vähemmistökielten vaarana on suomi, Ruotsissa ruotsi ja Venäjällä venäjä. Maailman vähemmistökieliä uhkaavat siis ennen kaikkea kansalliset valtakielet, mistä seuraa, että kielidiversiteetin kannalta ”vaarallisimpina” kielinä voi pitää esimerkiksi hindiä, malaijia ja tok pisiniä, koska nämä kielet ovat hallitsevassa asemassa maailman monikielisimpiin maihin kuuluvissa Intiassa, Indonesiassa ja Papua-Uudessa-Guineassa. Tällaisissa maissa kansan enemmistön arkielämässä on tärkeämpää osata toisia valtakieliä kuin englantia. Englannin kielen välitön vaikutus kielten absoluuttiseen lukumäärään on nähtävissä lähinnä Pohjois-Amerikassa ja Australiassa, joiden alkuperäiskielten puhujat ovat jo nyt suureksi osaksi vaihtaneet kielensä valloittajien kieleen. Voi arvella, että vaikkapa

tulevan sadan vuoden aikana kielidiversiteettiä tuhoaa eniten — satojen kielten verran — tok pisin, jolla 2000-luvun alussa oli vain noin 120 000 äidinkielistä puhujaa.

Uhanalaisen kielen uhkana on siis lähes aina puhujayhteisön välittömässä elinpiirissä puhuttava, eri ihmisryhmien yhteisenä kommunikaatiovälineenä toimiva kieli. Tämä kieli voi olla kolonialismin tulosta (esim. englanti ja tok pisin) tai paikallista alkuperää (esim. hindi ja malaiji). Realistisina pidettävät maailman kielten tulevaisuutta koskevat ennustukset ulottuvat vain noin sadan vuoden eli kolmen tai neljän sukupolven päähän, ja näiden ennustusten mukaan maailmassa puhutaan tuolloin vielä vähintään kolmeasataa mutta luultavasti jopa tuhatta kieltä. Maailmasta ei siis ole aivan lähiaikoina tulossa yksinomaan englanninkielinen.

4.3 Kielten tulevaisuudesta huolehtiminen

Voimakkaimmin kielen sammumiseen johtava kielenvaihto koettaneen yhteisöissä, joissa lähes yksikieliset lapset ja heidän yhtä yksikieliset isovanhempansa eivät edes ymmärrä toistensa puhetta kunnolla. Tällaisissa olosuhteissa tilannetta voidaan yrittää entisöidä kielipoliittisin toimin, esimerkiksi rohkaisemalla vanhempia puhumaan lapsilleen omaa, uhanalaiseksi ajautunutta äidinkieltään. Myös vähemmistökielellä annettavaan kouluopetukseen tai edes kyseisen kielen opetukseen on tarpeen kiinnittää erityistä huomiota. Suomeen sijoittuva esimerkki on inarinsaamen säilymisen eteen tehty monipuolinen kielityö, muun muassa alle kouluikäisille suunnattu, alun perin Uuden-Seelannin maorien kehittämä kielipesätoiminta. Kielipesässä lapsille tarjotaan mahdollisimman luonnollinen ympäristö oppia kieli, jonka heidän vanhempiensa ja isovanhempiensa sukupolvet ovat jo osin menettäneet. Inarinsaamelle on myös tietoisesti luotu runsaasti uudissanastoa, muun muassa biologian alalle. Tietoista toimintaa kielen elvyttämiseksi nimitetään revitalisaatioksi. Sitä on harjoitettu esimerkiksi Yhdysvaltain ja Australian alkuperäiskielten parissa, mutta maailmanlaajuisesti tällainen toiminta on toistaiseksi suppeaa, sillä se vaatii sekä taloudellisia resursseja että poliittista tahtoa.

Vähemmistökieliä säilyttävistä tekijöistä tärkeimpiä ovat kieliyhteisön omaan identiteettiin perustuva käsitys äidinkielen merkityksestä ja usko kielen tulevaisuuteen. Kieliyhteisön ulkopuolisilla oloilla on yllättävän vähän vaikutusta kielten kohtaloihin,

sillä kielten kato vaikuttaa koskettavan melko tasapuolisesti kaikkia maailman seutuja. Kielten säilymisessä ja revitalisaatiossa on usein samalla kyse myös etnisten, kulttuuristen ja uskonnollisten vähemmistöryhmien tulevaisuudesta. Suuri vaikutusvalta on tällöin kyseisten yhteisöjen johtajilla sekä myös kirjailijoilla ja muilla taiteilijoilla, jotka suorimmin pystyvät vaikuttamaan tavallisten kielenpuhujien identiteetteihin ja ihanteisiin. Erinomainen esimerkki tästä on Israelin valtion syntyä edeltänyt siionismi ja venäjänjuutalaiseen Eliezer Ben-Jehudaan (1858–1922) henkilöitynyt heprean kielen elvytystyö. Ben-Jehuda muutti Palestiinaan vuonna 1881, ja hänen vuonna 1882 syntynyt poikansa Ben-Zion oli ensimmäinen syntyperäinen nykyheprean puhuja. Tätä ennen hepreaa ei ollut puhuttu äidinkielenä noin kahteen tuhanteen vuoteen, mutta tätä nykyä hepreankielisiä on jo noin viisi miljoonaa.

Heprean kielen kehityskulku muistuttaa edellä mainitusta seikasta, ettei kielten tulevaisuutta juuri koskaan voi varmasti ennustaa vaan kielten kehitys seurailee aina muita yhteiskunnallisia muutoksia. Toisen esimerkin tarjoaa Britteinsaarilla puhuttujen englannin ja iirin keskinäisten voimasuhteiden kehitys. 1500–1600-luvuilla englannin ja iirin puhujia oli maailmassa suunnilleen yhtä paljon, mutta Brittiläisen imperiumin kolonisaation seurauksena englannilla on nykyään yli 300 miljoonaa äidinkielistä ja kaikkiaan liki miljardi puhujaa. Iirin äidinkielisiä puhujia sen sijaan on eri arvioiden mukaan noin 30 000–300 000, ja heistä merkittävä osa elää Irlannin länsirannikon harvaan asutuilla alueilla. Vaikka iiri on yksi Euroopan unionin virallisista kielistä ja pakollinen osa irlantilaista perusopetusta, sen syntyperäisten puhujien määrä on kielen ydinalueillakin selvästi laskussa. Sama ennustamattomuus koskee myös esimerkiksi edellä esitettyjä arvioita Papua-Uuden-Guinean kielitilanteesta. Ne toteutuvat tai jäävät toteutumatta viime kädessä sen mukaan, millaiseksi maan yleinen yhteiskunnallinen ja taloudellinen kehitys muodostuu.

4.4 Kokoavasti

Kielten määrän väheneminen voidaan rinnastaa muuhun luonnon monimuotoisuuden häviämiseen. Sekä kielten että eliölajien kehityksessä on sinänsä luonnollista, että uusia lajeja syntyy ja vanhoja kuolee sukupuuttoon, mutta nykyisin kieli- ja biodiversiteetit

muuttuvat valtavan nopeasti ja yhdensuuntaisesti. Perimmäinen syy muutoksiin on ihmisten aiheuttama kulttuureja ja luontoa yhdenmukaistava kehitys.

Kielellisen monimuotoisuuden säilyminen on tärkeää siksi, että kielet kantavat mukanaan mittaamattoman arvokasta tietoa ihmisestä ja hänen kulttuuristaan. Suurin uhka puhujamääriltään pienille kielille on kussakin puheympäristössä puhuttava valtakieli, joka toimii monikielisten yhteisöjen jakamana kommunikaatiovälineenä. Niinpä esimerkiksi Suomessa suomi on uhka muille täällä puhuttaville kielille, kuten ruotsille ja saamelaiskielille. Valtakielen käyttämiseen liittyy usein toive paremmasta elintasosta, mikä selittää luonnollisella tavalla puhujien alttiuden siirtyä käyttämään sitä oman äidinkielen sijaan. Uhanalaisia kieliä voidaan pyrkiä elvyttämään kielipoliittisin toimin, mutta toistaiseksi tällainen revitalisaatiotoiminta ei ole kovin laaja-alaista. Heikosti tunnettujen ja puhujamääriltään pienten kielten dokumentointi on tärkeä osa uhanalaisista kielistä huolehtimista.

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita

Aitchison, Jean 2000: *The seeds of speech: language origin and evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
Teos kielen alkuperästä ja evoluutiosta.

Anhava, Jaakko 1998: *Maailman kielet ja kielikunnat*. Tampere: Gaudeamus.
Suomenkielinen yleisesitys maailman kielistä ja kielikunnista. Vakiinnuttanut vähemmän tunnettujen kielten suomenkielisiä nimiä.

Comrie, Bernard 1981: *Languages of the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
Entisen Neuvostoliiton alueella puhuttavien kielten esittely. Mukana valtaosa uralilaisista kielistä.

Comrie, Bernard 1989: *Language universals and linguistic typology, syntax and morphology*. Oxford: Blackwell.
Tunnettu kielitypologian perusteos.

The Ethnologue = Gordon, Raymond G., Jr. (toim.) 2005: *The Ethnologue: Languages of the world*. 15. laitos. Dallas: SIL International. Verkkoversio osoitteessa <http://www.ethnologue.com>.

Kattavin saatavilla oleva luettelo ja yleistietolähde maailman kielistä. Teoksen tarkempi esittely luvussa 1.

Harrison, K. David 2007: *When languages die: The extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge.* Oxford: Oxford University Press.

Puheenvuoro kielten kuolemisen vaikutuksesta ihmiskunnan saavuttaman tiedon katoamiseen.

Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew – Gil, David – Comrie, Bernard (toim.) 2005: *The world atlas of language structures*. Oxford: Oxford University Press.

Monipuolinen kielitypologian hakuteos, joka koostuu 142 artikkelista ja niihin liittyvistä kartoista, jotka kuvaavat kielen piirteiden (esimerkiksi äännejärjestelmä, verbien aikamuodot, artikkeleiden esiintyminen, sanajärjestys) esiintymistä maailman kielissä. Teos on olemassa sekä kirjana että sähköisenä käyttöliittymänä CD-ROMilla ja verkossa osoitteessa <http://wals.info/>.

Lyovin, Anatole V. 1997: *An introduction to the languages of the world.* New York: Oxford University Press.

Anhavan kirjan tapainen yleisesitys maailman kielistä.

Moseley, Christopher (toim.) 2007: *Encyclopedia of the world's endangered languages.* London: Routledge.

Kielten uhanalaisuutta alueittain käsittelevä monipuolinen hakuteos.

Nettle, Daniel – Romaine, Suzanne 2000: *Vanishing voices: The extinction of the world's languages.* Oxford: Oxford University Press.

Kielten uhanalaisuuden ja katoamisen problematiikkaa.

Nuolijärvi, Pirkko 2002: Yksilön kielelliset oikeudet Suomessa. – *Virittäjä* s. 385–397.

Artikkeli Suomessa asuvien ihmisten kielellisistä oikeuksista. Myös verkossa osoitteessa <http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2002_385.pdf>.

Olthuis, Marja-Liisa 2003: Uhanalaisen kielen elvytys: esimerkkinä inarinsaame. – *Virittäjä* s. 568–579.

Artikkeli konkreettisesta kielen elvytys- ja kehitystyöstä. Myös verkossa osoitteessa <http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2003_568.pdf>.

* * *

Tutkija *Tapani Salmisen* kotisivu: <www.helsinki.fi/~tasalmin/endangered.html>.

Yhdistyneiden kansakuntien kasvatus-, tiede- ja kulttuurijärjestö *Unesco*: uhanalaisten kielten sivu osoitteessa <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00136>.

Molemmilla sivustoilla on runsaasti tietoa kielten uhanalaisuudesta ja revitalisaatiosta eri näkökulmista. Unescon sivut sisältävät mm. interaktiivisen uhanalaisten kielten kartaston.

Eri kustantajien sarjoja maailman eri alueiden kielistä ja eri kielikunnista:

Cambridge Language Surveys (esim. Dixon, Robert M. W. 2002: *Australian languages: their nature and development*).

Major languages. London: Routledge (esim. Comrie, Bernard (toim.) 1987: *Major languages of East and South-East Asia*).

Routledge Language Family Series (esim. Janhunen, Juha (toim.) 1998: *The Mongolic languages*).

II Mitä kielessä on?

Kielellinen merkitys ja sen ilmaisukeinot

Johdanto

Tässä osassa tutustutaan kieleen ja kieliin kielen sisäisestä näkökulmasta ja selvitetään, millaisia äännejärjestelmiä kielissä on, mitä eri muotokeinoja kielet voivat käyttää eri merkitysten ilmaisuun ja millaisia merkityksiä kielet ilmaisevat. Johdannoksi tarkastellaan muutamia kielessä olennaisia eroja: äänteiden ja merkitystä kantavien elementtien, muodon ja merkityksen sekä sanaston ja kieliopin välistä eroa. Tämän yhteydessä esitellään myös kielen ja samalla kielentutkimuksen osa-alueet, sillä ne kytkeytyvät myös muodon ja merkityksen väliseen eroon. Tarkasteltavat käsitteet käyvät sanaston ja kieliopin välistä eroa lukuun ottamatta ilmi kuviosta 3, jota ryhdytään purkamaan seuraavaksi. Samalla selvitetään, miten näitä seikkoja käsitellään luvuissa 5–7. Johdannon lopuksi esitellään vielä muutama peruskäsite näiden lukujen työkaluiksi.

Kaksoisjäsennys on eräs kielen perusominaisuuksista. Se tarkoittaa kielen koostumista toisaalta itsessään merkityksettömistä äänteellisistä yksiköistä ja toisaalta näitä yhdistämällä muodostetuista morfeemeista, joilla on merkitys (morfeemi tarkoittaa pienintä merkityksellistä elementtiä, kuten sanoja, päätteitä ja etuliitteitä – toki yksittäinen äännekin voi muodostaa sanan, kuten vaikkapa ruotsin prepositio *i*). Kielessä on siis ikään kuin kaksi tasoa, joista toiseen kuuluu rajallinen määrä yksiköitä, jotka eivät itsessään kanna merkityksiä mutta joita yhdistelemällä voidaan muodostaa rajaton määrä toisen tason merkityksellisiä yksiköitä, morfeemeja. Tämän takia kuviossa 3 merkitys-laatikko ei ulotu fonetiikkaan ja fonologiaan asti.

Kuvion 3 muoto- ja merkitys-laatikoissa mainitaan kielentutkimuksen osa-alueet. Näistä fonetiikka tarkoittaa äänteiden ja fonologia eli äänneoppi äännejärjestelmien tutkimusta, ja niitä käsitellään luvussa 5. Morfologia eli muoto-oppi puolestaan tarkastelee morfeemeja, niiden muodostusta ja yhdistämistä sanoiksi. Syntaksin eli lauseopin alaan taas kuuluu se, miten sanoja yhdistellään toisiinsa lausekkeiksi, lauseiksi ja yhdyslauseiksi.

Semantiikka eli merkitysoppi tutkii kielten ilmaisemia merkityksiä. Semantiikka keskittyy merkityksiin irrallaan puhetilanteesta, kun taas pragmatiikka keskittyy kielen käyttöön. Semanttisesti siis lauseen *Ikkunasta tulee kylmää ilmaa* merkitys on ’ikkunasta tulee kylmää ilmaa’, mutta pragmaattisesti sen merkitys voikin olla myös pyyntö ’voisitko sulkea ikkunan?’. Samoin semanttisesti

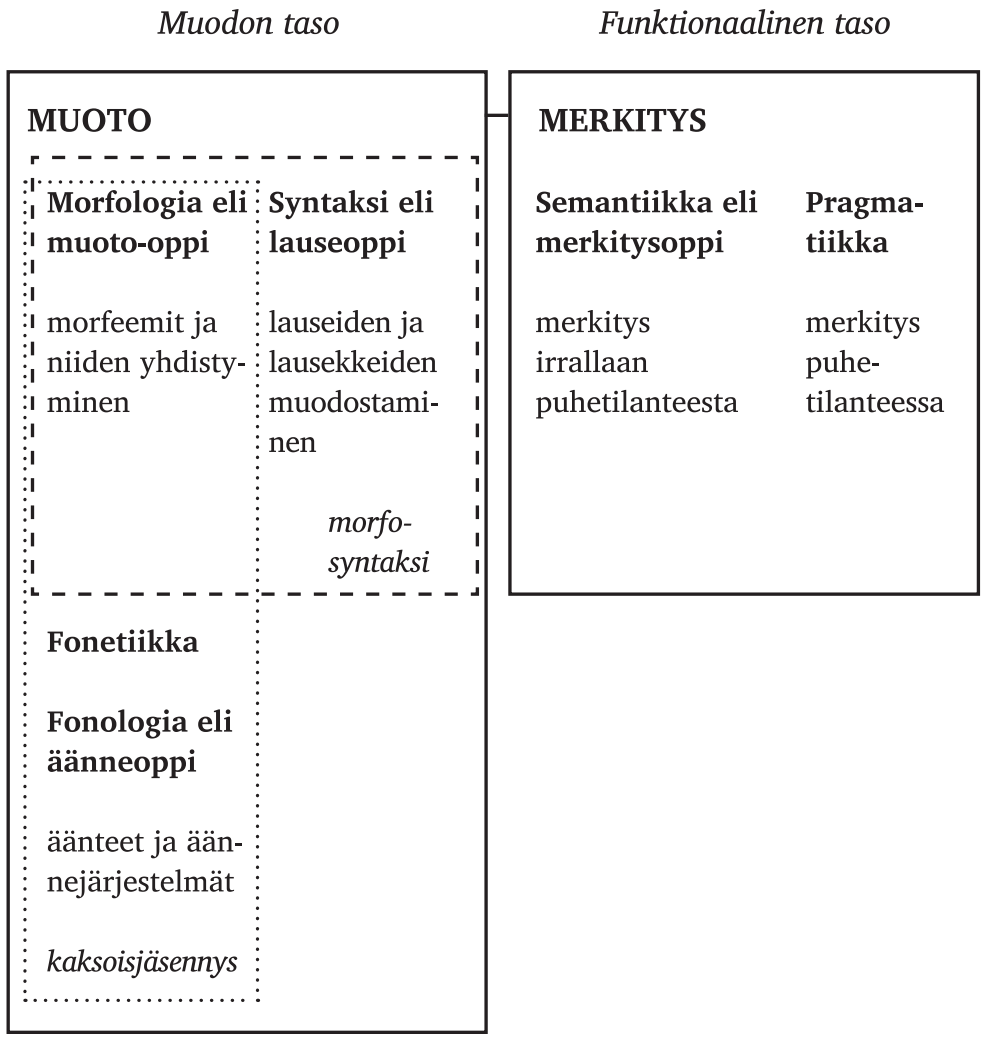

Kuvio 3. Kielen tasot ja niiden tutkimus.

lauseiden *Ikkunasta tulee kylmää ilmaa* ja *Kylmää ilmaa tulee ikkunasta* välillä ei ole eroa, mutta pragmaattisesti niitä käytetään tyypillisesti eri tilanteissa. Jälkimmäistä käytetään useimmiten tilanteessa, jossa on jo todettu, että jostakin aukosta vetää, ja puhuja ilmoittaa uutena informaationa, mistä veto tulee.

Voidaan siis sanoa, että sekä semantiikka että pragmatiikka tutkivat merkityksiä, mutta hieman eri näkökulmista. Kielen toiminnan kannalta semantiikka ja pragmatiikka ovat yhtä tärkeitä, eikä niitä aina voi erottaa tiukasti toisistaan. Toisaalta jokin kieli voi

ilmaista syntaktisesti (esimerkiksi sanajärjestyksellä) sen, mitä jokin toinen kieli ilmaisee morfologisesti (esimerkiksi sanoja taivuttamalla), ja jokin kolmas taas ilmaisee saman syntaktisten ja morfologisten keinojen yhdistelmällä. Niinpä typologisesta näkökulmasta ei useinkaan ole mielekästä erottaa morfologiaa ja syntaksia toisistaan (esimerkiksi suomessa *kyllä*- tai *ei*-vastausta odottavaa kysymystä ilmaistaan morfologisesti *-ko*, *-kö*-liitteellä, kun ruotsissa samaan tehtävään käytetään sanajärjestystä, siis syntaktista keinoa: *Tulet|ko? Kommer du?*). Tämän takia tässä kirjassa käytetään termiä morfosyntaksi ja morfosyntaktinen viittaamaan yhteisesti morfologiaan ja syntaksiin, mikä näkyy kuviossakin.

Tarkastellaan seuraavaksi muodon ja merkityksen välistä suhdetta. Kielitieteen teoriaa 1900-luvun alkupuolella kehittänyt sveitsiläinen Ferdinand de Saussure korosti, että kielellisessä merkissä on aina kaksi puolta: merkitsijä (ransk. *signifiant*; esimerkiksi kirjainten tai äänteiden muodostama sana *puu*) ja merkitty (ransk. *signifié*; sanan *puu* merkitys eli puun käsite). Seuraava Saussurelta kotoisin oleva klassikkokuvio havainnollistaa tätä:

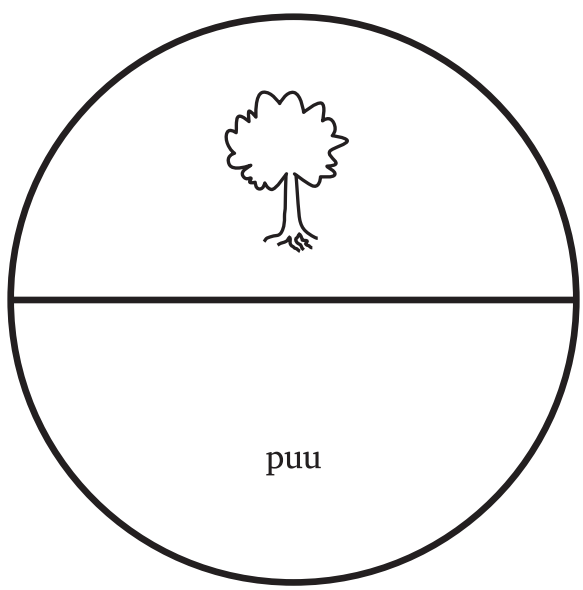

Kuvio 4. Kielellinen merkki: merkitsijän ja merkityn välinen suhde.

Saussuren esimerkin mukainen muodon ja merkityksen kahtiajako vallitsee kielessä laajemminkin. Vaikka eri kieliä puhutaan kulttuureiltaan ja luonnonoloiltaan erilaissa ympäristöissä, kielellä ilmaistavat semanttiset ja pragmaattiset merkitykset eli niin sanottu funktionaalinen taso on kaikille kielille olennaisesti yhteinen eli universaali. Kaikilla kielillä puhutaan pitkälti samasta todellisuudesta, jonka näemme ympärillämme. Kielten yhtäläisyys pohjautuu juuri tähän yhteiseen funktionaaliseen tasoon.

Kielet kuitenkin myös eroavat siinä, miten ne jakavat tämän funktionaalisen tason osiin ja mitä niistä ne ilmaisevat erilaisin muodoin kieliopissaan. Vaikka kaikkien kielten puhujien maailmaan kuuluu nais- ja miespuolisia ihmisiä, kielet eroavat siinä, miten tämä ero heijastuu niiden kieliopissa: toiset kielet luokittelevat olioihin viittaavat sanat eri kieliopillisiin sukuihin ja esimerkiksi taivuttavat feminiinisiä ja maskuliinisia sanoja eri tavoin, kun taas toisissa kielissä tällaista eroa ei tehdä. Vaikka kaikkien kielten puhujien maailmassa teot tapahtuvat joko ennen puhehetkeä, samanaikaisesti sen kanssa tai sitä myöhemmin, kaikki kielet eivät samalla tavalla erottele näitä aikasuhteita kieliopissaan. Jossakin kielessä on käytettävä kaikissa kolmessa tapauksessa eri muotoja, kun taas toisissa kielissä tulevaisuudessa ja nykyhetkessä tapahtuvat teot ilmaistaan samalla muodolla ja vain menneisyydessä tapahtuneiden tekojen ilmaisemiseen on oma muotonsa.

Kielet siis eroavat siinä, mitä merkityksiä (kaikkien mahdollisten merkitysten joukosta) ne ilmaisevat. Luonnollisesti ne eroavat myös siinä, mitä muotokeinoja ne käyttävät näiden merkitysten ilmaisuun. Tämä on ratkaisevaa muodon ja merkityksen välisessä erossa. Muodot ovat aina kielikohtaisia, ja funktionaalinen taso on se taso, joka varsinaisesti mahdollistaa kielten vertailun keskenään. Jos esimerkiksi yhdessä kielessä on sana *ei* ja toisessa sana *no*, niiden välillä ei voi havaita olevan mitään yhteyttä, ellei kiinnitetä huomiota niiden merkitykseen: molemmilla ilmaistaan kieltoa.

Muodon ja merkityksen erottamista hyödynnetään myös tämän kirjan jaottelussa ja käsittely aloitetaan muodosta kiinnittämättä varsinaisesti huomiota merkitykseen: luvussa 5 tarkastellaan äänteitä ja äännejärjestelmiä ja luvussa 6 selvitetään, millaisia morfosyntaktisia muotokeinoja kielet voivat käyttää merkitysten ilmaisuun (lyhyesti näitä ovat vapaat ja sidonnaiset morfeemit,

sanajärjestys ja prosodia, johon kuuluu mm. intonaatio). Luvussa 7 tarkastellaan sitten kielille yhteisen funktionaalisen tason semanttisia ja pragmaattisia merkityksiä. Samalla nähdään, miten eri muotokeinoja käytetään niiden ilmaisuun eri kielissä. Funktionaalinen taso voidaan jakaa erilaisiin funktionaalisiin alueisiin, esimerkiksi lauseen kuvaaman asiaintilan osallistujien määrän ja tunnettuuden ilmaisuun, osallistujien roolien kuten tekijän ja teon kohteen ilmaisuun tai uuden ja vanhan tiedon sijoittumiseen lauseessa ja tekstissä.

Kolmas tarkasteltava ero vallitsee sanaston ja kieliopin välillä. Kielellä on tarpeen ilmaista monenlaisia asioita, yhtä lailla konkreettisia tai abstrakteja tarkoitteita, kuten tietokone tai väsymys, kuin jonkin teon suorittajaa tai sen tapahtumisajankohtaa. Näitä seikkoja ilmaistaan erityyppisillä elementeillä, ja tähän perustuu ero kieliopin ja leksikon eli sanaston välillä. Leksikkoon kuuluvat sanat viittaavat ensisijaisesti kielen ulkopuolelle: ne ilmaisevat maailmassa esiintyviä olioita (*leipä*, *tytär*, *idea*), toimintoja (*juosta*, *ajatella*) tai ominaisuuksia (*kuohkea*, *monimutkainen*). Kielioppiin kuuluvat elementit puolestaan muokkaavat leksikaalisten sanojen merkityksiä ja ilmaisevat niiden välisiä suhteita auttaen näin kieltä toimimaan (esimerkiksi sanat *ilman* ja *kun* tai päätteet sanoissa *leivä|ssä*, *ajattel|i|vat*, *kuohkea|mpi*). Kaikkia näiden kaltaisia elementtejä nimitetään morfeemeiksi, sillä ne kaikki kantavat merkitystä.

Leksikko on avoin eli saa koko ajan uusia jäseniä: uusia sanoja syntyy kaiken aikaa, ja niitä myös häviää käytöstä. Kieliopillisten elementtien ja rakenteiden (konstruktioiden) lukumäärä sen sijaan ei kielessä muutu yhtä helposti, joten ne muodostavat suhteellisen sulkeisia ryhmiä. Myös äännejärjestelmät ovat osa kielioppia, eivätkä nekään saa herkästi uusia jäseniä. Leksikko ja kielioppi ovat yhtä tärkeitä, koska kielen ymmärtämiseen ja kuvaamiseen tarvitaan yhtä lailla molempia. Lisäksi on muistettava, että leksikkoon kuuluvilla sanoilla voidaan ilmaista monia samoja seikkoja kuin kieliopin elementeilläkin. Esimerkiksi suomessa lauseen kuvaaman toiminnan varmuuteen voidaan ottaa kantaa sekä sanaston että verbin taivutusmuodon avulla (*hän varmaan leipoo pullaa illalla* ~ *hän leiponee pullaa illalla*). Tässä kirjassa sanastosta puhutaan ennen kaikkea sanaluokkien käsittelyn yhteydessä.

Johdannon lopuksi esitellään lyhyesti vielä joitakin osassa II käytettyjä peruskäsitteitä. Ensinnäkin termiä **asiaintila** käytetään

viittaamaan yleisesti tekoihin, tapahtumiin ja tiloihin. Kaikki seuraavat lauseet siis ilmaisevat erilaisia asiaintiloja: *Lapsi avaa kirjan. Ukkonen jyrisee. Koira nukkuu. Lintu osaa lentää. Talo sijaitsee mäellä. Auto on punainen. Kahvi on juoma.* **Oliolla** puolestaan tarkoitetaan yksinkertaisesti olentoa (esim. *sammakko*), esinettä (esim. *lammikko*) tai abstraktimpaa asiaa (esim. *rakkaus*) ottamatta kantaa elollisuuteen tai inhimillisyyteen. Sana **tarkoite** merkitsee sitä kielenulkoista seikkaa, jota sana ilmaisee. Esimerkiksi sanan *juoksee* tarkoite on juoksemistapahtuma ja sanan *pulla* tarkoite se konkreettinen leivonnainen, jota se kuvaa.

Tunnusmerkkisyydestä puhutaan, kun kahden tai useamman eri merkityskategorian (esim. yksikkö ja monikko tai myöntö ja kielto) suhde on epäsymmetrinen: yksi kategorioista on tunnusmerkitön eli ikään kuin perustapaus, ja muut ovat siihen nähden tunnusmerkkisiä. Esimerkeistämme yksikkö on kielissä tunnusmerkitön monikkoon nähden ja myöntö kieltoon nähden.

Tulevissa luvuissa puhutaan myös **prototyypeistä**. Ihmisillä on taipumus tehdä yleistyksiä siitä, mihin luokkaan, ryhmään tai joukkoon mikin yksilö kuuluu, ja muodostaa käsityksiä siitä, millainen on kunkin luokan prototyyppisin jäsen eli millaisia ominaisuuksia luokan tyypillisimmällä edustajalla on. Esimerkiksi prototyyppinen (eli lintumaisin) lintu on meidän kulttuurissamme peipposen tapainen pikkulintu, joka lentää ja laulaa ja jolla on höyhenpeite. Pingviini taas on meille vähemmän prototyyppinen lintu, koska se ei lennä eikä laula ainakaan pikkulintujen melodiseen tapaan eikä sen höyhenpeitekään ole tyypillinen. Peipposta ja pingviiniä kuitenkin pidetään molempia lintuina, koska ne ovat riittävän samanlaisia. Prototyyppisyys venyy siihenkin, että valasta voidaan arkiajattelussa pitää kalana, vaikkei se biologisesti sitä olekaan. Taloudellisuus ja tehokkuus ohjaavat tällaista ajattelua ja luonnollisesti myös kielenkäyttöä. Näin on esimerkiksi sanaluokissa, joissa sanalla ei tarvitse olla kaikkia luokalleen tyypillisiä ominaisuuksia, ja se voi silti olla luokan jäsen. Harvat kielen ilmiöt ovat tarkkarajaisia.

Edellä mainittiinkin jo, että leksikko on sillä tavalla avoin, että se saa helposti uusia jäseniä. Tätä nimitetään **produktiivisuudeksi**. Eri sanaluokat eroavat toisistaan siinä, miten helposti ne saavat uusia jäseniä. Sanaluokat, joihin tulee uusia jäseniä kielenkäyttäjien tarpeiden mukaan, ovat avoimia luokkia (verbit ja substantiivit

useimmiten). Sellaisia luokkia, jotka eivät laajene samaan tapaan kuin avoimet, taas nimitetään sulkeisiksi luokiksi (esim. pronominit). Produktiivisuutta on myös se, että kategorialla on laaja käyttöala eli sitä voi soveltaa useimpiin tapauksiin. Esimerkiksi suomen sijoista vaikkapa inessiivi on produktiivinen, sillä sen voi muodostaa helposti melkein mistä tahansa sopivan sanaluokan sanasta (*kirjassa*, *keltaisessa*, *minussa*, *toisessa*) ja sitä käytetään hyvin monenlaisissa yhteyksissä. Instruktiivi puolestaan on käyttöalaltaan paljon kapeampi ja näin ollen paljon vähemmän produktiivinen (*reippain askelin*, kiteytyneitä sanontoja kuten *päin vastoin*). Voi ajatella, että normaalitapaukset ovat produktiivisia, poikkeukset eivät.

5 Äänteet ja äännejärjestelmät

Kielitieteessä äänteisiin liittyvien seikkojen selvittely jakautuu kahteen alueeseen: fonetiikkaan ja fonologiaan. Fonetiikalla tarkoitetaan äänteiden ja ääntämisen tutkimusta, jossa kiinnostuksen kohteena ovat puheen tuottamiseen, puheen akustiseen välittymiseen ja puheen havaitsemiseen liittyvät ominaisuudet. Konkreettisesti fonetiikassa tarkastellaan esimerkiksi ihmisen ääntöelimistön toimintaa erilaisia äänteitä tuotettaessa tai selvitellään ihmisen kielelliseen käyttöön tuottamien äänteiden vastaanottamista. Fonetiikka on lähellä luonnontieteitä muun muassa käyttämiensä kokeellisten tutkimusmenetelmien puolesta.

Äännejärjestelmiä tutkivassa fonologiassa puolestaan halutaan selvittää, mitkä kielen äänteet ja äännepiirteet erottelevat merkityksiä eli mitkä ovat kielen foneemit ja kuinka ne voivat yhdistyä isommiksi rakenneyksiköiksi kuten tavuiksi ja sanoiksi. Sekä fonetiikassa että fonologiassa tutkitaan lisäksi prosodisia seikkoja, kuten sana- ja lausepainoa ja intonaatiota (prosodia tarkoittaa sellaisia foneettisia ja fonologisia ilmiöitä, jotka koskevat useampaa kuin yhtä äännettä).

Tässä luvussa tarkastellaan ensin äänteiden luokittelua ja käsitellään lyhyesti tyypillisiä maailman kielissä esiintyviä vokaaleja ja konsonantteja. Tämän jälkeen tarkastellaan joitakin äännejärjestelmiin liittyviä seikkoja, tavuja ja sanoja fonologiselta kannalta sekä prosodiaa.

5.1 Äänteiden luokittelu

Äänteiden luokittelussa ovat ratkaisevia artikulaatio- eli ääntymätapa ja artikulaatio- eli ääntymäpaikka. Artikulaatiotavalla tarkoitetaan sitä, mitä keuhkoista suun tai nenän kautta ulos virtaavalle ilmalle tapahtuu puheen tuottamisen aikana ja millä tavoin kielen ja huulten asento muovaavat syntyvää ääntä. Artikulaatiopaikka puolestaan tarkoittaa sitä, missä kohdin ääntöväylää, esimerkiksi suuta, tällainen muovaaminen tapahtuu. Äänteiden perusjako vokaaleihin ja konsonantteihin perustuu siihen, että vokaaleja voi tuottaa ilman muiden äänteiden seuraa mutta konsonantteja prototyyppisesti ei. Vokaali voi siis yksin muodostaa tavun mutta konsonantti yleensä ei. Myös ilmavirran kulussa on eroja: esteettömästi kulkevan ilman avulla tuotetaan vokaaleja, kun taas konsonantteja tuotettaessa

ilmavirran kulkua yleensä estetään eri tavoin. Äänteet eroavat toisistaan myös soinniltaan (sointi esitellään seuraavassa yhdessä ääntöelimistön kanssa).

Puheen tuottaminen ja ääntöelimet

Kaikkia puhuttuja kieliä tuotetaan pääpiirteissään samalla tavalla. Puhe tuotetaan suun, nenän, kurkunpään, henkitorven ja keuhkojen avulla, ja erot kielten äänteiden välillä syntyvät lopulta niiden tuottamisen yksityiskohdissa. Ihmisellä ei ole yhtäkään ainoastaan puheen tuottamiseen käytettyä ääntöelintä eli ääntämiseen osallistuvaa elintä, vaan niitä käytetään muihinkin elintoimintoihin, kuten syömiseen, haistamiseen, nielemiseen ja hengittämiseen. Näiden keskeisten elinten lisäksi puheen tuottamisessa toimii valtava joukko lihaksia, luita ja rustoja päästä vatsaan, ja koko puheen tuottamista luonnollisesti säätelevät aivot.

IPA ja SUT

IPA (*International Phonetic Alphabet*) on kielitieteellisiin tarkoituksiin kehitetty yleinen merkkijärjestelmä, jonka tavoitteena on sopia minkä tahansa kielen ääntämyksen kuvaamiseen. Se pohjautuu (tässäkin käytettyihin) latinalaisiin aakkosiin, joita latinalaisista tai kreikkalaisista aakkosista muokatut merkit, muusta käytöstä poimitut erikoismerkit ja kirjaimiin lisättävät tarkkeet eli diakriittiset merkit täydentävät. Ensimmäinen versio IPAsta laadittiin vuonna 1888, ja järjestelmää päivitetään säännöllisesti. Erityisesti uralilaisten kielten äännejärjestelmien kuvaamisessa käytetään perinteisesti niitä varten alun perin vuonna 1901 kehitettyä suomalais-ugrilaista tarkekirjoitusta (SUT).

Koska tässä luvussa keskitytään äänteisiin, äänteiden esittelyssä, vokaalikulmioissa ja ääntöasua kuvaavissa esimerkkisanoissa – suomenkieliset mukaan lukien – käytetään IPA-symboleja. Kun tekstissä on puhe foonista, konkreettisesta äänteestä foneettisena, akustisena yksikkönä eli segmenttinä, merkintätapana käytetään IPA-symboleja hakasulkeissa (esim. [ɑ]), ja kun puhe on tietyn kielen merkitystä erottelevista foneemeista, symboli merkitään vinoviivojen väliin (/ɑ/). IPA-symboleja hakasulkeiden sisällä käytetään myös, kun on kyse allofonista, foneemin variantista, jonka laadun sen esiintymisympäristö määrää (esim. englannin sanassa *cat* /kæt/ [k^hæt] on sanan alussa foneemin /k/:n allofoni [k^h]). Nämä ovat kielitieteessä vakiintuneita merkintätapoja. IPA- ja SUT-symbolien taulukot ovat tämän kirjan liitteenä.

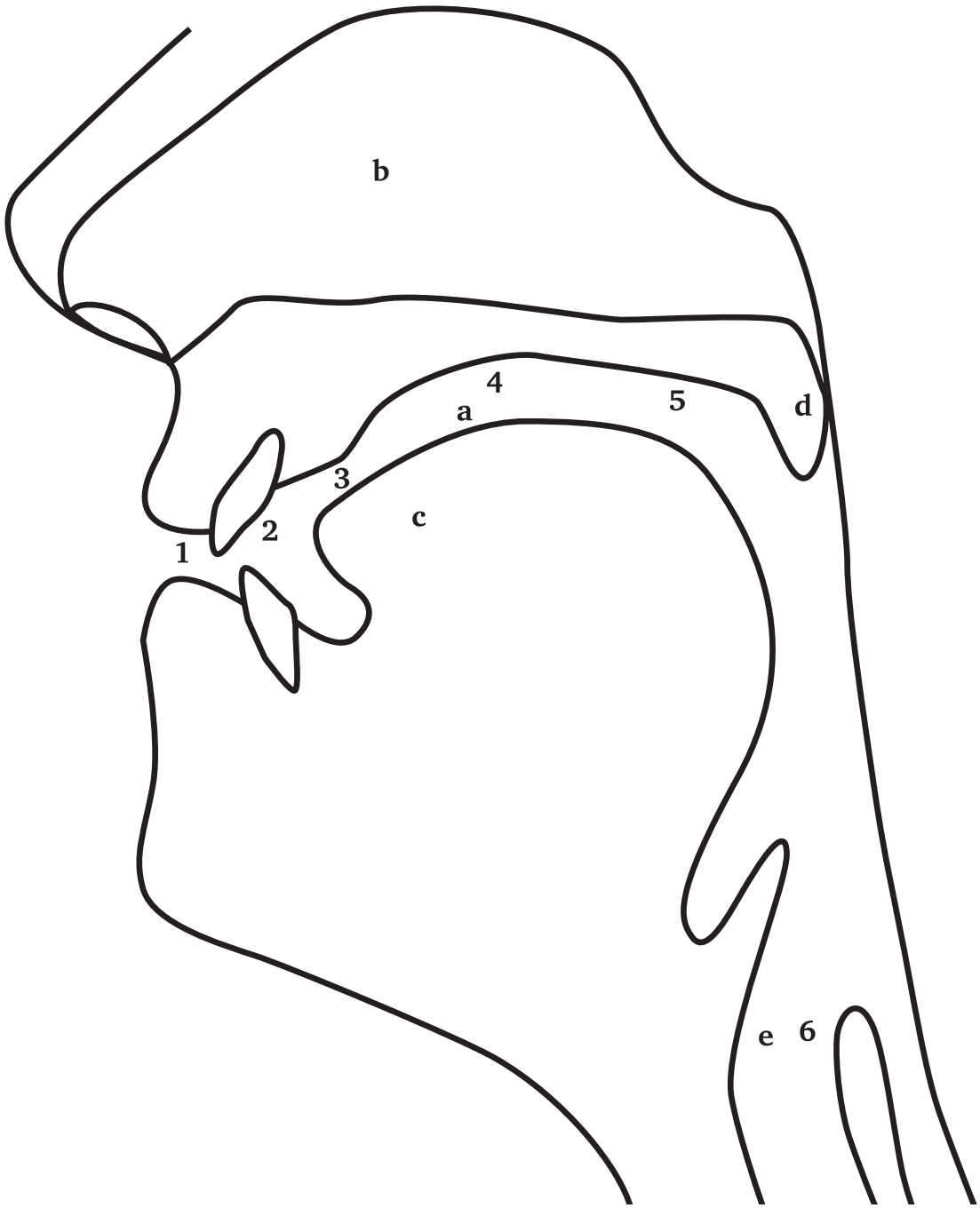

Kuvio 5. Ääntöväylä ja keskeiset artikulaatiopaikat.

Ääntöväylän osia:
a. suuväylä
b. nenäväylä
c. kieli
d. kitapurje
e. kurkunpää

Tavallisimmat konsonanttien artikulaatiopaikat:
1. labiaalinen (huulet)
2. dentaalinen (hampaat)
3. alveolaarinen (hammasvalli)
4. palataalinen (kova kitalaki)
5. velaarinen (pehmeä kitalaki)
6. glottaalinen (kurkunpää)

Keuhkot toimivat puheen moottorina, sillä normaalisti äänteet tuotetaan uloshengityksen avulla. Keuhkoista ilma virtaa kohti kurkunpäätä, jossa äänihuulet sijaitsevat. Kurkunpää näkyy miehillä kaulassa aataminomenana, mutta sen löytää helposti myös tunnustelemalla kädellä kaulan keskiosaa, jossa puhe tuntuu iholla värinänä ja nieleminen kurkunpään pystysuuntaisena liikkeenä. Kurkunpää säätelee äänihuulten asentoa, tarkemmin sanottuna sulkeutuneisuutta, joka ratkaisee syntyvän äänen soinnin. Tavanomaisessa hengityksessä äänihuulet ovat avoimina, mutta soinnillisia äänteitä tuotettaessa ne alkavat värähdellä keuhkoista ulos virtaavan ilman voimasta. Tällöin äänihuulet tekevät koko matkaltaan pientä ja nopeaa avautumis- ja sulkeutumisliikettä lähellä toisiaan. Tämä värähtely tajutaan äänenä ja värähtelyn nopeus äänen korkeutena, jota mitataan hertseinä: yksi hertsi tarkoittaa yhtä äänihuulten auki–kiinni-vaihetta sekunnissa. Naisäänen korkeus on 150–300 hertsiä ja miesäänen 80–150 hertsiä, koska naisten äänihuulet ovat pienemmät ja värähtelevät nopeammin kuin miesten. Soinnittomia äänteitä tuotettaessa äänihuulet ovat koko matkaltaan avoimina eivätkä ne värähtele. Ilma kulkee vapaasti, ja soinnittomien äänteiden ääni syntyy vasta ylempänä ääntöväylässä.

Ääntöelimistä tärkein on suu, koska valtaosa äänteistä saa lopullisen muotonsa suuväylässä, kun ilma virtaa ulos sen kautta. Suussa kieli muodostaa eri asennoissa ilmavirran kulkua muovaavia kapeikoita ja sulkeumia. Myös huulten asento vaikuttaa äänteen laatuun, sillä huulet voivat muodostaa sulkeuman, ja avoimina ne voivat olla pyöristyneinä tai laveina. Äänteet voivat syntyä myös niin, että ilmaa virtaa ulos nenän kautta. Nenäväylän avaa ja sulkee kitapurje eli kitalaen taimmainen osa.

Vokaalit

Vokaaleja tuotettaessa ratkaisevaa on, millä korkeudella kieli on pystysuunnassa ja kuinka edessä tai takana se on. Tällaisella asennon vaihtelulla kieli muodostaa suuhun kapeikon korkeus- ja pituussuunnassa eri paikkoihin. Näitä ulottuvuuksia nimitetään suppeudeksi ja väljyydeksi ja etisyydeksi ja takaisuudeksi. Jos esimerkiksi ääntää suomen vokaalin /i/, tuntee, että kieli on korkealla ja edessä, kun taas /ɑ/:ta äännettäessä kieli on alhaalla ja takana. Kielen korkeimman kohdan sijainnin perusteella vokaalit on tapana jakaa neljään tasoon, (korkeimmasta alkaen) suppeisiin,

puolisuppeisiin, puoliväljiin ja väljiin vokaaleihin. Kaikissa kielissä ei tarvita neljää tasoa, vaan joissakin kielissä, kuten arabiassa, kaksikin riittää. Etisyyden ja takaisuuden perusteella vokaalit jaetaan ensisijaisesti etu- ja takavokaaleihin, joiden lisäksi kielessä voi olla myös keskivokaaleja. Vokaalit voidaan lisäksi jaotella huulten asennon mukaan pyöreisiin eli huulet pyöristyneenä äännettyihin ja laveisiin eli huulet pyöristymättöminä äännettyihin vokaaleihin; vertaa toisiinsa esimerkiksi suomen pyöreää /ø/:tä ja laveaa /e/:tä.

Vokaalijärjestelmiä kuvataan vokaalikolmiolla tai -nelikulmiolla, joka on yksinkertainen kaavakuva suuontelosta vasemmalta sivulta katsottuna. Kuviossa pystyulottuvuus kuvaa kielen korkeutta eli vokaalien väljyyttä ja vaakaulottuvuus kielen asennon ja vokaalien etisyyttä ja takaisuutta siten, että etuvokaalit ovat kuvion vasemmassa laidassa (vertaa kuvioon 5). Kunkin vokaalin sijainti kuviossa kuvaa yksinkertaistetusti kielen korkeimman kohdan sijaintia suussa vokaalia äännettäessä. Alla olevat vokaalinelikulmiot (kuviot 6a ja b) kuvaavat niin sanottuja kardinaalivokaaleja, jotka ovat ikään kuin kaikkien mahdollisten vokaalien maamerkkejä. Niiden järjestelmää voi käyttää pohjana maailman kielten vokaalijärjestelmiä kuvattaessa.

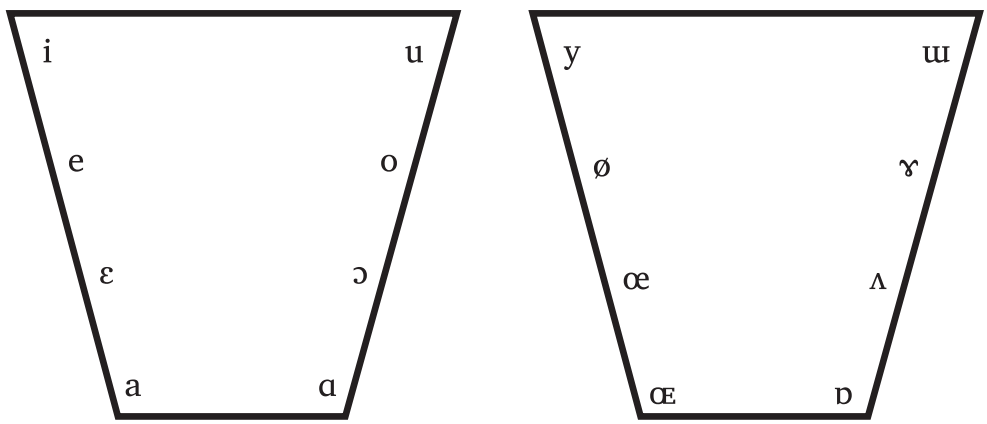

a) Primaarit kardinaalivokaalit. b) Sekundaarit kardinaalivokaalit.

Kuvio 6.

Kardinaalivokaalien järjestelmä perustuu siihen, että äärikulmien vokaaleja tuotettaessa kieli on eri tavoin ääriasennoissa: kardinaali-[i]:tä äännettäessä huulet ovat laveina ja kieli on niin korkealla ja edessä kuin mahdollista, ja kardinaali-[ɑ]:ta äännettäessä huulet ovat laveina ja kieli on niin matalalla ja takana kuin mahdollista. Kardinaali-[a] on yhtä matala kuin [ɑ], mutta kieli on sitä äännettäessä edessä. Näitä täydentää vielä kardinaali-[u], jota äännettäessä huulet ovat pyöreinä ja kieli on niin korkealla ja takana kuin mahdollista. Muiden vokaalien väljyydet määritetään siten, että vokaalien keskinäiset välimatkat ovat yhtä pitkät. Sekundaarit kardinaalivokaalit saadaan siten, että muutetaan laveat eli huulet pyöristymättöminä äännetyt primaarit kardinaalivokaalit [i e ɛ a ɑ] pyöreiksi (vrt. esim. [e] ja [ø]) ja pyöreät [ɔ o u] laveiksi (vrt. esim. [ɔ] ja [ʌ]). Näissä pareissa siis kielen asento pysyy samana mutta huulten asento muuttuu. Primaarien kardinaalivokaalien kaltaiset vokaalit ovat maailman kielissä hyvin tavallisia. Sekundaarien kaltaiset ovat paljon niitä harvinaisempia.

Kardinaalivokaalit eivät itsessään kuvaa minkään kielen vokaaleja. Niiden symbolejakin on vain 16, ja niiden joukosta puuttuvat muun muassa keskivokaalit, kuten neutraalivokaaliksi nimitetty [ə] (esim. brittiläisittäin äännetty englannin *better* [bɛtə]), ja suomen etuvokaali /æ/. Minkä tahansa kielen vokaalit kuitenkin voidaan periaatteessa kuvata suhteuttamalla ne kardinaalivokaaleihin. Jos esimerkiksi selvitetään aiemmin tuntemattoman kielen äännejärjestelmää, sen vokaalit voidaan kuvata kertomalla, mitä kardinaalivokaalia ne muistuttavat ja mihin suuntaan tai suuntiin ne siitä eroavat (esim. suomen /i/ ei ole niin korkea ja etinen kuin kardinaali-[i]).

Pienimmissä tunnetuissa vokaalijärjestelmissä on kaksi (kuten jimasissa) ja suurimmissa 14 (kuten saksassa) jäsentä. Pienimpiin järjestelmiin kuuluvat useimmiten /i a/, ja kolmijäsenisessä vokaalistossa on lisäksi /u/ tai /o/. Nämä ovat luonteva joukko siksi, että toisistaan etäällä tuotettuina ne erottuvat hyvin toisistaan. Kaksijäsenisessä järjestelmässä voi ajatella, että vain vokaalin korkeus on siinä ratkaisevaa, sillä esimerkiksi /i/ on suppea ja /a/ väljä etuvokaali. /u/ on suppea ja /o/ puolisuppea takavokaali, ja molempien pyöreys vahvistaa niiden erottuvuutta /i/:stä. Kaikkein tavallisin järjestelmä maailman kielissä on viisijäseninen /i e a o u/. Tällöin vokaalit /e/ ja /o/ voivat väljyydeltään asettua puoli-

suppean ja puoliväljän välille. Esimerkiksi suomen /e/ sijoittuu väljyydeltään juuri kardinaalivokaalien [e] ja [ɛ] keskivaiheille.

Suurin osa vokaaleista on oraalisia eli ne tuotetaan suun kautta tulevan ilman avulla, mutta noin viidesosassa kieliä on myös nasaalivokaaleja, joissa ilma virtaa myös nenän kautta. Oraaliset vokaalit ovat tunnusmerkittömiä verrattuna nasaalivokaaleihin. Nasaalisuutta merkitään vokaalikirjaimen päällä olevalla aaltoviivalla. Yleisimmät nasaalivokaalit ovat [ĩ ã ũ].

Vokaalit on mahdollista ääntää liukumalla vokaalista toiseen ilman jyrkkiä rajoja eri äänteiden välillä, ja voikin ajatella, että ne ikään kuin täyttävät vokaaliavaruuden. Yksittäisten kielten äännejärjestelmässä pieni vokaalijoukko täyttää tämän avaruuden yhtä lailla kuin suurikin. Esimerkiksi eräissä arabian kielimuodoissa on kolme vokaalia, /i a u/, joilla kullakin on vokaaliavaruudessa enemmän ”tilaa” kuin vaikkapa kahdeksanvokaalisen suomen vokaaleilla /i ɑ u/. Niinpä arabian /a/ voi suomea puhuvan korvaan kuulostaa yhtä hyvin /ɑ/:lta, /æ/:ltä tai /e/:ltä. Vastaavasti kolmivokaalista arabiaa äidinkielenä puhuvan voi olla vaikea erottaa vaikkapa suomen /ɑ/:ta ja /æ/:tä toisistaan (suomen /ɑ/ on selvästi takainen, ja siksi siitä käytetään tätä IPA-symbolia). Syynä on se, että arabian /a/ ja suomen /ɑ/ ja /æ/ sijoittuvat vokaaliavaruudessa samalle väljälle ja lavealle mutta järjestelmään kuuluvien vokaalien kesken eri tavoin jakautuvalle alueelle.

Konsonantit

Konsonanttien jaottelussa käytetään kolmea perustetta: artikulaatio- eli ääntötapaa, artikulaatio- eli ääntöpaikkaa ja sointia. Artikulaatio- eli ääntötapa tarkoittaa sitä, millä tavalla äännettä tuotettaessa ilmavirtaa muokataan tai miten se katkaistaan – onko ääntöväylän sulkeminen täydellistä vai osittaista, millainen osittainen sulkeuma on ja virtaako ilma suun vai nenän kautta. Konsonanteista käytettävät ensisijaiset nimitykset perustuvat artikulaatiotapaan. Artikulaatio- eli ääntöpaikalla tarkoitetaan sitä, missä kohtaa suussa konsonantti ääntyy. Ratkaisevaa on, miten huulet ovat, missä asennossa kieli on ja mihin supistuma tai sulkeuma muodostuu (huulten väliin, kielen ja hampaiden tai kielen ja kitalaen eri alueiden väliin; ks. kuvio 5 s. 85). Ääntöpaikkojen nimitykset tulevat suun osien latinankielisistä nimityksistä. Valtaosa konsonanteista tuotetaan keuhkoista tulevan ilmavirran avulla.

	labiaa-linen	dentaalis-alveolaarinen	palataa-linen	velaa-rinen	glottaa-linen
klusiilit	p b	t d		k g	ʔ
affrikaatat			tʃ		
frikatiivit	f	s	ʃ		h
nasaalit	m	n	ɲ	ŋ	
likvidat		l, r			
puolivokaalit	w		j		

Taulukko 2. Yleisimmät konsonantit maailman kielissä.

Maailman kielissä on kaikkiaan noin 600 erilaista konsonanttia. Tunnettujen konsonanttijärjestelmien koko vaihtelee 6:n (rotokas) ja 122:n (!xóõ) välillä. Tavallisimmista konsonanteista voi tehdä taulukon 2 kuvaaman koosteen: nämä 20 konsonanttia esiintyvät kaikkein yleisimmin maailman kielissä. Kussakin taulukon solussa oikealla esiintyvä äänne on soinnillinen ja vasemmalla esiintyvä soinniton. Taulukon jälkeen esitellään näiden äänteiden artikulaatiopaikat ja -tavat. Tarkemman selvityksen kielissä esiintyvistä erilaisista konsonanteista saa osan II lopussa mainitusta kirjallisuudesta, ja liitteenä oleva IPA-symbolien taulukkokin antaa viitteitä kielissä mahdollisten konsonanttien joukosta, joka on siis paljon tässä esiteltävää joukkoa laajempi.

Artikulaatiopaikat

Artikulaatiopaikkojen esittelyssä edetään huulista taaksepäin, kohti nielua ja kurkunpäätä. Labiaaleja tuotettaessa ilmavirran kulkua estävä supistuma tai sen katkaiseva sulkeuma on huulten alueella, ylä- ja alahuulen tai alahuulen ja ylähampaiden välissä. Dentaaleissa ja alveolaareissa supistuma tai sulkeuma syntyy, kun kielen

kärki koskettaa yläetuhampaiden takaosaa tai heti hampaiden takana olevaa hammasvallia. Palataaleissa kielen selkä nousee lähelle kitalaen kovaa aluetta tai kiinni siihen, ja velaareissa supistuman tai sulkeuman paikka on tätä taaempana, kitalaen pehmeällä alueella. Glottaalisissa äänteissä supistuma tai sulkeuma sijaitsee kurkunpäässä. Nämä ovat siis tavallisimmat artikulaatiopaikat.

Kaikki artikulaatiopaikat eivät ole yhtä yleisiä. Yksinkertaiset fysiologiset syyt esimerkiksi tekevät suun etuosaan sijoittuvista paikoista yleisemmin käytettyjä kuin takaosaan sijoittuvista. Koska kielen etuosa on notkeudessaan ylivoimainen, hampaiden ja hammasvallin alueella tuotettavat äänteet ovat kielissä tavallisempia kuin kitalaen alueella ääntyvät, joissa ääntä muokataan kielen takaosan avulla. Yli puolet maailman kielissä esiintyvistä konsonanteista onkin kielen etuosalla tuotettavia. Yleisten konsonanttien joukossa on toki myös kielen takaosalla tuotettavia äänteitä (esim. [k]). Artikulaatiopaikat myös muodostavat jatkumon, eikä eri paikkoja aina voi erottaa tarkasti toisistaan, minkä takia onkin usein järkevää luonnehtia äänteitä esimerkiksi dentaalis-alveolaarisiksi tai palataalis-velaarisiksi.

Artikulaatiotavat

Taulukon 2 äänteistä [p b t d k g ʔ] ovat klusiileja, joita äännettäessä ilmavirta katkaistaan jossakin ääntöväylän osassa kokonaan. Klusiilit voivat ääntyä lähes kaikilla artikulaatiopaikoilla labiaalisesta glottaaliseen. Klusiilit ovat ainoa konsonanttien ryhmä, joka esiintyy kaikissa kielissä. Kaikkein tavallisin on kolmen soinnittoman klusiilin sarja /p t k/. Sointi ei ole konsonanteille yhtä keskeinen ominaisuus kuin vokaaleille, jotka ovat lähes aina soinnillisia, mutta tietyn artikulaatiotavan ja -paikan konsonantit voivat kuitenkin muodostaa soinnillisen ja soinnittoman jäsenen pareja. Esimerkiksi klusiileilla pelkkä sointi voi erottaa /p/:n (soinniton) ja /b/:n (soinnillinen), /t/:n ja /d/:n, ja /k/:n ja /g/:n toisistaan. Sointi ei ole ainoa äänteellinen ominaisuus, jonka varaan klusiiliparit voivat perustua, vaan erottavana tekijänä voi olla myös esimerkiksi aspiraatio eli *h*-mainen lisä välittömästi ennen klusiilin sulkeumaa tai sen jälkeen. Esimerkiksi hindissä klusiilien sarjoihin kuuluu soinniton (*kan* ’korva’), soinniton aspiroitu (*k^{h}an* ’minun’), soinnillinen (*gan* ’laulu’) ja soinnillinen aspiroitu jäsen (*g^{h}an* ’nippu’; esimerkissä velaarinen klusiili). Soinnittomien klusiilien ydin

on oikeastaan hiljaisuutta, sillä kun ilmavirta ei kulje eivätkä äänihuulet värähtele, ei ääntäkään synny. Tätä voi kokeilla esimerkiksi ääntämällä suomen sanat *huppu*, *hattu* ja *hukka* ja pidentämällä sanan keskellä olevaa pitkää eli geminaattaklusiilia /pp/, /tt/ ja /kk/. Tällöin se, mikä pitenee, on hiljaisuutta. Symboli ʔ tarkoittaa glottaalista klusiilia, jonka sulkeuma on kurkunpäässä. Tällainen äänne esiintyy monien suomenkielistenkin puheessa, jossa sen voi kuulla muun muassa imperatiivimuodon ja sitä seuraavan vokaalialkuisen sanan välissä, esimerkiksi *tule alas!* [tuleʔ ʔɑlɑs].

Frikatiiveja ovat taulukon äänteet [f s ʃ h]. Niitä äännettäessä ilman virtausta ei katkaista kokonaan, vaan niille on ominaista hankaushäly, jonka ilmavirta aiheuttaa suun eri kohtiin sijoittuvissa supistumakohdissa. Frikatiivit jakautuvat kahtia (heikkohälyisiin) spirantteihin, kuten [f h], ja (vahvahälyisiin) sibilantteihin, kuten [s ʃ]. Frikatiiveissa pienikin vaihtelu artikulaatiopaikassa ja ilmavirran kulkua muokkaavan supistuman muodossa – esimerkiksi siinä, onko kieli kourumaisena vai litteänä – voi huomattavasti vaikuttaa syntyvään ääneen. Tämän takia sibilanttien sarjat voivat olla laajoja; esimerkiksi puolassa on kuusi eri sibilanttia. [h]:lle puolestaan on ominaista, että sitä äännettäessä hälyä syntyy ääntöväylän eri paikoissa äänneympäristön mukaan (vrt. *vaha* ~ *vihko*). Se ei siis aina ole glottaalinen.

Affrikaatalla, kuten taulukon [tʃ]:llä, tarkoitetaan oikeastaan kahdesta foneettisesta äänteestä koostuvaa foneemia, joka muodostuu klusiilin ja samalla paikalla ääntyvän frikatiivin yhdistelmästä. Esimerkiksi mandariinikiinassa /tʃ/ ja /ts/ ovat kukin itsenäisiä foneemeja (suomessa taas /ts/-yhtymä koostuu kahdesta foneemista: klusiilista /t/ ja sibilantista /s/). Kielen äännerakenteen kokonaisuudesta riippuu, onko tällaisilla elementeillä foneemin vai foneemiyhdistelmän asema. Jos ne ovat foneemiyhdistelmä, niitä ei myöskään nimitetä affrikaatoiksi. Foneemeina ne usein kirjoitetaan omalla kirjaimellaan, kuten albaniassa, jossa esimerkiksi /ts/ kirjoitetaan *c*-kirjaimella, tai venäjässä, jossa /ts/ kirjoitetaan kyrillisen kirjaimiston *ц*-kirjaimella.

Taulukon nasaalit [m n ɲ ŋ] tuotetaan siten, että kitapurje laskeutuu alas ja samaan aikaan suuväylässä on jossakin kohtaa täydellinen sulkeuma. Näin ilma virtaa ulos vain nenän kautta. Nasaalien artikulaatiopaikaksi käy mikä tahansa kitapurjeen etupuolella oleva paikka, ja ne ovat yleensä soinnillisia. Foneemien havaitse-

misen kannalta on varminta, että saman artikulaatiotavan foneemit ääntyvät toisistaan hyvin erottuvilla paikoilla, ja nasaaleilla – kuten klusiileillakin – tavallisin sarja muodostuu labiaalisesta, dentaalis-alveolaarisesta ja velaarisesta jäsenestä (esimerkiksi suomen nasaalifoneemit /m n ŋ/).

Likvidat on yhteisnimitys lateraaleille, kuten [l], ja *r*-mäisille äänteille kuten [r]. Näitä konsonantteja yhdistää voimakas sonoriteetti eli hyvä kuuluvuus muihin konsonantteihin verrattuna. Lateraaleissa ilmavirran kulku estetään (usein kokonaan, vähintään osittain) suun keskeltä ja ilma kulkee ulos kielen sivuitse, koska kieli on sivuiltaan kapeammaksi vedetyssä asennossa. [r] on tarkkaan ottaen tremulantti, joka syntyy kielen kärjen tärähtelystä hammasvallia vasten. Lyhyttä [r]-äännettä tuotettaessa kielen kärki koskettaa ylähampaita tai hammasvallia yleensä kaksi tai kolme kertaa.

Taulukon jäljelle jääviä äänteitä [w j] nimitetään puolivokaaleiksi. Ne ovat vokaalien kaltaisia soinnillisia konsonantteja, joita erottaa vokaaleista niiden esiintyminen konsonanteille ominaisissa asemissa, tavun laidoilla. Esimerkiksi suomen palataalinen /j/ ääntyy hyvin samalla tavalla kuin vokaali /i/, mutta /j/ esiintyy samoissa tavuasemissa kuin muutkin konsonantit: /jɑɑ/ on mahdollinen tavu kuten /sɑɑ/ ja /mɑɑ/ mutta vokaalialkuinen /iɑɑ/ ei. Toisaalta /j/ ei voi yksin muodostaa tavua, toisin kuin /i/ (esim. sanassa *i.tæ* – pistettä käytetään IPAssa tavunrajan merkkinä) Myös labiaalis-velaarinen /w/ kuten ranskan sanassa *oui* /wi/ ’kyllä’ on maailman kielissä hyvin tavallinen puolivokaali.

5.2 Foneemit ja äännejärjestelmät

Yksittäiset äänteet eivät normaalisti erotu puheessa, vaan ne muodostavat yhtenäisen virran. Ihmisillä on kuitenkin kyky ja taipumus luokitella kuulemaansa ja erotella eri äänteitä toisistaan. Kielen äännejärjestelmä perustuu yksinkertaisesti sanottuna juuri näihin erotteluihin eli siihen, havaitseeko kieltä käyttävä ihminen eron äänteiden välillä ja onko havaittu ero ratkaiseva merkitysten erottamisen kannalta.

Äännejärjestelmiä tutkivan fonologian perusyksikkö on foneemi, joka tarkoittaa kielen pienintä merkityksiä erottelevaa yksikköä. Jos siis kielessä on kaksi sanaa, joilla on eri merkitys ja jotka eroavat toisistaan vain yhden äänteen verran, nämä äänteet edustavat

eri foneemeja. Tällaista sanaparia nimitetään minimipariksi, ja se on tarpeellinen väline kielen foneemeja selvitettäessä. Esimerkiksi japanin kielen sanat *mi* ’hedelmä, pähkinä’, *me* ’silmä’, *ma* ’väli’, *mo* ’levä’ ja *mu* ’ei mitään’ muodostavat minimiparisarjan, joka osoittaa tämän kielen vokaalifoneemien olemassaolon: japanissa on viisi vokaalifoneemia, /i e a o u/.

Ihmisten puheessa tuottamat äänteet eivät ole keskenään tarkalleen samanlaisia, vaan niillä on erilaisia toteutumia. Esimerkiksi suomenkielisen puhujan eri sanoissa tai vaikkapa eri nopeuksilla tuottamat /ɑ/:t tai /k/:t eroavat toisistaan. Näitä foneemien konkreettisia toteutumia puheessa nimitetään fooneiksi tai tutummin äänteiksi. Foneemit ovat oikeastaan yleistyksiä tai abstraktioita fooneista: foneemi ikään kuin kokoaa piiriinsä puheessa todella esiintyvät, keskenään riittävän samankaltaiset äänteet. Foneemeja voi kuitenkin pitää kielen hallitsevalle puhujalle todellisina yksikköinä, sillä puhuja ei tavallisesti kiinnitä huomiota siihen, että esimerkiksi erilaisessa vokaaliympäristössä äännetyt konsonantit eroavat toisistaan. Oman äidinkielen foneemit voivat ohjata myös muiden kielten äännerakenteen hahmottamista. Esimerkiksi suomenkieliselle erilaiset sibilantit, kuten [s z ʃ], voivat kuulostaa ”vain ässiltä”, koska suomen äännejärjestelmään on vanhastaan kuulunut vain yksi sibilanttifoneemi, /s/. Toisaalta esimerkiksi *r*-mäiset äänteet ovat siitä erikoisia, että ne voivat olla eri kielissä sekä artikulaatiotavaltaan että -paikaltaan hyvin erilaisia mutta esimerkiksi suomen, amerikanenglannin ja ranskan puhujat hahmottavat kuitenkin toistensa /r/-foneemit kielten äännejärjestelmissä hyvin samanlaisiksi foneemeiksi, ”ärriksi”.

Jos pitää selvittää ennestään tuntemattoman kielen foneemit, olemassa olevaa tietoa eri kielten äännejärjestelmistä tietenkin käytetään hyväksi. Esimerkiksi soinnittomat klusiilifoneemit ovat kielissä hyvin tavallisia, soinnittomat nasaalit taas varsin harvinaisia. Artikulaatiopaikan osalta dentaalis-alveolaarisella alueella tuotettavat foneemit ovat yleisimpiä. Toisaalta on melko epätavallista, että kielessä olisi kovin monta toisiaan läheisesti muistuttavaa foneemia, esimerkiksi monta vain hienoisesti artikulaatiopaikaltaan eroavaa saman artikulaatiotavan konsonanttia, koska toisistaan etäällä tuotettavat äänteet erottuvat hyvin toisistaan. Kielten äännejärjestelmissä vaikuttaa siis paitsi tuottamisen helppous myös havaitsemisen helppous.

Esimerkiksi suomen äännejärjestelmään kuuluu kahdeksan vokaalifoneemia ja 13–17 konsonanttifoneemia. Konsonantit /b/, /g/, /f/ ja /ʃ/ esiintyvät vain uudehkoissa lainasanoissa, joten ne eivät ainakaan vielä ole täysin vakiintuneet suomen äännejärjestelmän jäseniksi. Kuvio 7 ja taulukko 3 esittelevät suomen kielen foneemit. Taulukon soluissa oikeassa laidassa olevat äänteet ovat soinnillisia ja vasemmassa laidassa olevat soinnittomia, mutta on syytä huomata, että suomessa ei vanhastaan ole erotettu foneemeja toisistaan pelkästään soinnin perusteella. /b/ ja /g/ ääntyvät monien puheessa usein soinnittomina [p]:nä ja [k]:na, jolloin ne eivät siis todellisuudessa eroa soinnittomista klusiileista /p/ ja /k/. Myös /t/:tä ja lähes kaikista perinteisistä murteista puuttuvaa /d/:tä erottaa soinnin lisäksi hieman myös ääntymäpaikka, sillä suomen /t/ on tarkkaan ottaen dentaalinen [t̪] ja /d/ alveolaarinen [d]. Tätä voi testata ääntämällä /t/:n alveolaarisena eli siirtämällä kielen kärjen yläetuhampaiden takapinnalta niiden takana olevalle hammasvallille tai yrittämällä ääntää /d/:n niin, että kieli koskettaakin hampaita.

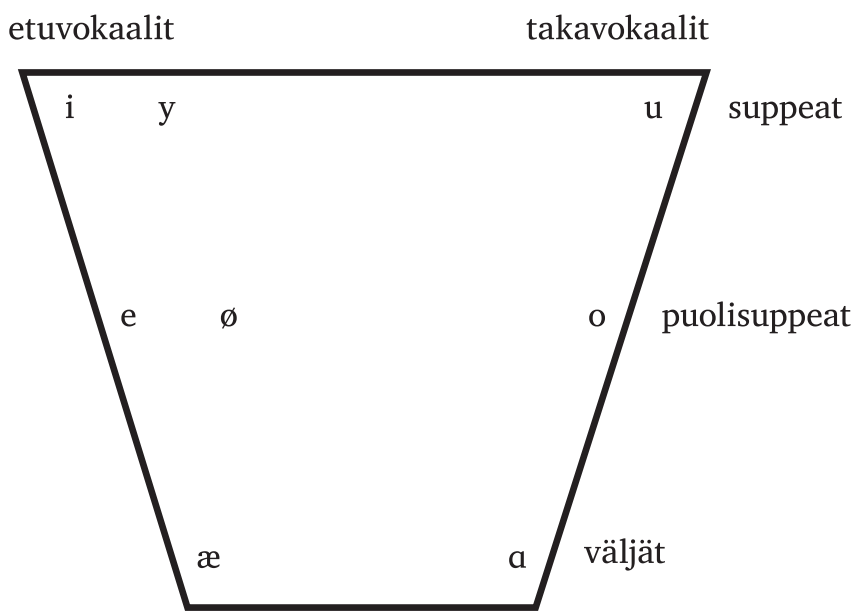

Kuvio 7. Suomen kielen vokaalit.

	labiaalit	dentaalit/ alveolaarit	palataalit/ velaarit	glottaalit
klusiilit	p (b)	t d	k (g)	
frikatiivit	(f)	s	(ʃ)	h
nasaalit	m	n	ŋ	
likvidat		l, r		
puolivokaalit	ʋ		j	

Taulukko 3. Suomen kielen konsonantit.

Kuten jo mainittiin, yksittäiset äänteet eivät helposti erotu fysikaalisesta puheen virrasta. On siis luonnollista, että ympäröivät äänteet vaikuttavat voimakkaastikin siihen, millaisina fooneina foneemit tuotetaan. Tällaisia muutoksia nimitetään fonologisiksi prosesseiksi.

Foneemin äänneympäristön määräämiä variantteja nimitetään allofoneiksi. Allofoniryhmät muodostuvat yleensä toisiaan läheisesti muistuttavista äänteistä. Esimerkiksi konsonantit usein mukautuvat seuraavan vokaalin laveuteen ja pyöreyteen, eli niillä on karkeasti sanottuna lavea ja pyöreä allofoni. Jos kokeilee sanoa esimerkiksi *Tuu, Tiina!*, huomaa, että pyöreän /u/:n edellä /t/:kin äännetään huulet pyöristyneinä, ja lavean /i/:n edellä taas esiintyy huulet laveina tuotettava fooni. Tällaista suhdetta nimitetään täydennysjakaumaksi (komplementaariseksi distribuutioksi): näiden allofonien esiintymisympäristöt täydentävät toisiaan, eli ne eivät voi esiintyä toistensa ympäristöissä. Tällainen vaihtelu on siis pakollista vaihtelua.

Samankaltainen ja maailman kielissä varsin tavanomainen ilmiö esiintyy muun muassa koreassa, jossa osalla konsonanteista on soinniton ja soinnillinen allofoni, jotka ovat äänneympäristön määräämässä täydennysjakaumassa: soinnillinen allofoni esiintyy

vokaalien ympäröimänä ja soinniton muualla. Seuraavissa esimerkeissä soinnillistuvat klusiilit /p t k/.

(1) korea (Chang 1996: 15)

kipan	[kiban]	'perusta'
kito	[kido]	'rukous'
koki	[kogi]	'liha'

Vastaavanlainen konsonanttien ja erityisesti klusiilien soinnin vaihtelu äänneympäristön mukaan on tuttua myös monissa eurooppalaisissa kielissä, kuten saksassa (soinnittomuus sananloppuisessa asemassa).

Jos allofonit ovat vapaassa vaihtelussa, vaihtelun syy ei ole tiukasti äänneympäristössä muttei myöskään siinä, että puhuja välttämättä tarkoituksella ääntäisi niitä eri tavalla. Vapaa vaihtelu on tässä mielessä mahdollista vaihtelua, joka voi toteutua tai olla toteutumatta. Esimerkiksi suomen /s/-foneemilla on lukuisia vapaassa vaihtelussa olevia allofoneja, sillä se voi äänneympäristön ja puhujan mukaan ääntyä jopa palataalisena [ʃ]:nä ja vokaalien välissä myös soinnillisena [z]:na.

Edellisissä esimerkeissä tuli esille tavallisia allofonista vaihtelua aiheuttavia äänneympäristön seikkoja, kuten vokaalien laveus ja pyöreys sekä äänneympäristön soinnillisuus. Myös vokaalien nasaalisuus nasaalikonsonanttien vaikutuksesta ja konsonanttien palataalistuminen (eli *j*-mäinen artikulaatiopaikka) esimerkiksi seuraavan *i*-mäisen vokaalin vaikutuksesta ovat tunnettuja naapuriäänteiden aiheuttamia allofonisia vaihteluja. Äänteitä analysoitaessa on kuitenkin aina otettava huomioon, että toisessa kielessä allofonin asemassa oleva äänne voi olla foneemin asemassa jossakin toisessa kielessä. Ratkaisevaa on, erottavatko eri äänteet merkityksiä vai eivät. Esimerkiksi koreassa [ʃ] on /s/:n allofoni, joka esiintyy etuvokaalin edellä (esim. *sipsam* [ʃipsam] 'kolmetoista'), mutta englannissa se on foneemi, jonka minimiparit, kuten *sip* /sɪp/ 'siemailla' – *ship* /ʃɪp/ 'laiva', osoittavat.

Äänteiden mukautumista toisiinsa nimitetään assimilaatioksi. Siinä äänne mukautuu osittain tai kokonaan joko viereisiin tai hieman etäisempiin naapuriäänteisiin. Vaikuttavat äänteet voivat sijaita mukautuvan äänteen edellä tai jäljessä ja välittömästi sen vieressä tai hiukan kauempana. Mukautuva piirre voi olla

artikulaatiopaikka tai sointi (esim. edellä esitelty korean konsonanttien soinnillistuminen). Seuraavassa käsitellään muutamia muita yleisiä assimilaatiotyyppejä.

Vokaalisointu eli vokaaliharmonia tarkoittaa sitä, että yhden sanan sisällä kaikki vokaalit ovat samantyyppisiä, useimmiten joko takavokaaleja (kuten [ɑ o u]) tai etuvokaaleja (kuten [e i y æ ø]). Esimerkiksi suomessa vokaalisointu perustuu pohjimmiltaan vokaalien takaisuuteen ja myös taivutusainekset ovat vokaalisoinnun mukaisia (vrt. *kaura|ssa – kæyræ|ssæ*). Takaisuuden lisäksi myös esimerkiksi vokaalien pyöreys voi olla vokaalisoinnussa vaikuttava tekijä. Näin on unkarissa, jossa vaikkapa sijapäätteellä voi olla useita variantteja vokaalistoltaan erilaisissa sanoissa käytettäväksi, esimerkiksi *villamos|on* /villɒmoʃon/ ’raitiovaunussa’ – *egyetem|en* /ɛɟɛtɛmɛn/ ’yliopistossa’ – *föld|ön* /føldøn/ ’maassa’.

Konsonanteilla yleinen assimilaatio on nasaalin mukautuminen seuraavan konsonantin artikulaatiopaikkaan. Näinhän käy suomessakin: esimerkiksi sananloppuinen /n/ omaksuu helposti seuraavan sanan alkukonsonantin artikulaatiopaikan, jos sana alkaa klusiililla /p t k/. Dentaalisen /t̪/:n edellä ääntyy [n̪] ([t̪ɑlon̪ t̪ɑkɑnɑ]) mutta bilabiaalisen /p/:n edellä [m] ([t̪ɑlom pihɑllɑ]) ja velaarisen /k/:n edellä [ŋ] ([t̪ɑloŋ kɑt̪ollɑ]). Tällaisia sanojen rajoilla tapahtuvia vaihteluita nimitetään sandhi-ilmiöiksi.

Äänneympäristö voi vaikuttaa myös siten, että äänteet etääntyvät toisistaan. Tätä nimitetään dissimilaatioksi, josta esimerkkinä toimivat latinan *-alis*-loppuiset adjektiivit. Jos tällaisten sanojen vartalossa jo on /l/, loppu esiintyykin *-aris*-asuisena:

(2) latina

nav-alis	’laivastoon liittyvä’
crimin-alis	’rikollinen’
sol-aris	’aurinkoon liittyvä’
milit-aris	’sotilaallinen’

Viittomakielen rakenneosat

Myös viittomakielten viittomat koostuvat pienemmistä rakennepiirteistä, osin samaan tapaan kuin puhuttujen kielten sanat koostuvat foneemeista, jotka puolestaan koostuvat erilaisista foneettisista äännepiirteistä, kuten artikulaatiopaikasta ja -tavasta. Seuraavassa esitellään lyhyesti viittomien rakennepiirteet, jotka toimivat samanaikaisesti ja muodostavat yhdessä viittoman. Puhutuissa kielissähän foneemit ovat (prosodiaa lukuun ottamatta) väistämättä lineaarisesti eli peräkkäin. Viittomien rakennepiirteitä ja foneemeja erottaa olennaisesti myös se, että viittoman rakennepiirteet eivät ole foneemien tapaan vain merkitystä erottavia, vaan niillä on myös merkitystä kantava tehtävä.

1) Käsimuoto eli sormien asento viittoman aikana. Käsimuodot jaotellaan esimerkiksi sen mukaan, onko käsi avoimena vai nyrkissä ja onko muodolle ominaista yhden, kahden tai useamman sormen ojentuminen.

2) Yksi- tai kaksikätisyys eli se, onko viittomassa mukana molemmat kädet vai vain toinen.

3) Paikka eli se, millä alueella viittojan kehoon nähden viittoma tuotetaan, esimerkiksi pään tai raajojen alueella tai niin sanotussa neutraalitilassa, joka sijaitsee viittojan edessä keskivartalon tienoilla.

4) Liike on viittoman rakennepiirteistä monimutkaisin. Kun käytetään hyvin tarkkaa jaottelua, kuvataan liikkeen tapa, suunta sekä käsien yhteistoiminta ja kosketus. Esimerkkejä liikkeen tavasta ovat suora tai ympyräliike tai käsimuodon muutosliike (esimerkiksi käden avautuminen tai sormien koukistuminen).

Tärkeä osa viittomakieltä ovat myös huulio eli huulten asento viittoman aikana sekä kasvonilmeet (esimerkiksi silmien kaventaminen ja otsan tai kulmien rypistäminen). Suomalaisessa viittomakielessä huulio voi olla viittomaa vastaavaa suomen kielen sanaa muistuttava, mutta viittomakielessä on paljon myös sille ominaisia huulioita. Esimerkiksi ’kummallinen’- ja ’vain’-viittomiin kuuluu huulio, jossa huulet muodostavat saman liikkeen kuin /pi/-tavua äännettäessä.

5.3 Foneemeista isommiksi yksiköiksi

Yhdistyessään isommiksi kokonaisuuksiksi foneemit muodostavat tavuja ja sanoja. Ihmiset toteuttavat puhettaan tavun mittaisissa yksiköissä, ja yleensä äidinkielisten puhujien on helppo jakaa sanat tavuihin. Esimerkiksi lapset osaavat tavuttaa sanoja vaikkapa laulaessaan. Rakenteellisesti tavut eivät ole täysin samanlaisia kaikissa kielissä, mutta usein (ja suomessa aina) tavun ytimenä eli välttämättömänä osana on vokaali, ja vokaalit voivat muodostaa yksin tavuja. Toisinaan tavun ytimenä voi olla myös sonorinen eli

kuuluvuudeltaan voimakas konsonantti. Monissa kielissä esimerkiksi likvidat voivat vokaalien tavoin olla tavujen ydinaines (esimerkiksi tšekin yksitavuisessa sanassa *vlk* 'susi'). Ydinvokaalin ympärille voi sitten liittyä vaihteleva määrä muita foneemeja. Kaikissa kielissä on konsonantista (C) ja vokaalista (V) koostuvia CV-tavuja, joita voi näin pitää tavun perustyyppinä.

Sana on tavun tavoin äidinkielisille puhujille yksinkertainen ja keskeinen kielen perusyksikkö. Kielitieteessäkin sanan käsite on tärkeä, muttei niin yksiselitteinen kuin arkikäytön perusteella voisi ajatella. Kielenpuhujat osaavat kyllä yleensä tarvittaessa jakaa puheensa sanankokoisiin yksiköihin. Puheen virrassa sellaiset sanojen väliset rajat, jotka useimmissa kirjoitusjärjestelmissä ovat näkyvissä, eivät kuitenkaan välttämättä näy lainkaan. Vokaalisointu ja muut sanan sisällä tapahtuvat assimilaatiot voivat puheessa osoittaa sanojen väliset rajat. Seuraavassa luvussa nähdään, että myös paino on olennainen, kun tarkastellaan sanaa fonologiselta kannalta.

5.4 Prosodia

Prosodialla tarkoitetaan sellaisia äänteellisiä ilmiöitä, jotka asettuvat valtaosin tavujen ja sitä laajempien yksiköiden tasolle. Näitä piirteitä ovat kesto, paino, sävel ja intonaatio, ja niitä nimitetään toisinaan myös suprasegmentaalisiksi, koska ne ikään kuin asettuvat toisiaan lineaarisesti seuraavista foneemeista koostuvien yksiköiden (segmenttien) päälle (*super* 'päällä' > *supra-*).

Äänteiden kestolla tarkoitetaan niiden mitattavaa fysikaalista ääntöaikaa millisekunteina. Kestot vaihtelevat puhenopeuden mukaan, mutta kielen kaikilla foneemeilla on myös niille tyypilliset ominaiskestot. Esimerkiksi suomen /d/:n kesto on noin puolet /t/:n kestosta. Myös esiintymisympäristö voi vaikuttaa kestoon, kuten englannissa, jossa yksitavuisissa sanoissa vokaali on kestoltaan lyhyempi soinnittoman (esim. *lack* [læk]) kuin soinnillisen (esim. *lag* [læˑg]) konsonantin edellä. Ääntöajan vaihtelu voi kuitenkin toimia myös merkityksiä erottelevana tekijänä, jolloin puhutaan fonologisesta kvantiteetista ja kvantiteettikielistä. Suomi on tästä erinomainen esimerkki, kuten /u/:n, /l/:n ja /e/:n kvantiteetin osalta toisistaan eroavat sanat *tule*, *tulee*, (*ei*) *tulle*, *tullee*, (*ei*) *tuule*, *tuulee*, (*ei*) *tuulle* ja *tuullee* osoittavat.

Paino tarkoittaa sanan jonkin tavun korostamista suhteessa muihin tavuihin esimerkiksi korkeamman sävelkorkeuden, suuremman

äänenvoimakkuuden tai selvemmän ääntämyksen avulla. Paino auttaa erottamaan sanat toisistaan puheen virrassa, sillä yhdellä sanalla on tyypillisesti yksi pääpaino. Jos kielessä on kiinteä sanapaino eli jos sanoissa on aina paino samalla tavulla, se merkitsee myös sanojen välisiä rajoja. Näin on esimerkiksi suomessa (paino ensimmäisellä tavulla) ja puolassa (paino toiseksi viimeisellä tavulla). Jos kielessä taas ei ole sanapainoa, eivät sanat sen perusteella erotu puheessa. Näin on esimerkiksi ranskassa, jossa paino on lausekkeilla eikä sanoilla, mikä tekee puhutun ranskan ymmärtämisestä vaikeaa kieltä opettelevalle. Liikkuva sanapaino puolestaan voi toimia merkityksiä erottavana tekijänä, kuten englannin sanoissa *billow* /ˈbɪləʊ/ ’aalto’ (paino ensimmäisellä tavulla) ja *below* /bɪˈləʊ/ ’alla’ (paino toisella tavulla) ja venäjän sanoissa /ˈmuka/ ’kärsimys’ ja /muˈka/ ’jauhot’ (molemmat sanat kirjoitetaan *мука* eli *muka*). Maailman kielissä kiinteä painotus on hieman tavallisempaa kuin liikkuva.

Paino ja kesto voivat sanoissa olla yhteydessä toisiinsa esimerkiksi siten, että painollisen tavun vokaalit ääntyvät kestoltaan pidempinä. Näin käy yleisesti monissa niistä indoeurooppalaisista kielistä, joista suomi on omaksunut ja omaksuu kaiken aikaa runsaasti lainasanoja. Lainanantajakielen painotus voi suomessa näkyä lainasanan pitkänä vokaalina, vaikka lainasanat saavat painon ensitavulle aivan muun sanaston tapaan. Esimerkiksi *amatøøri-* ja *analyysi*-sanojen paino on lainanantajakielissä ollut kolmannella tavulla, josta suomessa on tullut pitkävokaalinen.

Tärkeä prosodinen ilmiö on sävel, joka tarkoittaa tavuissa tapahtuvaa sävelkulkua. On huomattava, että sävelkorkeudet ovat puheessa aina suhteellisia toisin kuin musiikissa. Kyse on siis aina siitä, onko sävel korkeampi vai matalampi kuin ympäristönsä. Sävelkielissä, kuten monissa Kaakkois-Aasian kielissä, se on sanojen merkityksiä erottava piirre aivan samalla tavoin kuin foneemitkin. Esimerkiksi mandariinikiinassa on neljä eri säveltä: 1) korkea ja tasainen, 2) nouseva, 3) laskeva-nouseva ja 4) nopeasti laskeva. Sävelet erottavat samoista foneemeista koostuvia sanoja toisistaan esimerkiksi seuraavasti: *wēn* (sävel 1) ’sopivan lämmin’, *wén* (2) ’haistaa’, *wěn* (3) ’suudella’ ja *wèn* (4) ’kysyä’. (Kun mandariinikiinaa kirjoitetaan latinalaisin kirjaimin pinyin-järjestelmällä, sävelet merkitään aksenttimerkeillä.) Lauseen tasolla tapahtuvaa (nousevaa, laskevaa) sävelkulkua nimitetään intonaatioksi. Sen tehtäviä käsitellään luvussa 6 (s. 109–110).

5.5 Kokoavasti

Kielen äänteistä on olennaisinta ymmärtää, miten niitä tuotetaan ja millä perustein niitä luokitellaan. Luokittelu voidaan tehdä sekä foneettisesti, jolloin äänteitä ryhmitellään niiden artikulaation tai akustisten ominaisuuksien perusteella, että fonologisesti, jolloin selvitetään kielen äännejärjestelmää ja sitä, onko eri äänteillä kielessä foneemin vai allofonin asema. Foneemi on abstrakti yksikkö, joka erottaa merkityksiä. Kaksi erimerkityksistä sanaa, jotka eroavat toisistaan vain yhden foneemin verran, muodostavat minimiparin. Allofonit voivat esiintyä äänteellisissä määräympäristöissä eli olla keskenään täydennysjakaumassa, mutta allofoninen vaihtelu voi olla myös vapaata. Monet sanoissa tapahtuvista äänteellisistä muutoksista ovat assimilaatioita, jolloin äänne mukautuu ympäristöönsä esimerkiksi artikulaatiopaikaltaan tai soinniltaan. Itse asiassa assimilaatio-termin omaan alkuperäänkin sisältyy assimilaatiota, sillä sanan taustalla ovat latinan prepositio *ad* ’luo’ ja adjektiivi ***similis*** ’samanlainen’. Fooni tarkoittaa puheessa esiintyvää konkreettista foneemin toteutumaa.

Tavu ja sana ovat äidinkielisille puhujille keskeisiä kielen perusyksikköjä. Äänteellisistä ilmiöistä prosodia koskee pääosin näitä yksittäistä äännettä laajempia kokonaisuuksia. Kesto on siis tässä suhteessa erilainen kuin muut prosodiset ilmiöt. Kaikilla foneemeilla on tyypillinen ominaiskestonsa, ja toisaalta kvantiteetti voi toimia myös merkityksiä erottelevana tekijänä, kuten suomessa. Paino tarkoittaa tavun erottumista ympäristöstään esimerkiksi korkeamman sävelkorkeuden avulla. Paino voi kielessä olla kiinteä – esimerkiksi aina toiseksi viimeisellä tavulla – tai liikkuva. Paino voi toimia ikään kuin sanan merkkinä, sillä yhdellä sanalla on vain yksi pääpaino. Sävelkielissä sävel eli tavuihin kiinnittyvä sävelkulun vaihtelu erottelee merkityksiä segmentaalisten foneemien tavoin.

Fonetiikan ja fonologian välistä suhdetta voi luonnehtia rinnastamalla se edellä osan II johdannossa kuvattuun semantiikan ja morfosyntaksin väliseen suhteeseen. Aivan kuten merkitysten kenttä on kielille yhteinen, myös ihmisen tuottamien kielissä mahdollisten äänteiden joukko on kielille yhteinen, kun taas äännejärjestelmät eli kuhunkin kieleen valikoituneiden foneemien joukot ovat kielikohtaisten muotokeinojen tapaan kielikohtaisia.

Kaksoisjäsennyksellä tarkoitetaan sitä, ettei foneemeilla itsellään ole merkitystä mutta niiden rajallista joukkoa yhdistelemällä

voidaan muodostaa rajaton määrä merkitystä ilmaisevia elementtejä, morfeemeja. Seuraavissa luvuissa siirrytään tarkastelemaan niitä ensin muodon ja sitten merkityksen näkökulmasta.

Kirjoitusjärjestelmät

Kirjoittaminen on kielelle toissijainen olomuoto, ja kirjoituksen ja puheen välinen suhde voi olla hyvin monenlainen. Suomen kirjoitusjärjestelmä edustaa tässä yhtä ääripäätä, koska /ŋ/-ja /ʃ/-foneemeja (esim. *kuni**ng**as **sh**akissa*) lukuun ottamatta suomen jokainen foneemi merkitään vain yhdellä kirjaimella ja yhdellä kirjaimella merkitään vain yhtä foneemia. Toisena ääripäänä voisi pitää kiinan kielen kirjoitusjärjestelmää, jossa yksi merkki yleensä vastaa yhtä sanaa. Japanin kirjoitusjärjestelmä puolestaan on yhdistelmä merkitysvastaavuuteen ja äännevastaavuuteen perustuvia merkkejä. Järjestelmän perustan muodostavat kandži-merkit ovat suoraa lainaa kiinan kirjoitusjärjestelmästä, ja valtaosa sanoista kirjoitetaan niillä (merkitysvastaavuus). Hiragana ja katagana ovat tavukirjoitusjärjestelmiä. Edellisellä kirjoitetaan sanoihin tulevat päätteet ja kieliopilliset apusanat ja jälkimmäisillä vierasperäiset sanat, joille ei ole omaa kandžimerkkiä (äännevastaavuus). Myös latinalaisia aakkosia käytetään esimerkiksi joidenkin lyhenteiden kirjoittamiseen. Korean kirjoitusjärjestelmässä hangulissa äänteitä merkitsevät kirjaimet heijastavat myös joitakin äänteiden foneettisia piirteitä. Esimerkiksi samassa paikassa ääntyviä äänteitä merkitsevät kirjaimet ovat perusmuodoiltaan samanlaisia. Tavuiksi yhdistettäessä kirjaimet ryhmittyvät tavumerkeiksi. Foneemien ja tavujen kirjoittamiseen perustuvaa kirjoitusjärjestelmää nimitetään foneettiseksi tai foneemiseksi ja sanojen kirjoittamiseen perustuvaa järjestelmää logografiseksi (kreikan *logos* ’sana’).

Englannin ja monien muiden eurooppalaislähtöisten kielten kirjoitusjärjestelmät pohjautuvat pääpiirteissään samaan periaatteeseen kuin suomen, mutta suhde kirjainten ja foneemien välillä ei aina ole yksinkertainen. Esimerkiksi englannin kirjainjono *ough* edustaa eri foneemeja sanoissa *tough* [tʰʌf], *cough* [kʰɒf], *though* [ðəʊ] ja *through* [θruː], ja vokaalia /i/ ([iː]) merkitään eri tavoin sanoissa ***mee**t*, *m**ea**t*, *s**ie**ge* ja *conc**ei**ve*. Tällaisiin eroihin on monia syitä, joista yksi on kielen kirjoitetun muodon ikä. Suomea on alettu kirjoittaa 1500-luvulla ja sen kirjakieli on vakiintunut nykyiselleen 1800-luvulla. Suomen kirjakieli on siis hyvin nuori eikä kielen ääntäminen ole juuri muuttunut tuon ajan jälkeen. Toisin on englannissa, jossa ääntämys on kokenut varsin suuria muutoksia sen jälkeen, kun sen kirjoitustapa alkoi vakiintua 1500-luvulla (alun perin englantia alettiin kirjoittaa latinalaisin aakkosin 800-luvulla). Toinen englannin kirjoittamisen ja

ääntämisen suhdetta muokkaava tekijä on runsas lainasanojen omaksuminen – kirjoitusasun kera – esimerkiksi ranskasta. Nykyinen kirjoituksen ja ääntämyksen suhde aiheuttaa luonnollisesti vaikeuksia kirjoittamaan opetteleville ja kieltä vieraana kielenä oppiville.

Kirjoittaminen on historian aikana keksitty ilmeisesti kahdesti, sillä samankaltaisen keksinnön ovat toisistaan riippumatta tehneet sumerilaiset Lähi-idässä (n. 5000 vuotta sitten) ja mayat Väli-Amerikassa (n. 2000 vuotta sitten). Kirjoittaminen on saanut alkunsa kuvien piirtämisestä, ja kuvista on kehittynyt nykyisin tunnettujen aakkosten kaltaisia järjestelmiä vaiheittain. Kirjoitusjärjestelmät syntyivät, kun kuvia alettiin yhdistää paitsi esittämiinsä esineisiin tai asioihin myös näitä merkitseviin sanoihin. Tärkeä vaihe kirjoituksen kehittymisessä oli se, kun äänneasultaan samanlaisia sanoja alettiin kuvata samanlaisella merkillä riippumatta merkityksestä. Esimerkiksi kiinan kirjoitusmerkeissä ’tulla’-verbiä kirjoitetaan alun perin jyvää tarkoittaneella merkillä, koska näiden kahden sanan äänneasu on samanlainen, [ləg]. Tämä johti myös tavukirjoituksen syntyyn, kun kokonaista sanaa tarkoittaneita merkkejä alettiin käyttää myös samanasuisten tavujen kirjoittamiseen. Esimerkiksi muinaisegyptin hieroglyfeissä korvaa tarkoittanut sana kirjoitettiin viuhkaa ja koria tarkoittaneiden merkkien yhdistelmällä, koska sana ’korva’ koostui samoista foneemeista kuin sanat ’viuhka’ ja ’kori’ yhdessä. Tavukirjoituksen myötä merkkien äännevastaavuudesta tuli siis vähitellen yhä tärkeämpää.

Tässäkin käytettävät latinalaiset samoin kuin monien itäeurooppalaisten ja kaukaisempienkin Venäjällä puhuttavien kielten kirjoittamiseen käytetyt kyrilliset aakkoset pohjautuvat kreikkalaisiin aakkosiin. Kreikkalaiset aakkoset kehittyivät noin 3000 vuotta sitten, kun kreikkalaiset omaksuivat seemiläisessä foinikian kielessä käytetyn 22-kirjaimisen aakkoston, joissa oli vain konsonanttimerkkejä. Seemiläisten kielten rakenne on konsonanttiaakkosille otollinen, sillä näissä kielissä sanojen ydin muodostuu konsonanteista (standardiarabiassa kirjoitetaankin normaalisti vain konsonantit). Kreikkalaiset muunsivat omaan käyttöönsä viisi kirjainta vokaalien merkeiksi, jolloin sai alkunsa nykyisin laajimmalle levinnyt aakkosto. Viime vuosikymmeninä myös viittomakielille on alettu kehittää kirjoitusjärjestelmiä.

6 Muotokeinot

Morfologia ja syntaksi tutkivat kumpikin niitä muotoja, joiden avulla kieli ilmaisee merkityksiä. Morfologia keskittyy sanan kokoisiin tai sitä pienempiin muotoihin. Se etsii vastausta muun muassa siihen, millaisista osista sanat koostuvat, millaisissa erilaisissa muodoissa sama sana voi esiintyä eri yhteyksissä ja kuinka sanoista voidaan muodostaa toisia sanoja. Syntaksi taas tarkastelee erityisesti sitä, millaisten sääntöjen mukaan sanat toimivat yhdessä ja miten lauseet rakentuvat. Nämä kaksi kielitieteen osa-aluetta voidaan yhdistää morfosyntaksiksi. Tässä luvussa tarkastellaan morfosyntaktisia muotokeinoja eli sitä, millaisilla palikoilla kieli pelaa merkityksien ilmaisemiseksi.

6.1 Segmentaalinen morfologia

Jos kieltä tarkastelee lineaarisesti eli sen mukaan, miten äänteet seuraavat toisiaan puheen virrassa, kuulemansa (tai lukemansa) voi pilkkoa segmentteihin eli osiin siten, että lopulta päätyy kaikkein pienimpiin merkitystä kantaviin yksiköihin. Tätä nimitetään morfeemianalyysiksi, ja sen avulla saa selville kielen morfeemit. Näin on tehty seuraavassa esimerkissä:

(1)

Kyösti	*asuu*	*yhä*	*rumassa*	*puutalossaan*
Kyösti|	asu|u|	yhä|	ruma|ssa|	puu|talo|ssa|an|

läntisimmässä	*esikaupungissa.*
länt|is|immä|ssä|	esi|kaupungi|ssa

Pystyviivojen erottamia osia pienemmillä yksiköillä ei enää ole omaa merkitystä. Jos katsotaan esimerkiksi sanaa *puutalossaan*, jaksot *pu-* tai *puutal-* tai *-ossaa-* eivät ole omia yksikköjään mutta sitä vastoin *puu-* viittaa materiaaliin, *-talo-* ilmaisee, että puhe on rakennuksesta, *-ssa* ilmaisee sijaintia ja *-an* taas omistusta. Konkreettinen puheen virta jakaantuu siis näiksi pienimmiksi merkitystä kantaviksi yksiköiksi, joita kutsutaan morfeiksi. Abstraktimmalla tasolla morfin rinnalla on morfeemin käsite: eriasuiset morfit voivat edustaa yhtä ja samaa morfeemia. Esimerkiksi suomessa on inessiivimorfeemi, joka saa tilanteen mukaan ilmiasun morfina

-ssa tai *-ssä*. Esimerkkilauseen 1 voi siis sanoa koostuvan 17 morfista, jotka edustavat 14 eri morfeemia (inessiivimorfeemi esiintyy lauseessa neljä kertaa neljänä morfina, kolme kertaa muodossa *-ssa* ja kerran muodossa *-ssä*). Morfeemi määritellään pienimmäksi merkitykselliseksi elementiksi, ja konkreettisessa kielen käytössä se toteutuu morfina. Morfin ja morfeemin suhde on siis samankaltainen kuin foonin ja foneemin. Useimmiten morfologiaa tarkastellaan morfeemitasolla.

Muodot *-ssa* ja *-ssä* ovat saman morfeemin variantteja eli allomorfeja. Monenlaiset tekijät voivat säädellä allomorfin valintaa. Esimerkiksi allomorfien *-ssa* ja *-ssä* välillä valinnan määräävät taivutettavassa sanassa olevat vokaalit (vokaalisointu). Myös puhujan murretausta voi määrätä, mitä allomorfia käytetään (2). Toisinaan allomorfit voivat myös olla vapaassa vaihtelussa, eli kieliopin puolesta puhuja voi periaatteessa rajoituksitta käyttää kumpaa allomorfia tahansa (3):

(2) *matala|a* – *matala|ta*
tee|mme – *tee|mmä*

(3) *vapa|i|den* – v*apa|i|tten*

Jotkin esimerkin 1 morfeemeista tulevat toimeen irrallaankin. Esimerkiksi *Kyösti*, *yhä* ja *talo* voisivat muodostaa yksinäänkin ilmauksen (käytännössä lähinnä huudahduksen tai vastauksen kysymykseen), ja ne voivat esiintyä itsenäisesti. Tällaisia morfeemeja kutsutaan vapaiksi morfeemeiksi. Vapaat morfeemit ovat kielen sanaston yksiköitä, joita voi vaikkapa etsiä sanakirjasta. Kannattaa huomata, että kielissä on paitsi vapaita leksikaalisia morfeemeja, kuten suomen *jänis* ja ruotsin samaa tarkoittava *hare*, myös vapaita kieliopillisia morfeemeja, kuten suomen *ja* tai *alla* ja ruotsin samaa tarkoittavat *och* tai *under*. Sidonnaisia morfeemeja ovat puolestaan sellaiset kielenainekset, jotka eivät esiinny yksinään vaan kantavat merkitystä yhdessä muiden kanssa. Tyypillisesti sidonnaiset morfeemit ovat kieliopillisia, mutta synteettisissä kielissä, kuten bella coolassa, on myös sidonnaisia leksikaalisia morfeemeja, kuten *tam-* 'tehdä, valmistaa' sanoissa *tam-saplin* 'valmistaa leipää' ja *tam-sul* 'rakentaa talo'. Sanan loppuun liitettävää sidonnaista morfeemia kutsutaan suffiksiksi (suomen *-n*: *ota|n*) ja sanan alkuun liitettävää

prefiksiksi (unkarin *be-*: *be|menni* ’mennä sisään’). Toisen morfeemin keskelle liitettävää morfeemia taas nimitetään infiksiksi (tagalogin *-in-*: *hiraman* ’lainata’ : *h|in|iraman* ’lainasi’). Yleisnimitys suffikseille, prefikseille ja infikseille on affiksi.

Morfeemit muodostavat sidonnaisuuden suhteen jatkumon, sillä kaikki sidonnaiset elementit eivät liity sanavartaloihin yhtä tiiviisti. Esimerkiksi unkarin verbeihin liittyvät prefiksit voivat esiintyä myös verbistä irrallaan, mitä taas vaikkapa suomen verbien persoonapäätteet eivät voi tehdä. Myös saksassa sama elementti voi esiintyä sekä vapaana että sidonnaisena:

(4) saksa

Bitte	***ein**-atmen.*	*Ich*	*atmete*	***ein.***
ole.hyvä	sisään-hengittää	minä	hengitin	sisään
’Hengittäkää sisään, olkaa hyvä.’		’Minä hengitin sisään.’		

Väljimmin sanavartaloihin liittyviä morfeemeja nimitetään kliiteiksi. Vaikka kliitti kuuluu fonologisesti vain yhteen sanaan, morfosyntaktisesti se voi liittyä myös laajempaan kokonaisuuteen. Näin toimivat esimerkiksi suomen kysymystä ilmaiseva *-ko, -kö* ([*tuo pitkä mies*]|*kö*) tai englannin omistusta ilmaiseva *-s* ([*the king of England*]|*’s socks* ’Englannin kuninkaan sukat’). Jos kieleen kehittyy uusia, sanoihin kiinteästi liittyviä morfeemeja, se tapahtuu tyypillisesti tällaisten sidonnaisuudeltaan väljempien vaiheiden kautta.

Joissakin kielissä käytetään muotokeinona reduplikaatiota, joka tarkoittaa koko sanavartalon tai vartalon osan toistoa. Esimerkiksi choctawissa sanankeskisen konsonantin ja vokaalin toistolla ilmaistaan toiminnan toistuvuutta ja edestakaisuutta, kuten sanoissa *tonoli* ’kieriä’ : *tononoli* ’kieriä edestakaisin’ ja *binili* ’istua’ : *bininili* ’nousta ylös ja istua alas’. Malaijissa taas koko vartalon toistolla ilmaistaan monikkoa, kuten sanassa *anak* ’lapsi’ : *anakanak* ’lapset’.

Edellä esitellyistä esimerkeistä valtaosa on agglutinoivista kielistä, joissa morfeeminrajat ovat selkeät (ks. morfologisen typologian esittelyä luvussa 2.4 s. 40–41). On kuitenkin hyvä muistaa, ettei sanojen jakaminen peräkkäisiin morfeemeihin ole kaikissa kielissä yhtä itsestään selvää. Hyvä esimerkki on afroaasialaisten kielten kolmen juurikonsonantin järjestelmä, jossa pelkistä konsonanteista koostuvaa vartaloa taivutetaan lisäämällä siihen eri vokaaliyhdistelmiä (*kitāb* ’kirja’, *kutub* ’kirjat’ jne.).

6.2 Sanajärjestys

Sanajärjestys on tärkeä merkityksiä ilmaiseva muotokeino. Se on erityisen keskeinen analyyttisissa eli sellaisissa kielissä, joissa ei ole paljon taivutusta; synteettinen kieli voi ilmaista sanoja taivuttamalla monia sellaisia seikkoja, joihin analyyttinen kieli käyttää sanajärjestystä. Englannin esimerkeissä 5a–b vain sanajärjestys kertoo, kuka on toiminnan suorittaja (ennen verbiä) ja kuka toiminnan kohde (verbin jälkeen):

(5) englanti

a. *Elisabeth hugged Charles.*
'Elisabeth halasi Charlesia.'

b. *Charles hugged Elisabeth.*
'Charles halasi Elisabethia.'

Taivutuksen runsaus ja sanajärjestyksen joustavuus liittyvät usein toisiinsa: jos kieli käyttää eri taivutusmuotoja erottamaan vaikkapa subjektin ja objektin, niiden järjestystä voi olla helpompi vaihdella. Hyvä esimerkki tästä on ranskan historiassa. Latinassa oli kuusi sijamuotoa ja sanajärjestys saattoi eri syistä vaihdella, sillä subjekti ja muut lauseenjäsenet tunnistettiin sijamuodon perusteella. Kun latinasta kehittyi – muiden kielten ohella – ranska, sijamuodot katosivat ja samalla sanajärjestys vakiintui kiinteäksi SVO:ksi. Sanajärjestyksellä voidaan toki osoittaa muitakin seikkoja. Esimerkiksi venäjässä substantiivin ja adjektiivin keskinäisellä järjestyksellä on merkitystä ilmaiseva tehtävä (6a, b) ja ruotsissa kysymyslause muodostetaan sijoittamalla verbi lauseen alkuun (7a, b):

(6) venäjä

a. *krasnaâ* *mašina*
punainen.F auto
'punainen auto'

b. *Mašina* *krasnaâ.*
auto punainen.F
'Auto on punainen.'

(7) ruotsi

a. *Silvia känner Carl.*
'Silvia tuntee Kaarlen.'

b. *Känner Silvia Carl?*
'Tunteeko Silvia Kaarlen?'

Hyvin tavallista on, että sanajärjestyksen vaihtelulla saadaan aikaan muutoksia lauseen sisällön painotuksissa tai informaatiorakenteessa eli siinä, mitä asioita esitetään uutena ja mitä tunnettuna. Jos vaikkapa lauseiden 5 käännösten sanajärjestystä

muutettaisiin, muuttuisi myös niiden merkitys: *Elisabeth halasi Charlesia* kuvaa neutraalisti tilanteen, jossa Elisabeth on toiminnan suorittaja ja Charles sen kohde, kun taas *Halasi Elisabeth Charlesia* vahvistaa, että kuvattu toiminta on tapahtunut esitetyistä epäilyistä huolimatta. Lauseilla on siis pragmaattinen merkitysero.

Sanajärjestys-termi on vakiintunut käyttöön, vaikka oikeastaan se on ilmauksena epätarkka. Kyse ei nimittäin ole vain sanojen vaan niin sanottujen konstituenttien järjestyksestä lauseessa. Tarkastellaan tätä seuraavan esimerkin avulla:

(8) *Meidän ihana omenapuumme näkyy kuvassa.*

Meidän ihana omenapuumme on esimerkissä yksi konstituentti, joka toimii lauseen subjektina. Jos sanojen järjestystä vaihtaa, huomaa, että tämän konstituentin tulee pysyä koossa (9–10) ja että konstituentin voi myös korvata pronominilla (11). Näillä keinoin voi tehdä konstituenttianalyysin ja saada selville, mitä konstituentteja lauseeseen kuuluu:

(9) *Kuvassa näkyy meidän ihana omenapuumme.*

(10) **Meidän ihana näkyy kuvassa omenapuumme.*

(11) *Se näkyy kuvassa.*

Konstituentit ovat yhden tai useamman sanan muodostamia yksiköitä, joilla on jokin tehtävä siinä suuremmassa kokonaisuudessa, johon ne kuuluvat. Edellisissä esimerkeissä puheena olevan konstituentin tehtävänä on olla lauseen subjekti. Konstituentin käsitteessä on olennaista, että konstituentti on mukana muodostamassa jotakin rakennekokonaisuutta. Konstituentteja voidaan tarkastella myös toisesta näkökulmasta, lausekkeina, joita käsitellään luvussa 7.1 (s. 120–121).

6.3 Prosodia muotokeinona

Luvussa 5.4 (s. 100–101) nähtiin, että prosodiset keinot kuten sävel ja paino voivat toimia merkityksiä erottelevina ilmiöinä – sanojen merkityserot voivat siis perustua eroon sävelessä tai painotuksessa. Samat keinot voivat toimia myös muotokeinoina.

Tällöin sävelellä voi tietyssä kontekstissa olla oma merkityksensä. Se voi ilmaista esimerkiksi jonkin lauseen kuvaamaan tapahtumaan osallistuvan olion roolia. Hdissä ilmaistaan sävelen muutoksella, onko verbiin merkitty persoona teon kohteena (12a) vai hyötyjänä (12b):

(12) hdi (Frajzyngier 2002: 183)

a. *Pɗ-ìxà-pɗà.*
jättää-1SG-jättää
'Hän jätti minut.'

b. *Pɗ-íxà-pɗá.*
jättää-1SG-jättää
'Hän jätti sen minulle.'

Painottamalla puhuja puolestaan voi korostaa ilmauksen osaa, joka puhujan mielestä ansaitsee erityistä huomiota. Painotetun osan informaatioarvo on korkea, koska se on esimerkiksi uutta tietoa tai jotakin yllättävää (***Sylvi*** *tuli* [eikä Eeva]). Intonaatio eli lähinnä sävelkorkeuden vaihteluun perustuva hahmotus voi ilmaista lauseen tyyppiä, ja esimerkiksi kysymyslauseen (esim. lauseen lopussa nouseva) intonaatio eroaa monissa kielissä tavallisen väitelauseen (lauseen loppua kohden laskevasta) intonaatiosta. Myös vaikkapa anteeksipyynnöllä, tervehdyksellä ja pyynnöllä voi olla omanlaisensa tyypillinen intonaatio. Koholle jäävä tai nouseva intonaatio voi toimia merkkinä lauseen jatkumisesta tai keskustelussa puheenvuoron varaamisesta, sillä nouseva intonaatio osoittaa, että puhuja aikoo vielä jatkaa.

6.4 Kokoavasti: muotokeinoista konstruktioiksi

Tässä luvussa tarkastelun kohteena ovat olleet sellaiset muotokeinot, joita kielillä on käytössään merkitysten välittämiseen. Ensinnäkin kieli koostuu morfeemeista eli pienimmistä merkitystä kantavista elementeistä. Vapaat morfeemit voivat esiintyä yksinäänkin, kun taas sidonnaiset morfeemit esiintyvät vain yhdessä toisten kanssa. Muita kielen käytössä olevia muotokeinoja ovat sanajärjestys ja prosodia.

Nämä muotokeinot yhdistyvät laajemmiksi kokonaisuuksiksi, konstruktioiksi. Konstruktio on kielen vakiintunut rakenne, joka sisältää tiedon siitä, missä morfologisessa tai prosodisessa muodossa ja missä järjestyksessä sen jäsenten tulee olla. Konstruktiolla on myös oma merkityksensä. Esimerkiksi tavallinen jonkun suorittamaa ja johonkin tai johonkuhun kohdistuvaa toimintaa kuvaava

neutraali lause perustuu konstruktioon, joka monissa kielissä on seuraavan, englannin niin sanottua transitiivikonstruktiota esittävän mallin kaltainen:

ENGLANNIN TRANSITIIVIKONSTRUKTIO

substantiivi / pronomini nominatiivissa	transitiivinen verbi edelliseen sanaan sopivassa muodossa	substantiivi nominatiivissa / pronomini akkusatiivissa
Anne / She	*tickles*	*Mary / her.*

Englannissa tähän konstruktioon kuuluu sen jäsenten sanaluokkien ja morfologisten muotojen lisäksi myös tieto siitä, että sanojen järjestys on tiukasti mallin mukainen. Esimerkiksi suomessa vastaavassa konstruktiossa sanojen järjestys voi vaihdella, millä on luonnollisesti vaikutusta myös ilmaistavaan pragmaattiseen merkitykseen. Toinen esimerkki on niin sanottua adnominaalista (nominein eli substantiivein tai pronominein ilmaistua) omistusta ilmaiseva konstruktio, jota tässä havainnollistaa suomi. Tämäkin konstruktio sisältää tiedon sanojen sanaluokista, niiden toisiinsa sopivista muodoista ja keskinäisestä järjestyksestä, joka tässä tapauksessa on suomessakin tiukka:

SUOMEN ADNOMINAALINEN OMISTUSKONSTRUKTIO

substantiivi genetiivissä / (pronomini genetiivissä)	substantiivi / substantiivi + omistusliite
Eskon *(minun)*	*luistimet* *luistimeni*

Konstruktioilla on sekä muoto että merkitys. Toisin sanoen merkityksiä ilmaistaan konstruktioilla, joita muodostetaan yhdellä tai useammalla muotokeinolla. Konstruktioilla on tärkeä rooli lausekkeen tai lauseen merkityksen kuvauksessa. Tähän asti näkökulma on ollut muotolähtöinen, mutta seuraavassa luvussa siirrytään merkityslähtöiseen tarkasteluun, jossa kaikki tässä esitellyt muotokeinot kulkevat mukana koko ajan.

7 Kielten ilmaisemat merkitykset

7.1 Sanaluokat

Kielen sanat käyttäytyvät eri tavoin sen mukaan, mikä niiden merkitys on. Tekoja ja tapahtumia merkitsevät sanat taipuvat eri tavoin ja esiintyvät erilaisissa lauseasemissa kuin esineitä ja eläviä olentoja tai vaikkapa ominaisuuksia tai lukumäärää tarkoittavat sanat. Näiden morfologisten ja syntaktisten eli morfosyntaktisten ominaisuuksien perusteella sanat voidaan jakaa sanaluokkiin, kuten verbeihin, substantiiveihin, adjektiiveihin, adverbeihin, pronomineihin ja numeraaleihin. Luokkien jakoperusteena toimivat ominaisuudet ovat seurausta niiden merkityksestä ja sitä kautta niiden tehtävästä puheessa (tai kirjoituksessa).

Kun jostakin kielestä löytyy joukko sanoja, joilla on tietyt morfosyntaktiset ominaisuudet ja jotka prototyyppisesti ilmaisevat tekoja ja tapahtumia, näitä sanoja nimitetään verbeiksi. Kun taas löytyy joukko sanoja, joilla on tietyt morfosyntaktiset ominaisuudet ja jotka prototyyppisesti ilmaisevat elollisia olentoja ja esineitä, näitä sanoja nimitetään substantiiveiksi. Esimerkiksi suomessa on joukko sanoja, joiden morfosyntaktisiin ominaisuuksiin kuuluvat muun muassa taipuminen teon tekijän mukaisessa persoonassa (*piirrän*, *piirrät*, *piirtää*, *piirrämme*, *piirrätte*, *piirtävät*) ja aikamuodossa (*piirrän*, *piirsin*, *olen piirtänyt*) ja esiintyminen lauseessa tyypillisesti teon tekijää ilmaisevan, persoonataivutuksen määräävän sanan jäljessä (*lapsi piirtää*). Koska näillä (ja monilla muilla) morfosyntaktisilla ominaisuuksilla varustetut sanat ilmaisevat prototyyppisesti ja ensisijaisesti tekoja ja tapahtumia, niitä nimitetään suomen kieliopissa verbeiksi.

Toisaalta suomessa on joukko sanoja, joiden morfosyntaktisiin ominaisuuksiin kuuluvat muun muassa taipuminen luvussa (*talo*, *talot*) ja sijassa (*talo*, *talon*, *taloa*, *talossa* jne.) ja esiintyminen toisaalta päätteettömässä muodossa tyypillisesti verbin edellä ilmaisemassa teon tekijää ja määräämässä verbin persoonataivutusta ja toisaalta verbin jäljessä taivutetussa muodossa ilmaisemassa teon kohdetta (*lapsi piirtää talon/taloa*). Koska näillä (ja monilla muilla) morfosyntaktisilla ominaisuuksilla varustetut sanat ilmaisevat prototyyppisesti ja ensisijaisesti esineitä ja elollisia olentoja, niitä nimitetään suomen kieliopissa substantiiveiksi.

Oleellista tiettyjen morfosyntaktisten ominaisuuksien määrittämien sanaluokkien tunnistamisessa ja nimittämisessä verbeiksi ja substantiiveiksi ovat merkitykset, joita niihin kuuluvat sanat prototyyppisesti ilmaisevat. Samat morfosyntaktiset ominaisuudet voi olla myös sanoilla, joiden merkitys poikkeaa verbien ja substantiivien tyypillisistä merkityksistä (esim. *sinertää*, jonka tarkoite ei varsinaisesti ole teko, tai *sinerrys*, jonka tarkoite ei ole esine eikä elollinen olento). Juuri tässä näkyy prototyyppisyyden idea: tällaisillakin sanoilla on riittävästi samoja merkitysominaisuuksia kuin luokan prototyyppisillä jäsenillä, joten ne voivat toimia morfosyntaktisesti samalla tavoin. Tässä on esitelty substantiivien ja verbien avulla ne periaatteet, joiden pohjalta sanaluokkia voi tunnistaa eri kielissä. Samoja periaatteita sovelletaan myös muihin sanaluokkiin.

Eri merkityksiä ilmaisevat sanaluokat ovat muodollisilta ominaisuuksiltaan erilaisia eri kielissä. Joitain suuntaa-antavia yleistyksiä näistä kuitenkin voidaan tehdä. Synteettisissä kielissä taivutus erottelee pääsanaluokkia toisistaan, mutta sekin on kielikohtaista. Esimerkiksi suomessa substantiivit taipuvat luvussa, sijassa ja omistusmuodoissa ja verbit aktiivi- ja passiivimuodoissa, aikamuodoissa, moduksissa ja persoonamuodoissa. Sen sijaan varsin analyyttisessä englannissa pääsanaluokkien sanoilla on paljon vähemmän taivutusta mutta selvästi tiukempia rajoituksia sen suhteen, missä ne voivat esiintyä lauseessa. Seuraavat ovat maailman kielissä tavallisia eri sanaluokkiin liittyviä kategorioita:

substantiivit	*verbit*	*adjektiivit*
luku sija suku substantiiviluokka määräisyys	tempus aspekti modus subjektin ja objektin merkintä (kongruenssi)	vertailumuodot

Tämän listan termien merkitykset selviävät luvussa 7.2, jossa käsitellään substantiiveilla ilmaistuja merkityksiä (lukuun ottamatta sijataivutusta), luvussa 7.3, jossa tarkastellaan lauserakenteita,

substantiivien sijataivutusta, ja luvussa 7.4, jossa selvitellään verbeihin liittyviä kategorioita.

Esimerkkinä absoluuttisesta universaalista mainitaan usein, että kaikissa kielissä on verbejä ja substantiiveja. On tosin esitetty, ettei pohjoisamerikkalaisessa cayugan kielessä olisi tätä eroa. Verbit ja substantiivit ovat lähes aina myös avoimia luokkia, jotka saavat uusia jäseniä tarpeen mukaan. Verbien ja substantiivien lisäksi ominaisuuksia ilmaisevia sanoja eli adjektiiveja pidetään kolmantena pääsanaluokkana, vaikka niiden asema maailman kielissä on selvästi hajanaisempi kuin substantiivien ja verbien. Tässä luvussa käsitellään ensin pääsanaluokkia, minkä jälkeen tarkastellaan lyhyesti muutamia muita sanaluokkia, kuten pronomineja ja adverbeja. Lisäksi tutustutaan kieliin, joissa ei ole adjektiiveja.

Pääsanaluokat: verbit, substantiivit ja adjektiivit

Pääsanaluokkien prototyyppisiä merkityksiä luonnehditaan yleensä seuraavaan tapaan: substantiivit ovat sanaluokka, jonka sanat ilmaisevat olioita (olentoja, esineitä, paikkoja), adjektiivit sanaluokka, jonka sanat ilmaisevat ominaisuuksia, ja verbit sanaluokka, jonka sanat ilmaisevat toimintoja (tekoja ja tapahtumia). Perusmerkityksiä voidaan tarkentaa pohtimalla olioiden, ominaisuuksien ja toimintojen suhdetta esimerkiksi relationaalisuuteen ja pysyvyyteen. Relationaalisuus tarkoittaa sitä, tarvitaanko tarkasteltavan käsitteen määrittelyssä jotakin toista käsitettä vai voiko sen hahmottaa itsessään olemassa olevana. Olion, kuten koiran, voi hahmottaa ilman yhteyttä toisiin käsitteisiin. Toiminnon, kuten juoksemisen, ymmärtäminen sen sijaan vaatii toiminnon suorittajan eli juoksijan mukana olon ja ominaisuuden, kuten pehmeyden, ymmärtäminen jonkin olion, joka on pehmeä. Toiminnot ja ominaisuudet ovat siis relationaalisia. Pysyvyys puolestaan tarkoittaa sitä, onko tarkasteltava käsite muuttuva vai pysyvä. Oliot ovat tyypillisesti pysyviä – kuitenkin esimerkiksi käsi on pysyvämpi kuin nyrkki. Ominaisuudet ovat prototyyppisesti pysyviä, mutta esimerkiksi tunnetilat, kuten surullisuus ja iloisuus, ovat vähemmän pysyviä kuin esimerkiksi värit, kuten vihreä tai musta. Toiminnot, kuten juokseminen ja siirtäminen, sen sijaan ovat tyypillisesti muuttuvia, mutta vähemmän tyypillisessä tapauksessa ne voivat olla myös suhteellisen pysyviä, kuten esimerkiksi asuminen tai eläminen ovat.

Merkitysryhmien ja pääsanaluokkien välisen suhteen havaitsee helposti. Sanaluokkien määrittelyssä on kuitenkin tärkeää myös se, mitä sanoilla puheessa tehdään: sanat jakautuvat luokkiin (prototyyppisimmän) käyttötarkoituksensa perusteella. Käyttötarkoituksia ovat viittaus, modifikaatio ja predikaatio. Puhuja viittaa johonkin kielenulkoiseen olioon (sanomalla esimerkiksi *koira* tai *talo*), modifioi sitä lisäämällä sille jonkin ominaisuuden (esimerkiksi *pieni koira* tai *vanha talo*) ja predikoi siitä jonkin siihen liittyvän asian, yleensä toiminnon tai ominaisuuden (esimerkiksi *pieni koira haukkui* tai *pieni koira oli kiltti* tai *vanha talo ränsistyi*). Kytkemällä merkitysryhmät näihin tehtäviin saadaan näkyviin sanaluokkien prototyyppisimmät alueet:

Substantiivin perustehtävä on viitata olioon: *koira*, *talo*.

Adjektiivin perustehtävä on modifioida (oliota) ominaisuuden avulla: *pieni* koira, *vanha* talo.

Verbin perustehtävä on predikoida (olion) toiminto: koira *haukkui*, talo *ränsistyi*.

Sanojen kyky toimia juuri näissä tehtävissä tekee niistä pääsanaluokkia, sillä olioista, niiden toiminnoista ja ominaisuuksista puhuminen on ihmisten välisessä kommunikaatiossa keskeisintä, mikä myös erottaa ne muista sanaluokista. Prototyyppisessä tehtävässään kunkin sanaluokan sana on tunnusmerkittömässä asemassa eli muodollisesti yksinkertaisimmillaan. Kaikkia pääsanaluokkien sanoja on mahdollista käyttää kaikkiin kolmeen tehtävään, mutta oman perustehtävänsä ulkopuolella niitä täytyy usein muovata eri tavoin eli ne esiintyvät tunnusmerkkisinä. Taulukossa 4 on yhdistetty merkitysryhmät ja tehtävät pääsanaluokkiin. Harmaa pohja osoittaa kunkin sanaluokan tunnusmerkittömän käyttöalueen. Taulukossa on myös esimerkkejä, joissa lihavointi osoittaa muodollisen tunnusmerkin. Oman prototyyppisen käyttöalueensa ulkopuolella sanat esiintyvät siis jollakin tavalla perusasustaan muunneltuna.

	VIITTAUS	MODIFIKAATIO	PREDIKAATIO
OLIO (substantiivi *koira*)	*koira*	*koira**n** emäntä*	*Arttu **on** koira*
OMINAISUUS (adjektiivi *pieni*)	*pien**uus** oli yllättävää*	*pieni koira*	*koira **on** pieni*
TOIMINTO (verbi *haukkuu*)	*haukku**minen** kuuluu kauas*	*haukku**va** koira*	*koira haukkuu*

Taulukko 4. Pääsanaluokat tunnusmerkittömissä ja tunnusmerkkisissä tehtävissä.

Maailman kielissä adjektiiveiksi nimitetään keskenään varsin erityyppisiä luokkia. Monissa kielissä adjektiivit ovat avoin pääsanaluokka, mutta on myös paljon kieliä, joissa adjektiivit ovat pieni sulkeinen luokka, joka ei saa uusia jäseniä. Sulkeisen luokan adjektiivit ilmaisevat perusominaisuuksia, kokoa tai mittaa (’iso’, ’pieni’, ’pitkä’, ’lyhyt’ jne.), ikää (’nuori’, ’vanha’ jne.), väriä (’musta’, ’valkoinen’, ’punainen’ jne.) ja arvoa (’hyvä’, ’paha’ jne.). Igbo on esimerkki kielestä, jossa adjektiivit ovat sulkeinen luokka. Sen jäsenet muodostavat vastakohtapareja, mikä onkin tyypillistä perusominaisuuksia ilmaiseville adjektiiveille. Seuraavassa on luettelo kaikista igbon adjektiiveista:

(1) igbo (Welmers 1973: 259)

úkwú	’suuri’	*ńtà*	’pieni’
ọ́hụ́’rụ́	’uusi’	*ócyê*	’vanha’
ọ́má	’hyvä’	*ọ́jọ́’ọ́*	’paha’
ọ́cá	’vaalea’	*ójí’í*	’tumma’

Jos kielessä ei ole lainkaan adjektiiveja, luonnehtivaan tehtävään käytetään tavallisimmin verbejä. Igbossakin loput ominaisuussanat ovat verbejä. Esimerkiksi klassisessa nahuatlissa ominaisuutta ilmaisevat sanat ovat verbejä, jotka taipuvat samalla tavalla kuin muutkin intransitiiviset verbit:

(2) klassinen nahuatl (Campbell & Karttunen 1989: 105)
a. *Ni-chōca.*
1SG-itkeä
’Minä itken.’

b. *Ni-pāqui.*
1SG-olla.onnellinen
’Minä olen onnellinen.’

Muut sanaluokat

Seuraavaksi tarkastellaan lyhyesti maailman kielissä yleisimpiä muita sanaluokkia ja niiden tavallisimpia ominaisuuksia. (Mainittakoon tässä yhteydessä, että suomenkielisessä kirjallisuudessa käytetään yleisesti termiä nomini, joka kattaa substantiivit, adjektiivit, pronominit ja numeraalit, koska ryhmiä yhdistävät suomen kielessä samantapaiset morfosyntaktiset ominaisuudet, ennen kaikkea sijataivutus.)

Adverbeiksi kutsutaan sanaluokkaa, jonka sanat prototyyppisesti määrittävät verbin ilmaiseman teon tapaa: *Hän laulaa* ***hyvin****.* Toisaalta adverbien merkitys saattaa ulottua laajemmallekin, esimerkiksi kattamaan koko lauseen sisällön. Tällä tavoin voi toimia vaikkapa aikaa ilmaiseva adverbi: ***Huomenna*** *hän tulee*. Tapaa, aikaa, sijaintia (esimerkiksi *ulkona*) ja suuntaa (esimerkiksi *takaisin*) ilmaisevat adverbit ovat maailman kielissä tavallisia, vaikka adverbit muuten ovat hyvin kirjava joukko sekä yksittäisen kielen sanaluokkana että kieltenvälisesti. Tämä ilmenee esimerkiksi luokan avoimuudesta, sillä tapaa ilmaisevat adverbit ovat helpommin avoin, uusia jäseniä saava luokka kuin vaikkapa aikaa ilmaisevat (tähän palataan luvun lopussa s. 121–123 sanojen taivutusta ja uusien sanojen muodostamista käsittelevässä jaksossa).

Numeraalit ovat sanaluokka, jonka jäsenet ilmaisevat lukumäärää ja järjestystä. Ne eivät ole universaali erillisenä sanaluokkana, vaan lukusanat voivat kuulua esimerkiksi substantiivien tai verbien sanaluokkaan. Pienimmissä tunnetuissa numeraalijärjestelmissä on vain kolme jäsentä: ’yksi’, ’kaksi’ ja ’monta’. Valtaosa numeraalijärjestelmistä on viiteen tai kymmeneen pohjautuvia – ihmisen sormien lukumäärä on tälle luonnollinen selitys. Viittä tarkoittava sana tulee monissa kielissä kättä tarkoittavasta sanasta,

’kymmenen’ taas lausekkeesta ’kaksi kättä’ (esimerkiksi lewon *lima* ’käsi, viisi’ ja *lua lima* ’kaksi kättä, kymmenen’), ja toisinaan numeraalin ’kaksikymmentä’ alkuperä on henkilöä tarkoittavassa sanassa (esimerkiksi mamvun *múdo ngburú relí* ’yksi koko ihminen, kaksikymmentä’).

Numeraalit ovat sulkeinen luokka, vaikka niitä yhdistelemällä voikin muodostaa äärettömän määrän uusia numeraaleja. On oletettu, että kaikissa kielissä on jokin tapa ilmaista tarkasti ainakin pienimpiä lukumääriä, mutta viimeaikaiset tutkimukset pirahãn kielestä ovat haastaneet tämän käsityksen. Tässä kielessä on nimittäin kolme suhteellista lukumäärää ilmaisevaa sanaa: *hói* ’pieni koko tai määrä’, *hoí* ’jonkin verran isompi koko tai määrä’ ja *baágiso* ’tuoda yhteen, monta’. Erikoista on, että kaikkia kolmea sanaa käytettäessä ilmaistava lukumäärä suhteutetaan johonkin toiseen. Edes *hói* ei siis tarkoita ’täsmälleen yksi’, vaan yhteyden mukaan mitä tahansa yhden ja kuuden väliltä.

Pronominit ovat sanaluokka, jonka sanat esiintyvät perustehtävässään substantiivien sijasta, ja samassa viittaustehtävässä kuin substantiivit. Pronominiviittauksen kohteena oleva olio on tavallisesti läsnä puhetilanteessa tai se on mainittu aikaisemmin substantiivilla. Pronominit ovat sulkeinen luokka, joilla on kieliopillinen tehtävä. Tyypillisiä pronominien ryhmiä ovat muun muassa persoona-, demonstratiivi-, relatiivi- ja indefiniittipronominit.

Persoonapronomineista ensimmäinen ja toinen persoona viittaavat niin sanottuihin puheaktipersooniin, ensimmäinen puhujaan ja toinen kuulijaan. Kolmas persoona voi sitten viitata keneen tahansa puhetilanteen ulkopuolella. Pronomineilla on yleensä yksikkö- ja monikkomuodot. Monikon ensimmäisessä persoonassa on melko tavallista erottaa inklusiivinen ja eksklusiivinen monikon 1. persoona, joista inklusiivinen ”me” tarkoittaa ’minä, sinä (ja hän/he)’ ja eksklusiivinen ’minä ja hän/he’. Ero näiden välillä on siis siinä, onko kuulija mukana ”meissä” vai ei. Tok pisinissä persoonapronomineilla on (murteittain) jopa neljä lukua. Esimerkissä 3 on ensimmäisen persoonan muodot, ja pronominien osien englanninkielinen alkuperä on esitetty niiden rinnalla:

(3) tok pisin (Faraclas 2007: 369)

mi	< engl. *me*	’minä’
mitupela	< engl. *me* + *two* + *fellow*	’me kaksi’ (eksklusiivinen)
mitripela	< engl. *me* + *three* + *fellow*	’me kolme’ (eksklusiivinen)
mipela	< engl. *me* + *fellow*	’me’ (eksklusiivinen)
yumitupela	< engl. *you* + *me* + *two* + *fellow*	’me kaksi’ (inklusiivinen)
yumitripela	< engl. *you* + *me* + *three* + *fellow*	’me kolme’ (inklusiivinen)
yumi	< engl. *you* + *me*	’me’ (inklusiivinen)

Demonstratiivipronominien järjestelmät pohjautuvat usein lokaaliseen suhteeseen. Niiden jäsenet viittaavat karkeasti sanottuna eri etäisyyksillä oleviin tarkoitteisiin, ja tavallisesti demonstratiivein ilmaistavia etäisyyksiä on maailman kielissä kaksi tai kolme. Esimerkiksi japanissa on suomen tapaan kolmijäseninen järjestelmä: *kore* ’tämä’ ilmaisee sijaintia lähellä puhujaa, *sore* ’se’ sijaintia lähellä kuulijaa ja *are* ’tuo’ sijaintia etäällä molemmista osapuolista. Pohjoissaamessa taas on viisi demonstratiivipronomia: *dat* ’se’, *dát* ’tämä’, *diet* ’se siinä (lähellä puhuteltavaa)’, *duot* ’tuo’ ja *dot* ’tuo (tuolla kaukana)’. Joissakin kielissä demonstratiivijärjestelmä on paljon laajempi ja siihen sisältyy myös muita ulottuvuuksia kuin etäisyys puhekumppaneista. Kalaallisutissa näitä lisäulottuvuuksia ovat muun muassa vertikaalinen orientaatio (*kanna* ’tuo tuolla alhaalla’, *pinnga* ’tuo tuolla ylhäällä’) ja orientaatio rannikkoon nähden (*anna* ’tuo pohjoisessa [Grönlannin länsirannikolla merelle katsottaessa oikealla]’, *qanna* ’tuo etelässä [merelle katsottaessa vasemmalla]’).

Demonstratiivipronomineilla puhuja pystyy sanallisesti sekä viittaamaan aiemmin keskustelussa mainittuun olioon että osoittamaan jotakin keskustelun ulkopuolella, kielenulkoisessa maailmassa. Jos esimerkiksi osoittaa keittiössä ikkunasta ulos ja kysyy puolisoltaan, ”*Puhuitko sä jo* ***noiden*** *kanssa?*” on selvää, että demonstratiivipronominilla viitataan tiettyihin naapureihin. Tämä on esimerkki kielen ilmiöstä nimeltään deiksis, ja deiktisille

elementeille on ominaista, ettei niitä voi tulkita ilman tietoa siitä konkreettisesta ympäristöstä, jossa niitä käytetään. Deiktisiä elementtejä ovat myös 1. ja 2. persoonan persoonapronominit, joiden tulkinta perustuu aina kulloiseenkin puhetilanteeseen, mutta myös *mennä*- ja *tulla*-verbien tapaiset suuntaista liikettä ilmaisevat verbit ja *edessä*- ja *takana*-tyyppiset sijaintia ilmaisevat elementit, joiden tulkinta on riippuvainen tilanteen tarkastelunäkökulmasta. Deiktisiä ovat myös aikamuodot ja sellaiset aikaa ilmaisevat sanat kuin *eilen*, *tänään* ja *huomenna*.

Joissakin kielissä relatiivilauseita muodostetaan relatiivipronominien avulla. Näin tehdään esimerkiksi suomessa: *kirja, **jonka** luin*; *lapsi, **jolle** lähetin kortin*. Indefiniittipronominit puolestaan viittaavat olioon, jota ei tunneta tai joka esitetään ei-tunnettuna (esimerkiksi englannin *someone* 'joku' ja *something* 'jokin' ja akanin samaa tarkoittavat *obi* ja *ebi*). – Pro-nomini tarkoittaa 'substantiivin sijasta', ja pro-sanoja voi olla myös adjektiiveilla (esim. *sellainen*) ja adverbeilla (esim. *siellä*).

Adpositio on kattotermi prepositioille, jotka esiintyvät substantiivin edellä (ruotsin ***bakom** huset*), ja postpositioille, jotka esiintyvät substantiivin jäljessä (*talon **takana***). Valtaosassa maailman kieliä on adpositioita, ja niistä postpositiot ovat hieman prepositioita yleisempiä. Adposition tehtävä on samankaltainen kuin sijamuotojen: se osoittaa, että sen kanssa esiintyvän substantiivin tarkoite on esimerkiksi lauseen kuvaaman toiminnan suorittaja tai että se sijaitsee jossakin tai kuuluu jollekulle. Adpositiot ovat siis selvästi kieliopillisten morfeemien ryhmä, ja ne ovat tyypillisesti sulkeinen luokka. Partikkeleiksi nimitetään erilaisia taipumattomia pikkusanoja, jotka toimivat kieliopillisissa tehtävissä, kuten ruotsin *inte* ja suomen *joo* ja *kai*.

Sanoista lausekkeiksi

Tarkkaan ottaen substantiivi ei välttämättä toimi yksin, vaan esimerkiksi lauseen subjektina tai objektina on substantiivilauseke. Substantiivilauseke on konstruktio, jonka keskiössä eli pääsanana on substantiivi mutta johon kuuluvat lisäksi substantiiviin liittyvät määritteet, kuten artikkeli, lukumäärää ilmaiseva numeraali, omistusta ilmaiseva sana tai adjektiivi. Esimerkiksi *Englannin kuninkaan kahdet sinikeltaruudulliset sukat* on substantiivilauseke, jonka pääsana on *sukat*. Lausekkeen pääsanan tunnistaa siitä, että se voisi

lauseessa edustaa koko lauseketta yksinkin, ja lausekkeet myös nimetään pääsanojensa mukaan. Pääsana määrää, missä muodoissa lausekkeen muut sanat ovat. Lausekkeen tehtävä lauseessa puolestaan säätelee sen rakenteen yksityiskohtia, kuten sitä, missä taivutusmuodossa pääsana mahdollisesti esiintyy. Esimerkissä sana *sukat* on nominatiivissa, joten lauseke kävisi muun muassa lauseen subjektiksi. Subjektina toimiessaan tämä substantiivilauseke voisi jatkua verbilausekkeella kuten *olivat kutistuneet pyykissä*. Tähän lausekkeeseen kuuluu toiminnon varsinaisesti ilmaisevan verbin (*kutistua*) lisäksi apuverbi (*olla*) ja paikkaa ilmaiseva sana (*pyykissä*). Substantiivilausekkeen voi tunnistaa myös siitä, että sen voisi korvata pronominilla (esim. *ne kutistuivat pyykissä*). Samaan seikkaan kiinnitettiin huomiota luvussa 6 (s. 109), jolloin sitä tarkasteltiin konstituenttien kannalta eli itseään laajemman rakennekokonaisuuden kuten lauseen näkökulmasta. Lausekkeen näkökulma sen sijaan on pääsanakeskeinen ja siten tämän konstruktion sisäiseen rakenteeseen keskittyvä.

Sanojen taivutus ja uusien lekseemien johtaminen

Kielen avoimiin sanaluokkiin voidaan luoda uusia sanoja yhdistelemällä kielessä jo olevia osia sananmuodostuksen keinoin. Näin voidaan tehdä esimerkiksi yhdistämällä kaksi tai useampia sanoja: suomen *tietokone* on syntynyt sanojen *tieto* ja *kone* yhdistämisestä ja tok pisinin *wantu* ’heti, välittömästi’ sanojen *wan* ’yksi’ ja *tu* ’kaksi’ yhdistymisestä. Toinen tärkeä tapa muodostaa uusia sanoja on johtaminen, jossa sanoihin liitetään tähän tehtävään erikoistuneita sidonnaisia morfeemeja eli johtimia. Esimerkiksi suomen substantiivista *ikävä* voi johtaa verbin *ikävöidä* ja tästä verbistä edelleen substantiivin *ikävöinti*. Sekä sanoja taivutettaessa että niitä johdettaessa sanoihin (tarkemmin: sanavartaloihin) liitetään sidonnaisia morfeemeja. Tässä tarkastellaan hieman näiden kahden ilmiön suhdetta.

Taivutus on lauserakenteen vaatimaa, eikä se muuta sanan perusmerkitystä. Esimerkiksi venäjässä subjektina olevan sanan on oltava yleensä nominatiivissa ja objektina olevan sanan akkusatiivissa:

(4) venäjä

Miška	*čitaet*	*knigu.*
Miška.NOM	lukea.3SG	kirja.AKK

'Miška lukee kirjaa.'

Taivuttaminen on tyypillisesti suhteellisen säännöllistä ja produktiivista. Esimerkiksi valtaosaa suomen kielen substantiiveista voi taivuttaa kaikissa 14 sijassa. Taivuttaminen luo paradigmoja eli sanan kaikkien taivutusmuotojen sarjoja, joiden joukosta lauseyhteyteen sopiva muoto sitten valitaan (suomen substantiivien paradigmaan kuuluu noin 140 muotoa: kunkin sijan yksikkö- ja monikkomuodot kuuden omistusliitteen kera). Samaa ilmiötä voi tarkastella myös lekseemin käsitteen näkökulmasta, sillä lekseemiksi kutsutaan sellaista muotojen joukkoa, jossa kaikki muodot viittaavat samaan kielenulkoiseen todellisuuteen mutta eroavat toisistaan sillä perusteella, missä ympäristöissä niitä voisi käyttää. Esimerkiksi muodot *muutti*, *muuttavinaan*, *muutat* ja *muuttaen* ovat kaikki yhden ja saman lekseemin ilmiasuja ja kuuluvat siten sen paradigmaan. Sanakirjasta lekseemi löytyy yhteisesti sovitun muodon perusteella. Substantiivien perusmuoto ja samalla hakumuoto on usein yksikön nominatiivi, mutta verbeillä tällaista yksiselitteistä perusmuotoa ei ole, vaan esimerkiksi suomessa kaikkia edellä mainittuja muotoja eli koko lekseemiä edustaa niin sanottu A-infinitiivi *muuttaa*, kun taas latinan sanakirjassa muuttamista merkitsevä verbi esiintyy yksikön ensimmäisen persoonan muodossa *migro* 'muutan'. Paradigmoista puhuttaessa näkökulma on taivuttamisessa, lekseemistä puhuttaessa taas sanassa ja sen suhteessa tarkoitteeseensa.

Johtaminen luo uuden sanan ja muuttaa kantasanan merkitystä jollakin tavalla. Johtaminen ei ole samalla tavalla pakollista kuin taivutus, sillä lauserakenne yksistään ei vaadi uusien sanojen muodostamista, ja jos kielessä on taivutusta, johdettuja sanoja taivutetaan samoin kuin muitakin sanaluokkansa sanoja. Johtomorfeemit asettuvat yleensä lähemmäksi vartaloa kuin taivutusmorfeemit. Johtaminen on myös vähemmän produktiivista kuin taivuttaminen – tässä tosin on suurta vaihtelua. Kuten edellä suomen esimerkeistä nähtiin, johtaminen saa usein aikaan sanaluokan muuttumisen: adjektiiveista (*vihreä* → *vihertää*) ja substantiiveista (*kone* → *koneistaa*) voi muodostaa verbejä ja verbeistä

substantiiveja (unkarin *gondol* ’ajatella’ → *gondolat* ’ajatus’) ja adjektiiveja (unkarin *lehet* ’olla mahdollista’ → *lehetetlen* ’mahdoton’). Johtamisen toisessa päätyypissä sanan sanaluokka ei muutu vaan johtimella muunnellaan kantasanan merkitystä jollain muulla tavalla. Esimerkiksi espanjan deminutiivilla ilmaistaan puheena olevan olion pienuutta (*libro* ’kirja’ → *librito* ’kirjanen’). Esimerkkejä verbin merkitystä muuntelevista johtimista taas ovat pohjoissaamen kirjoittamista ilmaisevasta *čállit*-verbistä johdetut verbit, joilla voidaan ilmaista muun muassa kantasanan ilmaiseman toiminnan vähäisyyttä tai hetkellisyyttä (*čálestit* ’kirjoittaa (hetki, lyhyesti)’), toistuvuutta (*čálašit* ’kirjoitella’) tai aloittamista (*čálligoahtit* ’alkaa kirjoittaa’) sekä sitä, että toiminta teetetään jollakulla muulla (*čálihit* ’kirjoituttaa’) tai ettei puhe olekaan toiminnan suorittajasta vaan sen kohteesta, esimerkiksi kirjeestä (*čállojuvvot* ’tulla kirjoitetuksi’).

Johtamisen ja taivuttamisen välinen raja ei ole jyrkkä, vaan niissäkin on enemmän ja vähemmän prototyyppisiä alueita. Hyvin produktiivinen johtaminen voi lähetä taivuttamista. Esimerkiksi tapaa ilmaisevia adverbeja voisi monissa kielissä pitää adjektiivien taivutusmuotoina (suomen *hölmö* → *hölmösti*, englannin *stupid* → *stupidly*, pohjoissaamen *jalla* → *jallat*, venäjän *durackij* → *duracki*). Lisäksi esimerkiksi verbien *tekevä-*, *tehnyt*-tyyppiset partisiippimuodot ovat kaksijakoisia. Toisaalta ne ovat verbien paradigmaan kuuluvia taivutusmuotoja, joita voi muodostaa (lähes) kaikista verbeistä ja joita käytetään lauseessa predikaatteina tai predikaatin osana (*olen* ***juossut***; *näitkö minun* ***juoksevan***). Toisaalta niitä käytetään substantiivien määritteinä ja ne taipuvat aivan kuten adjektiivit, joten niillä on myös adjektiivijohdosten piirteitä (***juoksevalla*** *vedellä*).

Kokoavasti

Pääsanaluokkia ovat substantiivit, verbit ja adjektiivit. Maailman kielten näkökulmasta eri sanaluokat pystyy erottelemaan niiden ilmaisemien merkitysten ja käyttötarkoitusten perusteella: substantiivit viittaavat johonkin olioon, verbit predikoivat olion jonkin toiminnon ja adjektiivit modifioivat olioita ilmaisemalla jonkin sen ominaisuuden. Nämä prototyyppiset tehtävät ovat kielellisessä kommunikaatiossa kaikkein tärkeimmät, ja juuri siitä syystä substantiivit, verbit ja adjektiivit ovat pääsanaluokkia.

Prototyyppisissä tehtävissään pääsanaluokkien sanat ovat muodollisesti yksinkertaisimmillaan. Pääsanaluokkien sanat voivat toisinaan ottaa myös toistensa tehtäviä ilmaistavakseen, mutta silloin ne saavat usein myös jonkinlaisen muodollisen tunnusmerkin. Esimerkiksi modifiointiin käytetty verbi voi saada tunnuksen, joka osoittaa, että se on muussa kuin predikoivassa tehtävässä (*kissa kehrää – kehrää**vä** kissa*). Sanaluokilla on joitakin maailman kielissä yleisiä muodollisia ominaisuuksia (tehtävä lauseessa ja mahdollinen taivutus), mutta viime kädessä ne on määriteltävä kielikohtaisesti.

Substantiivit ja verbit ovat lähes universaaleja sanaluokkia, jotka nykytietämyksen mukaan lähes kaikki kielet erottavat. Useimmiten ne ovat myös avoimia luokkia. Adjektiiveja on hyvin monissa kielissä, mutta on myös paljon kieliä, joissa ominaisuuksia ilmaisevat sanat kuuluvat morfosyntaktisilta ominaisuuksiltaan joko substantiiveihin tai verbeihin. Adjektiivit ovat myös muita pääsanaluokkia useammin sulkeisia luokkia. Kun tarkastelu laajennetaan pääsanaluokkien ulkopuolelle, erot kielten välillä kasvavat entisestään. Avoimiin luokkiin voi muodostaa uusia sanoja johtamalla.

7.2 Substantiiveihin liittyviä merkityksiä: luku, substantiiviluokat ja suku, määräisyys

Tässä luvussa käsitellään keskeisiä substantiiveihin liittyviä merkityksiä, kuten puheena olevien olioiden määrää, kieliopillista sukua ja määräisyyttä. Edellä sanaluokkien käsittelyn yhteydessä nähtiin, että pronomineja käytetään samoissa tehtävissä kuin substantiivejakin mutta niiden sijasta, ja että tarkoitteet, joihin pronominit viittaavat, määräytyvät puhetilanteessa (kuten 1. ja 2. persoonan persoonapronomineilla) tai aikaisemmin käytetyn substantiivin kautta. Tämän takia monet substantiiville ominaiset merkitykset liittyvät myös pronomineihin. Seuraavassa puhutaan tarpeen mukaan myös substantiivilausekkeista, joihin voidaan viitata englannista lainatulla lyhenteellä NP (*noun phrase*).

Luku eli numerus

Substantiivien muoto kertoo usein, onko puheena yksi tarkoite vai useita. Jako yksikköön ja monikkoon on maailman kielissä tavallisin. On myös mahdollista ilmaista, että tarkoitteita on kaksi, jolloin on kyse duaalin kategoriasta, tai kolme, jolloin puhutaan triaalista, tai väljemmin muutama, jolloin käytetään nimitystä paukaali. Usein triaali väljenee merkitykseltään, niin että niistä kehittyy paukaaleja. Eri lukujen esiintyminen on hierarkkista seuraavaan tapaan: yksikkö < monikko < duaali < triaali/paukaali. Hierarkia on implikationaalinen, mikä tarkoittaa, että jos kielessä on monikko, siinä on myös yksikkö, ja jos siinä on duaali, siinä on myös yksikkö ja monikko ja niin edelleen. Esimerkiksi yläsorbissa on kolme lukua, yksikkö, monikko ja duaali:

(1) yläsorbi (Stone 1993: 616, 621, 647)

YKSIKKÖ	MONIKKO	DUAALI
ja	*my*	*mój*
'minä'	'me (kolme tai useampia)'	'me kaksi'
ty	*wy*	*wój*
'sinä'	'te (kolme tai useampia)'	'te kaksi'
hród	*hrody*	*hrodaj*
'linna'	'linnat (kolme tai useampia)'	'kaksi linnaa'

Tavallisinta on, että yksikkö on sanan perusnumerus ja muut luvut merkitään jollakin tavoin. Lukua voidaan merkitä taivuttamalla

(yläsorbi, suomi esimerkkien käännöksissä) tai reduplikaatiolla eli sanan tai sanan osan toistolla (malaiji). Myös lukua ilmaisevat vapaat morfeemit ovat mahdollisia (bawm).

(2)
a. malaiji (Sneddon 1996: 16, 128)

YKSIKKÖ	MONIKKO
rumah	*rumah-rumah*
'talo'	'talot'

b. bawm (Reichle 1981: 43)

YKSIKKÖ	MONIKKO
mipâ	*mipâ tlâ*
'mies'	'miehet'

Aina lukua ei merkitä kaikkiin substantiiveihin. Näin on esimerkiksi kharian kielessä, jossa erilliset, suffiksein merkityt duaali- ja monikkomuodot on vain elollisia olentoja tarkoittavilla substantiiveilla. Tämä on eräs niin sanotun elollisuushierarkian ilmenemismuodoista (tarkemmin tietolaatikossa alla). Elollisuushierarkian mukaisesti myös ihmisiin viittaavat persoonapronominit ovat luvun ilmaisemisessa usein oma ryhmänsä. Esimerkiksi inarinsaamessa persoonapronomineilla on yksikkö- ja monikkomuotojen lisäksi myös duaalimuodot, jotka puuttuvat substantiiveilta.

(3)
a. kharia (Biligiri 1965: 36, 172)

YKSIKKÖ	MONIKKO	DUAALI
lebu	*lebuki*	*lebukiyar*
'ihminen'	'ihmiset'	'kaksi ihmistä'
soreŋ		
'kivi/kivet'		

b. inarinsaame

YKSIKKÖ	MONIKKO	DUAALI
mun	*mij*	*muoi*
'minä'	'me (useampi kuin kaksi)'	'me kaksi'
tun	*tij*	*tuoi*
'sinä'	'te (useampi kuin kaksi)'	'te kaksi'

sun	*sij*	*suoi*
’hän’	’he (useampi kuin kaksi)’	’he kaksi’
olmooš	*ulmuuh*	
’ihminen’	’ihmiset (kaksi tai useampia)’	
keđgi	*keeđgih*	
’kivi’	’kivet (kaksi tai useampia)’	

Elollisuushierarkia

Monia kielen ilmiöitä säätelee niin sanottu elollisuushierarkia: elolliset olennot ja ennen kaikkea ihmiset ovat kielen käyttäjälle tärkeämpiä kuin elottomat olennot, joten elollisia ja inhimillisiä olentoja koskevia seikkoja ilmaistaan kielessä tarkemmin kuin elottomia. Elollisuushierarkia voidaan kuvata seuraavanlaisena ketjuna:

> 1. ja 2. persoonan pronominit < 3. persoonan pronominit < ihmisiin viittaavat erisnimet < muut ihmisiin viittaavat substantiivit < muihin elollisiin olioihin viittaavat substantiivit < elottomiin olioihin viittaavat substantiivit

Hierarkiaa luetaan siten, että jos kielessä pätee jokin seikka 3. persoonan pronomineista, se yleensä pätee myös 1. ja 2. persoonan pronomineista, ja jos se pätee ihmisiin viittaavista substantiiveista, se yleensä pätee myös persoonapronomineista ja erisnimistä jne. Elollisuushierarkian lisäksi kielitypologinen tutkimus on löytänyt monilta muiltakin kielen alueilta tällaisia riippuvuussuhteita, jotka voi esittää implikationaalisessa muodossa ”jos jokin seikka pätee ryhmästä X, se pätee todennäköisesti jokaisesta ryhmästä nuolen suuntaan”. Edellä nähtiin, että muun muassa luvun ilmaisua säätelee tällainen hierarkia.

Elollisuushierarkiassa yhdistyy itse asiassa kaksi seikkaa: määräisyys ja läheisyys (1., 2. < 3. persoona; pronomini < erisnimi < yleisnimi) sekä elollisuus (inhimillinen < elollinen < eloton). Siinä on siis kyse paitsi elollisuudesta myös siitä, mikä on yleisemminkin tärkeää ja läheistä kielen käyttäjälle. Pronomineilla puhutaan asioista, jotka ovat läsnä puhetilanteessa tai joista on jo ollut puhe, ja erisnimellä kutsutaan olioita, jotka ovat nimeämisen väärtejä. Ihmiset ovat tyypillisesti kommunikaatiossa keskeisenä huomion kohteena. Elollisuushierarkiaa voidaankin nimittää yleisemmin empatiahierarkiaksi.

Elollisuushierarkia vaikuttaa myös muun muassa siihen, kuka tai mikä on toimijana ja kuka tai mikä kuvatun toiminnan kohteena. Monissa kielissä toiminnan suorittajaksi kelpaa tavallisessa lauseessa vain ihminen tai elollinen olento, ja elollisuushierarkia vaatii käyttämään jotakin erityistä konstruktiota, jos toiminnan suorittaja on hierarkiassa alempana kuin toiminnan kohde. Tähän palataan luvussa 7.3 s. 144–145.

Substantiiviluokat ja suku

Substantiivien morfologista käytöstä kuvataan joskus luettelemalla, että ne taipuvat luvussa, sijassa ja suvussa. Tässä tarkasteltava suku on yksi tapa jakaa sanoja luokkiin: substantiiviluokalla tarkoitetaan substantiivien (ja pronominien) kieliopillista jaottelua, jossa eri luokkiin kuuluvat sanat merkitään eri tavoin, esimerkiksi kukin omalla affiksillaan. Suku kieliopillisena kategoriana toteutuu kielessä tavallisimmin kongruenssina, mikä tarkoittaa, että substantiivin suku (samoin kuin luku ja mahdollinen sija) määrää siihen liittyvän adjektiivin ja mahdollisen artikkelin ja usein myös lauseen verbin muotoa. Tämä näkyy hyvin esimerkiksi venäjässä, jossa on maskuliini-, feminiini- ja neutrisuvut, ja ruotsissa, jossa on *en*- ja *ett*-suvut:

(4) venäjä

maskuliini:	*novyj stol*	'uusi pöytä'
feminiini:	*novaâ kniga*	'uusi kirja'
neutri:	*novoe okno*	'uusi ikkuna'

(5) ruotsi

en ny bok, den nya boken	'uusi kirja'
ett nytt fönster, det nya fönstret	'uusi ikkuna'

Substantiiviluokkia esiintyy erityisen runsaasti Afrikassa. Noin kahdessa kolmasosassa Afrikassa puhuttavista kielistä on substantiiviluokkajärjestelmä. Esimerkiksi swahilissa on seitsemän luokkaa, jotka erottaa kullekin luokalle ominaisista prefikseistä, ja useimmissa luokissa on oma prefiksi yksikölle ja monikolle (merkintä *N*- tarkoittaa, että prefiksi toteutuu sanasta riippuen eri nasaalina).

(6) swahili (Aunio 2007: 35, 50–51, 59–61, 68–69, 141)

PREFIKSIT: YKSIKKÖ/MONIKKO	ESIMERKKI	MERKITYS
m-/wa-	*mtoto/watoto*	'lapsi/lapset'
m-/mi-	*mti/miti*	'puu/puut'
ji-/ma-	*jiwe/mawe*	'kivi/kivet'
ki-/vi-	*kitu/vitu*	'esine/esineet'
N-/N-	*ngoma/ngoma*	'rumpu/rummut'
	mbegu/mbegu	'siemen/siemenet'
u-/N-	*ubao/mbao*	'lauta/laudat'
ku-	*kusoma*	'opiskeleminen'

Myös swahilin substantiiviluokat näkyvät kongruenssina lauseen jäsenten välillä, sillä lauseessa olevat substantiivin seuralaiset (kuten esimerkin adjektiivi ja numeraali) ja verbi heijastavat substantiivin luokkaa omin prefiksein seuraavaan tapaan:

(7) swahili

a.	***Ki****kapu*	***ki****kubwa*	***ki****moja*	***ki****lianguka.*
	kori	iso	yksi	kaatui
	'Yksi iso kori kaatui.'			

b.	***Vi****kapu*	***vi****kubwa*	***vi****tatu*	***vi****lianguka.*
	korit	isot	kolme	kaatuivat
	'Kolme isoa koria kaatui.'			

Substantiiviluokkajärjestelmissä on yleensä mahdollista erottaa sanojen merkitykseen perustuvia ryhmiä, mutta se on harvoin täysin johdonmukaista. Esimerkiksi swahilin luokkajärjestelmässä voi hahmottaa joitakin merkitysryhmiä, kuten sen, että useimmat henkilöitä tarkoittavat sanat kuuluvat ensimmäisenä mainittuun *m-/wa*-luokkaan. Ihmis- ja elollistarkoitteisten sanojen luokittelussa merkitys onkin usein selvä jaotteluperuste. Ei-inhimillisiin elollisiin ja elottomiin olioihin viittaavien sanojen luokittelu voi puolestaan perustua monenlaisiin seikkoihin, kuten muotoon (esimerkiksi pyöreät ja pitkänomaiset oliot), tehtävään tai käyttötarkoitukseen (puiden ja kasvien nimet, koti- ja villieläimet, ruoka, koko, määrä ja arvo jne.).

Kielen muutos voi luonnollisesti muuttaa myös substantiiviluokkia ja sukua. Tätä havainnollistaa esimerkiksi se, että keskenään läheisissä romaanisissa sisarkielissä yhteistä alkuperää olevat ja samaa tarkoittavat sanat voivat olla eri sukua: pöytää tarkoittava sana on ranskassa feminiini ja italiassa maskuliini (ranska: *la table*, italia: *il tavolo*). Täysin sattumanvaraista luokan määräytyminen ei kuitenkaan ole – vaikka esimerkiksi saksaa ja ranskaa vieraana kielenä opettelevan on ainakin aluksi erikseen painettava mieleen kunkin sanan suku voidakseen käyttää sanaa oikein, äidinkielisille puhujille se on paljon helpompaa. Myös näihin kieliin tulevat uudet (laina)sanat saavat kielenkäytössä suvun tavalla, joka ei ole täysin sattumanvarainen. Kielessä on siis aina järjestelmä, johon jaottelu perustuu ja jonka hahmottamiseen äidinkielisillä

puhujilla on intuitiivisia apuneuvoja, vaikka järjestelmä voi olla mutkikas ja vaikeasti kuvattava. Substantiiviluokat jäsentävät kielen sanastoa, ja ne voivat myös selventää lauseiden ja tekstien viittaussuhteita.

Kuten edellä ruotsinkielisistä esimerkeistä (5) nähtiin, sanan suku näkyy usein artikkelissa. Artikkeleita ja hieman muitakin määräisyyden ja epämääräisyyden ilmaisukeinoja tarkastellaan seuraavaksi.

Määräisyys ja artikkelit

Kommunikaation kannalta olennaista on se, että puhuja ja kuulija pystyvät molemmat seuraamaan sitä, miten puheena olevat asiat kulkevat mukana keskustelussa tai tekstissä. Esimerkiksi jos puhuja kertoo tietystä koirasta, kuulijan on pysyttävä selvillä siitä, että kyseessä on koko ajan sama koira. Hänen on toisin sanoen pystyttävä ensimaininnan jälkeen tunnistamaan koira ja seuraamaan sitä keskustelussa:

(8) Meidän naapurissa on **vähän hermostunut koira**.
Se raukka haukkui eilen koko illan.

Esimerkissä on ensinnäkin sanajärjestyksen perusteella selvää, että lihavoitu lauseke esittelee kuulijalle uuden asian, sillä suomessa tuttu tieto esitetään yleensä lauseen alussa ja uusi tieto sen lopussa. Kursivoitu lauseke puolestaan kertoo oliosta, jonka kuulija pystyy tunnistamaan, ja siinä on määräisyyttä osoittava demonstratiivipronomini *se*. Myös ensimmäisessä lauseessa tapahtumapaikkana mainittu naapuri esitetään kuulijalle tunnistettavana, sillä se kytketään asiakokonaisuuteen puhujaan ja hänen lähipiiriinsä liittymistä ilmaisevalla *meidän*-pronominilla. Tämä on määräisyyden ilmaisemisen perusperiaate kielessä: määräinen lauseke ilmaisee, että puhuja odottaa kuulijan tunnistavan sen olion, josta lausekkeessa on puhe. Määräisyyden kannalta on olennaista, että lausekkeen tarkoite on nimenomaan kuulijalle tunnistettava – esimerkin puhujalle naapuri ja koira ovat itsestään selvästi tunnistettavia.

Tunnistettavuus voi syntyä käynnissä olevan puhetilanteen, aikaisemman keskustelun tai yleisen tiedon perusteella. Esimerkiksi talosta puhuminen tekee myös ovista ja ikkunoista tunnistettavia,

sillä kuulija ymmärtää näiden välisen osa–kokonaisuus-suhteen. Monissa kielissä auringon ja presidentin kaltaisten käsitteiden ilmaisut merkitään aina määräisiksi, koska aurinkoja ja presidenttejä (kussakin yhteydessä, ajassa ja paikassa) on vain yksi, joka on siten aina tunnistettava. Määräisyys on siis ilmiö, joka on vahvasti kytköksissä laajempaan tekstuaaliseen ympäristöön ja maailmantietoon.

Esimerkissä 8 tulee esiin kolme keinoa, joilla määräisyyttä voidaan ilmaista (sanajärjestys, omistusta ilmaiseva pronomini, artikkelimainen demonstratiivipronomini). Tavallisin keino ilmaista määräisyyttä ovat artikkelit, joita seuraavassa tarkastellaan lähemmin. Maailmanlaajuisesti kielet, joissa on määräinen artikkeli, ovat jonkin verran yleisempiä kuin artikkelittomat kielet. Epämääräisten artikkelien osalta on päinvastoin. Suomessakin *se*-pronominia ja *yks*-sanaa käytetään puhekielessä hyvin artikkelimaisesti, vaikkei kirjakielessä artikkeleja olekaan. Tällainen käyttö ei tosin ainakaan toistaiseksi ole niin systemaattista, että suomea voisi pitää varsinaisena artikkelikielenä.

Epämääräisen artikkelin alkuperä on hyvin usein numeraalissa ’yksi’. Esimerkiksi unkarissa sanaa *egy* käytetään sekä epämääräisen artikkelin että ’yksi’-lukusanan tehtävissä (9). Käytössä artikkeli kuitenkin usein muokkautuu eri tavoin ja sitä kautta erottautuu numeraalista. Esimerkiksi hollannissa numeraali ja artikkeli kirjoitetaan samalla tavalla mutta äännetään eri tavoin, sillä numeraalissa on täysvokaaleista muodostuva /eː/ mutta artikkelissa vokaali on muuttunut ääntämykseltään epämääräisemmäksi eli redusoitunut /ə/:ksi (10). Muitakin käyttöeroja voi olla, kuten se, että numeraalina elementti voi esimerkiksi sijaita pääsanansa edellä ja artikkelina sen jäljessä (esimerkki 11 remon kielestä).

(9) unkari

***egy** ház*	(yksi/INDEF talo)	’yksi talo’, ’talo’ (epämääräinen, ”yks talo”)

(10) hollanti

a.	***een** huis*	/eːn hœys/	’yksi talo’
b.	***een** huis*	/ən hœys/	’talo’ (epämääräinen, ”yks talo”)

(11) remo (Fernandez 1968: 127, 117)

a.	***muy***	*kaylabay*	*gisi*
	yksi	musta	kana
	'yksi musta kana'		
b.	*bire*	***muy***	
	kivi	INDEF	
	'kivi' (epämääräinen, "yks kivi")		

Määräisten artikkelien lähteenä ovat usein määräisyyden ilmaisimina toimivat demonstratiivit, joiden käyttö on vähitellen tullut pakolliseksi. Tämä pätee muun muassa monista indoeurooppalaisten kielten artikkeleista, kuten saksan artikkeleista *der, die* ja *das*, jotka ovat edelleen myös demonstratiivipronomineja. Ranskan *la* ja *le* puolestaan ovat kehittyneet latinan demonstratiivipronominista *ille* 'tuo'. Artikkeliksi kehittyvä demonstratiivi on tyypillisesti sellainen, jolla lokaalisessa merkityksessä viitataan etäällä olevaan tarkoitteeseen. Seuraava lakotan esimerkki puolestaan havainnollistaa sellaista määräistä artikkelia, jolla ei ole yhteyttä demonstratiiviin vaan joka voi jopa esiintyä yhdessä demonstratiivin kanssa (12). Esimerkistä nähdään myös, että määräisetkin artikkelit voivat sijaita yhtä hyvin pääsanansa jäljessä kuin sen edellä.

(12) lakota (Williamson 1984: 51)

wichaša ***ki*** *he* (mies DEF tuo) 'tuo mies' (määräinen)

Skandinaavisissa kielissä, useimmissa Balkanin alueen kielissä ja muun muassa egyptinarabiassa määräisyyttä ilmaisee affiksi, joka tehtävältään rinnastuu täysin itsenäisiin artikkeleihin (13–14). Myös epämääräisyyttä ilmaiseva elementti voi olla sidonnainen, kuten esimerkiksi langon kielessä (15).

(13) ruotsi

*hus-**et*** (talo-DEF) 'talo' (määräinen, "se talo")

(14) egyptinarabia (Gary & Gamal-Eldin 1982: 76)

***ʔir**-raagil* (DEF-mies) 'mies' (määräinen, "se mies")

(15) lango (Noonan 1992: 162)

Púnɔ́'-mɔ́rɔ̂	*tíê*	*ì*	*ŋè*	*ɔ̀t.*
sika-INDEF	on	PREP	tausta	talo

'Talon takana on sika.' (epämääräinen, "yks sika")

Kokoavasti

Tässä luvussa päähuomio kiinnitettiin sellaisiin merkityksiin, jotka maailman kielissä yleensä liittyvät substantiiveihin: osallistujien määrää ilmaisevaan lukuun eli numerukseen, substantiivien tarkoitteita kielen tasolla eri tavoin jaotteleviin substantiiviluokkiin ja osallistujien tunnettuuden eli määräisyyden ilmaisemiseen. Luku muodostaa implikationaalisen yksikkö < monikko < duaali < triaali/paukaali -hierarkian. Ihmisten ja muiden elollisten olioiden tärkeyttä heijasteleva elollisuus- eli empatiahierarkia säätelee monia kielen ilmiöitä, mm. luvun ilmaisua. Substantiiviluokat voivat muodostaa sekä tuttuja kahden tai kolmen kategorian sukujärjestelmiä että useampijäsenisiä, yleensä väljästi sanojen merkitykseen perustuvia luokkajärjestelmiä. Määräisyyden tehtävänä on pitää huolta siitä, että eri oliot pysyvät teksteissä tunnistettavina, ja maailman kielissä varsin yleinen määräisyyden ilmaisemisen keino ovat artikkelit.

Substantiiviluokkien ja määräisyyden käsittelyn yhteydessä nähtiin, että näiden ilmiöiden yhteydessä on otettava huomioon substantiivin itsensä lisäksi myös sen saamat määritteet ja verbi (kongruenssi) sekä laajempikin tekstiyhteys. Myös sijat ja adpositiot ovat substantiiveihin liittyviä ilmiöitä, mutta niitä käsitellään seuraavassa luvussa lauserakenteen yhteydessä (s. 138–143). Esimerkiksi lauseen kuvaaman toiminnan suorittajan, tapahtumapaikan tai omistajan ilmaiseminen kytkeytyy ensisijaisesti koko lauserakenteeseen. Tämä osoittaa omalta osaltaan sitä, kuinka kaikki kielen osa-alueet ovat eri tavoin kytköksissä toisiinsa. Kielissä on vain harvoja tarkkarajaisia ilmiöitä, mikä on tietysti etu kielen käytön tehokkuuden kannalta, koska samaa keinoa voidaan hyödyntää useammanlaisten asioiden ilmaisemisessa.

7.3 Asiaintila ja sen osallistujat: semanttiset roolit, lause ja argumenttirakenne

Yhtä asiaintilaa (olemista, toimintaa, tapahtumaa) voidaan kuvata yksinkertaisella peruslauseella. Asiaintilaa kuvaavan peruslauseen ydin on verbi, lauseen predikaatti, ja sen kanssa esiintyvät substantiivilausekkeet viittaavat olioihin, jotka ovat asiaintilan osallistujia. Todellisessa kielenkäytössä lauseet ovat toki usein joko paljon monimutkaisempia tai sitten elliptisiä, jolloin jokin jäsen puuttuu esimerkiksi siksi, että se käy ilmi kontekstista (ympäröivästä tekstistä tai kielenulkoisesta tilanteesta), mutta kielen rakenteen tarkastelun kannalta peruslause on hyvä lähtökohta. Peruslauseen avulla voidaan selvitellä lauseen kuvaaman asiaintilan osallistujien rooleja, verbin argumenttirakennetta eli keskeisten osallistujien määrää ja lauseenjäsenyyttä ja osallistujien kielellisen ilmaisemisen pakollisuutta ja valinnaisuutta. Nämä ovat tämän luvun teemoja.

Semanttiset roolit

Seuraavassa lauseessa kuvataan asiaintilaa, jossa on kaksi osallistujaa, Mauno ja ympyrä:

(1) *Mauno piirsi ympyrän.*

Maailmassa on loputon määrä erilaisia asiaintiloja ja niissä erilaisia osallistujia. Niinpä on taloudellista tehdä osallistujista prototyyppien ympärille järjestyviä yleistyksiä. Vertaa Maunon rooleja lauseissa 1 ja 2:

(2) *Mauno ampaisi juoksuun.*

Lauseen 1 kuvaamassa asiaintilassa Mauno tarttuu kynään ja liikuttaa sitä paperilla, ja lauseessa 2 hän kiihdyttää vauhtiaan yhtäkkiä. Vaikka Maunon rooleissa on eroja lauseiden välillä, niissä on myös yhteneväisyyksiä. Kummassakin asiaintilassa Mauno nimittäin on alullepanija, agentti, joka saa itse aikaan sen, että ympyrä piirtyy tai että hän alkaa juosta. Lisäksi Mauno toimii tietoisesti ja omasta tahdostaan, mikä on agentille ominaista. Prototyyppisen agentin ominaisuuksiin kuuluu inhimillisyys tai ainakin elollisuus, koska ihmiset ja eläimet ovat sillä tavoin uskottavia toimijoita, että ne

kykenevät muihin olioihin vaikuttaviin tekoihin. Lauseissa 3 ja 4 Maunon semanttinen rooli ei enää olekaan agentti:

(3) *Orava puraisi Maunoa.*
(4) *Miisa antoi kissan Maunolle.*

Lauseessa 3 Maunon semanttinen rooli on patientti ja lauseessa 4 vastaanottaja (resipientti). Patientti on toiminnan kohde, jossa yleensä tapahtuu jokin muutos. Vastaanottaja on omistuksen tai hallinnan siirtymisen määränpää. Muita keskeisiä semanttisia rooleja ovat kokija (osallistuja, joka aistii asiaintilan tai kokee jonkin tunteen: ***Mauno*** *näki oravan*, ***Mauno*** *haistoi savua*), voima (tahdoton alullepanija: ***Kova tuuli*** *aukaisi oven*), hyötyjä (*Avasin oven* ***Maunolle***), väline (*Mauno piirsi ympyrän* ***kynällä***), lokaatio (*Mauno on* ***koulussa***), lähde (*Mauno lähti* ***koulusta***) ja päämäärä (*Mauno tuli* ***kotiin***).

Kuvattavan asiaintilan osallistujien semanttiset roolit, lauseen verbi ja puhujan valitsema näkökulma määräävät yhdessä, minkä lauseenjäsentehtävän kukin osallistuja saa. Tässä yhteydessä tarkastellaan aluksi vain ydinlauseenjäseniä eli subjektia ja objektia. Monissa kielissä on selvät subjektin ja objektin kategoriat, mutta on silti syytä huomata, etteivät ne ole universaaleja, kaikissa kielissä olemassa olevia kategorioita.

Prototyyppisessä peruslauseessa subjektina toimii osallistuja, joka on rooliltaan agentti, ja objektina osallistuja, joka on rooliltaan patientti, esimerkiksi *Pekka* (S/agentti) *syö sämpylän* (O/patientti). Roolien ja lauseenjäsentehtävien yhdistyminenkin perustuu prototyyppeihin, sillä subjektina toimivan osallistujan ei tarvitse olla puhtaasti agentiivinen vaan vertailu osallistujien välillä ratkaisee: jos asiaintilassa on kaksi osallistujaa, niistä agentiivisempi asettuu yleensä lauseessa subjektiksi ja patienttimaisempi objektiksi. Subjektina toimivalle siis riittää, että se on agentiivisempi kuin toinen eli lähempänä prototyyppistä subjektia.

Kielissä on eroja sen mukaan, miten tiukka subjektin agentiivisuusvaatimus on. Esimerkiksi suomessa se on niin löysä, että subjektiksi tuntuu kelpaavan melkein mikä tahansa. Seuraavissa lauseissa subjektina on osallistuja, joka on rooliltaan väline (a), vastaanottaja (b) ja lokaatio (c).

(5)

a. ***Vasara*** *iski naulaan.*
b. ***Mauno*** *sai lahjaksi vasaran.*
c. ***Tori*** *kaikui naurusta.*

Se, minkä roolin edustajasta tulee vaikkapa subjekti, perustuu puhujan valintaan siitä, mistä näkökulmasta hän tilannetta kuvaa. Esimerkiksi tilanteen kuvaaminen lauseella *Vasara iski naulaan* nostaa välineen subjektiksi ja häivyttää työkalun agentiivisen käyttäjän, joka kuitenkin on vasaran ”toiminnan” taustalla (vrt. *Mauno iski vasaralla naulaan*). Sama koskee muitakin roolien ja lauseenjäsenten yhdistelmiä. Prototyyppiset yhdistelmät ovat perustapauksia, joiden ympärille voi rakentua muitakin vaihtoehtoja.

Agentista siis yleensä tulee lauseen subjekti ja patientista objekti, mutta ei läheskään aina. Kumpi sitten on tärkeämpää hahmottaa, semanttinen rooli vai lauseenjäsen? Vastaus riippuu näkökulmasta. Semanttiset roolit ovat olemassa kielestä riippumatta. Yksittäisen kielen kieliopin tarkastelussa lauseenjäseniin kuitenkin kiinnitetään yleensä enemmän huomiota, ja eri lauseenjäsenillä on tietyt muodolliset ominaisuudet (esimerkiksi määrätty taivutusmuoto tai paikka lauseessa). Vertaa vielä seuraavia suomen kielen lauseita:

(6)

a. *Lapset vaihtoivat takkeja.*
b. *Takkeja vaihdettiin monta kertaa.*
c. *Takit vaihtuivat naulakossa.*

Lauseessa 6a on subjektina agentti, tietoisesti toimivat lapset. Lauseessa 6b ei ole subjektia, vaan passiivimuotoisena siinä on näkyvissä vain patientti, joka on lauseessa objektina (*takkeja*). Puhuja on jostakin syystä jättänyt toiminnan suorittajan ilmaisematta, vaikka lause kuvaakin vaihtamisen tarkoituksella tehdyksi. Lauseessa 6c puolestaan patientti on subjektina (*takit*). Tällaisesta lauseesta käy ilmi, mitä on tapahtunut, mutta puhuja ei ilmeisesti tiedä, kuka toiminnan on suorittanut, ja luultavasti takkien vaihtuminen on tapahtunut vahingossa. Vaikka a-lauseen kuvaamien lasten ja c-lauseen kuvaamien takkien roolit ovat aivan erilaiset,

niihin viittaavat sanat ovat yksiselitteisesti subjekteja, koska ne ovat suomen kielen subjektille sopivassa muodossa ja koska sanoja seuraavat verbit ovat niihin mukautuneessa muodossa. Näiden kaltaiset muodolliset kriteerit ovat kielikohtaisia, ja niitä tarkastellaan lähemmin seuraavaksi.

Roolien merkinnän keinot: sanajärjestys, verbin kongruenssi, sijat ja adpositiot

Prototyyppien ympärille järjestyviä rooleja ilmaistaan kussakin kielessä tietyillä muotokeinoilla: keskenään riittävän samanlaisia osallistujia kohdellaan kielessä samalla tavalla. Eri kielet käyttävät tietenkin tähän eri muotokeinoja. Lyhyesti sanottuna analyyttisissä kielissä kiinteä sanajärjestys ja adpositiot ovat tärkeitä, synteettisissä taas substantiivien sijataivutus ja verbien persoonataivutus. Seuraavaksi luodaan pieni katsaus taivutuksen ja adpositioiden käyttöön muotokeinoina, joilla osallistujien rooleja ja siten prototyyppisiä lauseenjäsentehtäviä ilmaistaan. Sanajärjestystä tässä tehtävässä käsiteltiin jo luvussa 6.2 (ks. englannin esimerkki 5 sivulla 108).

Monissa kielissä lauseen ytimenä on finiittinen eli persoonamuotoinen verbi, joka ilmaisee muodollaan toiminnan suorittajan eli subjektin ja toisinaan myös toiminnan kohteen eli objektin persoonan (1., 2. tai 3.) ja luvun (tavallisimmin yksikkö/monikko). Esimerkiksi latviassa subjektin persoona useimmiten näkyy verbin muodossa (yksikön ja monikon kolmas persoona ovat samanlaiset). Näin verbin yhteydessä ei ole pakko käyttää persoonapronominia, koska tieto persoonasta käy ilmi verbin muodosta. Verbi siis kongruoi subjektin persoonan ja luvun kanssa. Esimerkin 7 käännöksistä näkyy, että suomi käyttää samankaltaista muotokeinoa kuin latvia:

(7) latvia (Lasmane 1992: 32)

(*es*) *las*|*u*	’minä luen’
(*tu*) *las*|*i*	’sinä luet’
(*viņš/viņa*) *las*|*a*	’hän (M/F) lukee’
(*mēs*) *las*|*ām*	’me luemme’
(*jūs*) *las*|*āt*	’te luette’
(*viņi/viņas*) *las*|*a*	’he (M/F) lukevat’

Ersässä verbin muoto voi kertoa paitsi subjektin myös objektin persoonan ja luvun, eli siellä verbi kongruoi aina subjektin (a) ja tarvittaessa myös objektin kanssa (b). Monikossa eronteot eivät ole yhtä tarkkoja kuin yksikössä (c). (Esimerkki 8 kuvaa vain murtoosan ersän verbimuodoista.)

(8) ersä (Cygankin ym. 2000: 159, 173–174)

a.	*kad|an*	'jätän'	*kad|tano*	'jätämme'
	kad|at	'jätät'	*kad|tado*	'jätätte'
	kad|i	'hän jättää'	*kad|it'*	'jättävät'
b.	*kad|tan*	'minä jätän sinut'	*kad|samak*	'sinä jätät minut'
	kad|sa	'minä jätän hänet'	*kad|sak*	'sinä jätät hänet'

c. *kad|samiź* 'sinä jätät / hän jättää / te jätätte / he jättävät meidät'
kad|tadiź 'minä jätän / hän jättää / me jätämme / he jättävät teidät'

Sija on suomen kieltä osaavalle tuttu ilmiö kielen neljäntoista sijamuodon kautta (persoonapronomineilla ja *kuka*-pronominilla on myös 15. sija, *-t*-loppuinen akkusatiivimuoto, esim. *minut*). Substantiivilauseke esiintyy lauseessa siinä sijamuodossa, jota lauseyhteys ja verbi edellyttävät. Esimerkiksi seuraavassa lauseessa nominatiivi ilmaisee, että Assi on lauseen verbin kuvaaman toiminnan suorittaja eli agentti (ja subjekti), genetiivi ja partitiivi ilmaisevat, että avain tai rahat ovat toiminnan kohteena eli patienttina (objektina), ja elatiivi kertoo, että kassi on lokaatio eli tarkemmin lähde (ei ydinlauseenjäsen):

(9)

	Assi	*otti*	*avaime-n*	~	*raha-a*	*kassi-sta.*
SIJAN NIMI:	NOMINATIIVI		GENETIIVI		PARTITIIVI	ELATIIVI

Samankaltaisia seikkoja kuin suomen sijamuodoilla ilmaistaan hyvin yleisesti – ja myös suomessa – adpositioilla, kuten esimerkin japanin postpositioilla ja hausan prepositioilla:

(10) japani (Shibatani 1990: 142)

Taroo	***ga***	*Hanako*	***ni***	*sono*	*hon*	***o***	*yatta.*
Taro	NOM	Hanako	DAT	tuo	kirja	AKK	antoi

'Taro antoi tuon kirjan Hanakolle.'

(11) hausa (Abdoulaye 1992: 306)

Kà	*fìta*	***dàgà***	***cikin***	*gidaanaa!*
sinä.SBJN	mennä.ulos	ABL	sisällä	taloni

'Poistuisitko talostani!'

Japanin esimerkki havainnollistaa sitä, että keskeisiä rooleja (agenttia, patienttia ja vastaanottajaa) ja ydinlauseenjäseniä (subjektia ja objektia) voidaan ilmaista myös adpositioilla. Hausan esimerkissä sen sijaan prepositio ilmaisee sijaintia eli lokaation roolia, joka ei asetu ydinlauseenjäseneksi. Myös tämä on sijamuodoille ja adpositioille keskeinen tehtävä. Seuraavaksi tarkastellaan ydinlauseenjäseniä ja niiden suhdetta muihin lauseenjäseniin.

Argumenttirakenne

Kuvattavasta asiaintilasta riippuu, millaisia osallistujia verbin kuvaamaan toimintoon liittyy eli millaisia substantiiveilla tai pronomineilla ilmaistuja nominaalisia jäseniä lauseessa on. Tietoa verbin yhteydessä esiintyvistä (yleensä) pakollisista nominaalisista jäsenistä eli sen argumenteista kutsutaan verbin argumenttirakenteeksi. Argumentteja nimitetään myös komplementeiksi tai täydennyksiksi. Verbin argumenttirakenne käsittää paitsi argumenttien määrän myös tiedon siitä, minä lauseenjäseninä eri rooleja ilmaistaan.

Subjekti ja objekti ovat tärkeimpiä eli erilaisissa asiaintiloissa yleisimpiä semanttisia rooleja ilmaisevia ydinlauseenjäseniä, ja niitä ilmaisevat sanat kuuluvat yleensä verbin pakollisiin seuralaisiin. Muita rooleja, joiden ilmaisut ovat tyypillisemmin lauseessa valinnaisia, ilmaistaan verbiin vähemmän tiukasti kiinnittyneillä niin sanotuilla obliikvilauseenjäsenillä. On huomattava, että jotkin obliikvilauseenjäsenetkin voivat olla argumentteja, kuten esimerkiksi lauseessa *Panin kirjan pöydälle*, jossa paikkaa ilmaiseva allatiivisijainen *pöydälle* kuuluu argumenttirakenteeseen siinä missä subjekti ja objektikin. Kielten välillä on myös eroja siinä, mitkä kuuluvat ydinlauseenjäseniin ja mitkä obliikveihin. Ydinlauseenjäsenille on ominaista, että ne ovat yleensä tunnusmerkittömiä eli vähäeleisesti merkittyjä. Obliikvilauseenjäsenten ilmaisukeinot taas ovat tyypillisesti ahtaammin yhteen tehtävään keskittyneitä kuin ydinlauseenjäsenten käytössä olevat sijat tai adpositiot. Esimerkiksi englannissa ydinlauseenjäseniä ilmaistaan pelkän sanajärjestyksen avulla, kun taas muut lauseenjäsenet merkitään prepositioilla.

Argumenttirakennetta kutsutaan myös valenssiksi nimenomaan silloin, kun puhutaan siitä, että tietty verbi ”vaatii” tietyn määrän tietynlaisia nominaalisia jäseniä. Jotkin verbit ovat yksipaikkaisia eli vaativat vain yhden osallistujan. Tällainen verbi on esimerkiksi *juosta*: *Mauno juoksee*. Toiset verbit taas ovat kaksipaikkaisia eli vaativat kaksi osallistujaa. Verbi *piirtää* saa siis luontevasti seurakseen piirtäjän ja piirrettävän: *Mauno piirsi ympyrän*. Toiset taas ovat kolmipaikkaisia, kuten antamisesta kertovat verbit: *Mauno antoi lahjan serkulleen*. Kielissä on myös nollapaikkaisia verbejä, jotka tyypillisimmin ovat sääverbejä. Esimerkiksi suomen *tuulla* on tällainen: *tuulee* ei lauseen muodostamiseksi vaadi lainkaan nominaalisia jäseniä ympärilleen.

Valenssi on hankala käsite siinä mielessä, että se perustuu ajatukseen verbin seuralaisten pakollisuuden ja valinnaisuuden jyrkkärajaisuudesta. Tämä on kuitenkin jatkumo, jossa selvien ääripäiden välille jää paljon liikkumavaraltaan väljää aluetta, ja todellisessa kielenkäytössä monet verbit voivat toimia valenssiaan vähemmin tai enemmin osallistujin. Esimerkiksi syömistä tarkoittavat verbit ovat kyllä tyypillisesti kaksipaikkaisia (osallistujina syöjä ja syötävä), mutta niitä käytetään myös yhden osallistujan kanssa. Tilastollinen tutkimus on itse asiassa osoittanut, että esimerkiksi ranskan verbi *manger* ’syödä’ esiintyy useammin ilman mainintaa siitä, mitä syödään (eli ”oletko jo syönyt?” -tyyppisesti).

Lauseet jaetaan intransitiivisiin ja transitiivisiin sen mukaan, montako ydinlauseenjäsentä niissä on: intransitiivinen lause sisältää yhden pakollisen ydinlauseenjäsenen (tyypillisimmin subjektin) ja transitiivinen lause kaksi (tyypillisimmin subjektin ja objektin). Tässäkin on syytä muistaa, että eri kielten kieliopeissa lauseenjäsenet määritellään sopimuksenvaraisesti muodollisin perustein. Niinpä esimerkiksi suomessa *luottaa* on syntaktisesti intransitiivinen verbi, koska sen kohde ilmaistaan illatiivilla, joka ei ole ydinlauseenjäsenen objektin sija: *luotan sinu**un***. Näin on siitä huolimatta, että luottamisen kohde on pakollinen ja kuuluu verbin argumenttirakenteeseen. Lauseenjäsenten ja argumenttirakenteen määrittelyn sopimuksenvaraisuutta kuvaa hyvin myös verbi *diggaa* ’pitää jostakin’, joka on seuralaisensa sijan mukaan muodollisesti joko ”transitiivinen” (*Diggaatsä tätä biisiä?*; kohteen ilmaiseva sana partitiivissa) tai ”intransitiivinen” (*Diggaatsä tästä biisistä?*; kohteen ilmaiseva sana elatiivissa).

Roolienmerkintäjärjestelmät

Argumenttirakenteessa on kiinnostavaa muun muassa se, mitä sijoja tai adpositioita eri roolien merkitsemiseen eri kielissä käytetään. Edellä todettiin, että jos lauseessa on kaksi osallistujaa, niistä agentiivisempi toimii tyypillisesti subjektina ja vähemmän agentiivinen objektina. Intransitiivisen lauseen ainoa osallistuja taas voi kuvattavan asiaintilan mukaan olla joko agentiivinen tai patienttimainen. Esimerkiksi lauseessa *Tyttö juoksee* tytön tarkoite on agentiivinen, kun taas lauseessa *Tyttö kärsii* tytön tarkoite on patienttimainen. Seuraavassa käsittelyssä intransitiivisen lauseen ainoaa argumenttia merkitään S:llä (engl. *single argument*) ja transitiivisen lauseen agentiivisempaa argumenttia A:lla ja patienttimaisempaa P:llä.

Kielissä on erityyppisiä konstruktioita sen mukaan, kuinka ne merkitsevät lauseenjäsenet morfosyntaktisesti. Niiden roolienmerkintäjärjestelmissä on siis eroja. Kyse on yksinkertaistettuna siitä, miten kielet merkitsevät intransitiivisen lauseen ainoan osallistujan: samoin kuin transitiivisen lauseen agentiivisemman vai samoin kuin transitiivisen lauseen patienttimaisemman osallistujan. Tarkastellaan tätä seuraavien esimerkkien avulla:

(12)

a.	*Tarja*	*nukkuu.*		INTRANSITIIVINEN
	NOM			
	S			
b.	*Alli*	*kutitti*	*Juhoa.*	TRANSITIIVINEN
	NOM		PART	
	A		P	

Tämän tyyppisissä konstruktioissa S ja A merkitään samalla tavoin, tavallisesti tunnusmerkittömällä sijalla eli nominatiivilla. P puolestaan merkitään näistä poikkeavalla sijalla, joka hyvin usein on akkusatiivi, mutta esimerkiksi suomessa se voi olla myös partitiivi tai genetiivi. Luonnollisesti P voi erottua A:sta myös pelkän sanajärjestyksen avulla kuten esimerkiksi englannissa (persoonapronomineja lukuun ottamatta). Tällaisia konstruktioita nimitetään nominatiivi–akkusatiivi-konstruktioiksi ja kieliä, joissa tällaiset konstruktiot ovat vallalla, nominatiivi–akkusatiivi-kieliksi eli lyhyesti akkusatiivikieliksi.

Seuraavat esimerkit ovat georgiasta, jossa taas S ja P merkitään samalla tavoin eli absolutiivilla (tyypillisesti absolutiivi on tunnusmerkitön sija, mutta georgiassa myös absolutiivilla on sijapääte) ja A merkitään näistä poikkeavalla sijalla, jota nimitetään ergatiiviksi. Tällaisia konstruktioita nimitetään absolutiivi–ergatiivi-konstruktioiksi ja kieliä, joissa ne ovat vallalla, absolutiivi–ergatiivi-kieliksi eli ergatiivikieliksi. Tähän ilmiöön viitattiin esimerkiksi baskin ja Kaukasuksen kielten käsittelyn yhteydessä luvussa 3.

(13) georgia (Aronson 1991: 261)

a.	*Bič'-i*	*daimala.*		INTRANSITIIVINEN
	poika-ABS	piiloutui		
	S			
	'Poika piiloutui.'			
b.	*Bič'-ma*	*c'ign-i*	*damala.*	TRANSITIIVINEN
	poika-ERG	kirja-ABS	piilotti	
	A	P		
	'Poika piilotti kirjan.'			

Ergatiivinen järjestelmä on hyvin tavallinen Australiassa, Keski-Aasiassa ja monissa Amerikan alkuperäiskielissä. Järjestelmiä voi havainnollistaa seuraavaan tapaan. S:n ja A:n yhteisenä piirteenä voidaan pitää sitä, että A on prototyyppisesti agentiivinen, toiminnallinen, ja niin on myös osa S:istä (akkusatiivikielet; esim. *Lapsi* (S) *juoksi ulos huoneesta* ja *Lapsi* (A) *halasi koiraa*). S:n ja P:n yhteisenä piirteenä voidaan puolestaan pitää sitä, että P on prototyyppisesti patienttimainen, jonkin muutoksen kokeva, ja niin on myös osa S:istä (ergatiivikielet; esim. *Maljakko* (S) *hajosi* ja *Lapsi hajotti maljakon* (P)). Tämän voi esittää kuvion avulla:

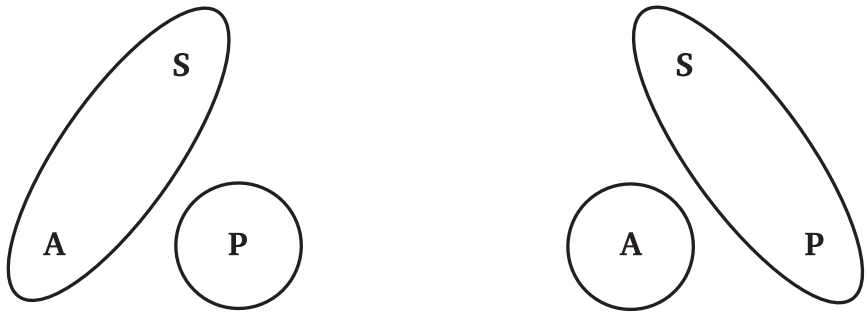

Akkusatiivikonstruktiot *Ergatiivikonstruktiot*

Kuvio 8. Roolienmerkintäjärjestelmiä.

Maailmassa on myös sellaisia kieliä, jotka merkitsevät erilaisten intransitiivisten lauseiden ainoat osallistujat eri tavoin. Näissä agentiiviset S:t merkitään samoin kuin transitiivisen lauseen agentiivinen osallistuja (A) ja patienttimaiset S:t samoin kuin transitiivisen lauseen patienttimainen osallistuja (P). Näitä niin sanottuja statiivi-aktiivijärjestelmiä ei ole kovin paljon, mutta niissä on kiinnostavaa se, että niissä semanttiset roolit ovat transitiivisuutta tai intransitiivisuutta tärkeämpiä. Lauseenjäsentehtävien jakaminen – agentiivinen osallistuja subjektiksi ja patienttimainen objektiksi – ei siis ole näissä kielissä lainkaan niin keskeinen seikka kuin akkusatiivi- ja ergatiivikielissä. Esimerkiksi keskipomossa on statiivi-aktiivijärjestelmä, joka toimii yllä kuvatulla tavalla: intransitiivilauseiden (esim. 14c ja d) agentiivinen S merkitään kuten A (vrt. esim. a) ja patienttimainen S kuten P (vrt. esim. b).

(14) keskipomo (Mithun 1991: 518)

a. *ʔa·* *mú·t̪u* *ʔé·y=čadi-w.*
1.AGT 3.PAT pois=ajaa-PFV
'Minä (A) ajoin hänet pois.'

b. *Mu·l* *t̪o·* *ʔé·y=čadi-w.*
3.AGT 1.PAT pois=ajaa-PFV
'Hän ajoi minut (P) pois.'

c. *ʔa·* *sbíč̌.*
1.AGT nousta
'Minä (A) nousin.'

d. *T̪o·* *bačú·.*
1.PAT väsynyt
'Minä (P) olen väsynyt.'

Argumenttirakenteen vaihtelu

Tähän asti tarkastelun kohteena on ollut pääosin aktiivilauseita, joissa näkökulma on ensisijaisesti toiminnan alullepanijassa eli agentissa. Toisinaan asiaintilaa on kuitenkin tarpeen kuvata toisesta näkökulmasta, yleisimmin toiminnan kohteesta eli patientista käsin. Tällaista tilannetta varten kielissä on erilaisia tapoja muunnella argumenttirakennetta, esimerkiksi monista kielistä tuttu passiivi. Informaatiorakenne eli uuden ja tutun tiedon sijoittaminen lauseeseen voi olla syynä tarpeeseen vaihtaa näkökulmaa – tuttu tieto nimittäin mielellään sijoitetaan lauseen alkuun. Jos esimerkiksi on puhuttu vintillä rapistelevasta hiirestä ja sitten kerrotaan, kuinka hiiren kävi, voi passiivilause (15b) olla tähän aktiivilausetta (15a) luontevampi, jos kielessä tällainen mahdollisuus on. Esimerkit ovat ranskasta:

(15) ranska

a. *Le* *chat* *a* *mangé* *la* *souris*.
DEF kissa AV.3SG.IND.PRES syödä.PARTIS DEF hiiri
'Kissa söi hiiren.'

b. *La* *souris* *a* *été* *mangée*
DEF hiiri AV.3SG.IND.PRES olla.PARTIS syödä.PARTIS.SG.F
(*par* *le* *chat*).
AGT DEF kissa
'Hiiri tuli syödyksi (kissan toimesta).'

Elollisuushierarkiakin vaikuttaa usein siihen, että argumenttirakennetta muokataan, koska asiat pyritään kertomaan ihmisten näkökulmasta. Toisin sanoen monissa kielissä lauseen rakenne muuttuu, jos agentiivisempi osallistuja on elollisuushierarkiassa alempana kuin patienttimaisempi. Kieli pitää siis perustapauksena sitä, että näkökulma on agentiivisessa argumentissa, joka on inhimillinen ja mieluiten persoonapronominilla ilmaistu. Näin on esimerkiksi lummin kielessä, jossa subjektina toimiva osallistuja ei saa olla objektina toimivaa osallistujaa alempana elollisuushierarkiassa:

(16) lummi (Jelinek & Demers 1983: 168)

a.	*X̣či-t-sx^{w}*	*cə*	*swəy?qə?.*		AKTIIVI
	tietää-TRANS-2	DEF	mies		
	'Sinä tunnet miehen.'				
b.	*X̣či-t-**ŋ**-sx^{w}*	*ə*	*cə*	*swəy?qə?.*	PASSIIVI
	tietää-TRANS-**PASS**-2	AGT	DEF	mies	
	'Sinut mies tuntee.' ("Sinut tunnetaan miehen toimesta.")				

Esimerkissä 16a agenttina on elollisuushierarkiassa korkealla oleva, persoonapronominilla ilmaistu toinen persoona, joten asiaintilan kuvaamiseen on käytettävä aktiivilausetta. Tapauksessa 16b agenttina on mies eli yleisnimi, jolla viitataan ihmiseen. Se on elollisuushierarkiassa pronomineja alempana, joten asiaintilan kuvaamiseen on pakko käyttää passiivia, jotta näkökulma säilyy hierarkiassa korkeammalla olevassa osallistujassa.

Staattisia asiaintiloja ilmaisevat lauseet

Staattisten asiaintilojen kuvaukset eroavat tavallisesti rakenteeltaan peruslauseista. Staattiselle asiaintilalle on ominaista pysyvyys tai ainakin väliaikainen pysähtyneisyys, ja tyypillisesti niissä on kyse jonkin osallistujan identiteetistä tai ryhmään kuulumisesta (nominaaliset predikaatit), sijainnista (lokatiiviset predikaatit), olemassaolosta (eksistentiaalikonstruktiot), omistuksesta eli omistajan ja omistetun välisestä suhteesta (possessiivipredikaatit) tai ominaisuudesta (adjektiivi predikaattina). Ominaisuutta ilmaistaan maailman kielissä hyvin tavallisesti myös staattisella verbillä.

Staattisia asiaintiloja kuvaaville rakenteille on tyypillistä verbin niukka rooli. On aivan tavallista, ettei tällaisessa lauseessa ole lainkaan verbiä vaan osallistujien välinen suhde ilmaistaan yksinkertaisesti peräkkäisillä substantiivilausekkeilla, kuten maybratissa (17). Jos lauseessa on verbi, se on yleensä merkitykseltään "tyhjä", *olla*-verbin tyyppinen kuten suomessa (esimerkkien käännökset) tai olemassa oloa tarkoittava kuten turkissa (18). Tällaista verbiä nimitetään kopulaksi. Ersä on esimerkki kielestä, jossa tällaisissa rakenteissa oleva substantiivi voi saada myös verbin taivutusainekset (19). Ominaisuutta ilmaisevasta verbistä on esimerkki jurokin kielestä (20), ja ominaisuutta ilmaisevaa adjektiivia predikaattina havainnollistaa unkari (21):

(17) maybrat (Dol 1999: 165)

Ait	*guru.*	
hän	opettaja	NOMINAALINEN PREDIKAATTI:
'Hän on opettaja.'		RYHMÄÄN KUULUMINEN

(18) turkki

Köşe-de	*bir*	
nurkka-LOK	INDEF	
kahve	*var.*	
kahvila	olla.olemassa	EKSISTENTIAALIKONSTRUKTIO:
'Nurkalla on kahvila.'		OLEMASSAOLO

(19) ersä (Bartens 1999: 95)

Kudo-sa-n.	
koti-INE-1SG	LOKATIIVINEN PREDIKAATTI:
'Olen kotona.'	SIJAINTI

(20) jurok (Robins 1958: 95)

Pelo-ʔy.	
olla.iso-3SG	STAATTINEN VERBI:
'Hän on iso.'	OMINAISUUS

(21) unkari

István	*boldog.*	
István	onnellinen.	ADJEKTIIVI PREDIKAATTINA:
'István on onnellinen.'		OMINAISUUS

Omistusta ilmaisevia konstruktioita tarkastellaan tässä lähimmin, sillä ne tarjoavat hyvän esimerkin tällaisten konstruktiotyyppien typologisesta luokittelusta. Omistusta voidaan ilmaista joko predikatiivisesti, jolloin predikaattina on omistettua ilmaiseva sana (*Liisalla on kirja*), tai adnominaalisesti, jolloin substantiivin määritteenä on omistajan ilmaiseva sana (*Liisan kirja*). Predikatiivisen omistuksen ilmaisemisessa käytetyt konstruktiot luokitellaan ensisijaisesti verbin transitiivisuuden tai intransitiivisuuden perusteella. Näistä intransitiiviset konstruktiot kuuluvat samaan joukkoon muiden staattisia asiaintiloja kuvaavien konstruktioiden kanssa. Transitiivisia omistuskonstruktioita, joissa käytetty verbi on transitiivinen eli saa objektin, nimitetään joskus

myös englannin ja latinan omistusverbien mukaan *have*- tai *habeo*-konstruktioiksi. Niissä lauseen subjekti ilmaisee omistajan ja objekti omistetun. Monien tuttujen indoeurooppalaisten kielten omistuskonstruktiot ovat tätä tyyppiä, ja maailman kielissä Länsi-Eurooppa onkin tyypin vahvin esiintymisalue:

(22)		KONSTRUKTIONA:
a. englanti:	*I* ***have*** *a book.*	NP-NOM + V-TRANS + NP-AKK
b. saksa:	*Ich* ***habe*** *ein Buch.*	
c. espanja:	***Tengo*** *un libro.*	

Paljon useammin omistuskonstruktio on kuitenkin intransitiivinen, ja kuten muissakin staattisia asiaintiloja kuvaavissa konstruktioissa, siinä mahdollisesti käytetty verbi on *olla*-verbin tapainen. Maailman kielissä esiintyvät intransitiiviset omistuskonstruktiot luokitellaan edelleen omistajan tai omistetun ilmaisevan substantiivin tai pronominin muodon perusteella. Näihin kuuluvat muun muassa lokatiiviset konstruktiot, joissa omistajan ilmaiseva sana merkitään perusmerkitykseltään lokaalista suhdetta ilmaisevalla sija-affiksilla tai adpositiolla. Euraasia ja Pohjois-Afrikka ovat tyypin ominta esiintymisaluetta, ja Kaukasuksella puhuttava lezgi ja suomi (esimerkin 23 käännöksenä) havainnollistavat tätä. Toinen esimerkki intransitiivisesta omistuskonstruktiosta on konjunktionaalinen tai komitatiivinen tyyppi, jossa omistetun ilmaiseva sana esiintyy ’kanssa, myös, ja’ -merkityksisen elementin kanssa. Tällainen on esimerkiksi sangon kielen omistuskonstruktio (24). Tyyppi on tavallisin Saharan eteläpuolisessa Afrikassa ja Australiassa puhuttavissa kielissä.

(23) lezgi (Haspelmath 1993: 89)			KONSTRUKTIONA:
Ada-ɀ	*xtul-ar*	*awa.*	NP[LOK] + NP (+ V[KOP])
hän.F-DAT	lapsenlapsi-PL	olla	
’Hänellä (kirjaimellisesti: hänelle) on lapsenlapsia.’			

(24) sango (Thornell 1997: 135)				KONSTRUKTIONA:
Âla	*yeke*	***na***	*â-nyama.*	NP (+ V[KOP]) + NP[KOM]
3PL	olla	ja/kanssa	PL-eläin	
’Heillä on eläimiä (kirjaimellisesti: he ovat eläinten kanssa).’				

Adnominaalinen omistus (*Liisan kirja*) liittyy varsinaisesti substantiiveihin, mutta yhtenäisyyden vuoksi sitä käsitellään tässä predikatiivisen omistuksen rinnalla. Sekä adnominaalista että predikatiivista omistusta voidaan ilmaista sijamuodoilla, kuten suomessa genetiivillä (*Liisan*) ja adessiivilla (*Liisalla*). Maailman kielissä adnominaalista omistusta ilmaistaan varsin yleisesti myös muilla taivutusaineksilla (suomi, unkari, nez perce), adpositioilla (ranska) tai yksinkertaisesti peräkkäisillä substantiiveilla (tiwi):

(25)

a. suomi:	*kirja-ni*	*kirja-si*	*kirja-nsa*
	kirja-mme	*kirja-nne*	*kirja-nsa*
b. unkari:	*könyv-em*	*könyv-ed*	*könyv-e*
	könyv-ünk	*könyv-etek*	*könyv-ük*

c. nez perce: *na'-tóot*
1SG-isä
'isäni' (Rude 1985: 92)

d. ranska: *le sac de Marie*
ART laukku PREP Marie
'Marien laukku'

e. tiwi: *jərəkəpai tuwaɹa*
krokotiili häntä
'krokotiilin häntä' (Osborne 1974: 74)

Maailman kielissä on melko tavallista, että adnominaalista *Liisan kirja* -tyyppistä omistusta ilmaistaan kahdella eri keinolla sen mukaan, onko omistettu tarkoite erotettavissa omistajastaan vai ei. Näitä tyyppejä nimitetään erottamattomaksi ja erotettavissa olevaksi (engl. *inalienable* ja *alienable*) omistukseksi. Prototyyppisesti erottamattoman omistuksen piiriin kuuluvat sukulaisten ja ruumiinosien nimitykset, esineiden kiinteät osat (kuten puun oksa tai oven kahva), ihmisen fyysisten ja henkisten ominaisuuksien nimitykset (kuten voima tai pelko) ja eräät muut osien nimitykset (kuten yläosa, pohja tai sisäpuoli). Erottamattoman ja erotettavissa olevan omistuksen välinen ero on ajatuksena luonteva, mutta on

kielikohtaista, mitkä nimenomaiset sanat tai sanaryhmät kuuluvat erottamattoman omistuksen piiriin. Ilmaisukeinojen kannalta on tyypillistä, että erottamatonta omistusta ilmaistaan yksinkertaisemmilla ja historiallisesti vanhemmilla elementeillä kuin erotettavissa olevaa omistusta. Seuraavassa warndarangin kielen esimerkissä erottamatonta omistusta ilmaistaan prefiksillä ja erotettavissa olevaa erillisellä genetiivisijaisella possessiivipronominilla:

(26) warndarang (Heath 1980: 29, 34)
a. *ŋa-baba*
   1-isä
   'minun isäni, meidän isämme'

b. *wuṛadburu* *ŋini*
   leiri 1SG.GEN
   'minun leirini'

Kokoavasti

Tässä luvussa on tarkasteltu tavallisia yksinkertaisia asiaintiloja ilmaisevia lauserakenteita, toisaalta kielenulkoisen maailman monentyyppisiä asiaintiloja ilmaisevia peruslauseita ja toisaalta staattisten asiaintilojen kuvaamiseen erikoistuneita konstruktioita. Peruslauseiden keskiössä on verbi, joka säätelee koko lauseen rakennetta monella tavoin. Staattisten asiaintilojen kuvauksessa verbi taas ei ole samalla tavalla tärkeä vaan se voi jopa puuttua kokonaan. Staattisia asiaintiloja ovat muun muassa omistus, sijainti ja olemassaolo.

Peruslauseessa on verbin lisäksi asiaintilan osallistujia ilmaisevia nominaalisia jäseniä. Osallistujien semanttiset roolit ohjaavat sitä, millaisiin lauseenjäsentehtäviin niitä ilmaisevat sanat asettuvat lauseessa. Keskeiset roolit ovat agentti eli toiminnan alullepanija, josta yleensä tulee lauseen subjekti, ja patientti eli toiminnan kohde, josta tavallisesti tulee lauseen objekti. Semanttiset roolit järjestäytyvät prototyyppien ympärille, mikä tekee mahdolliseksi yleistysten tekemisen: osallistujan ei tarvitse olla esimerkiksi täydellisen agentiivinen kelvatakseen subjektiksi. Subjektiksi voi monissa kielissä tulla myös jossakin muussa roolissa oleva osallistuja, minkä avulla puhujat voivat esittää tilanteita eri näkökulmista. Semanttiset roolit ovat kielille yhteisiä, mutta lauseenjäsenten

muodolliset kriteerit ovat kielikohtaisia. Muotokeinoina käytetään sijoja, adpositioita, verbin kongruenssia ja sanajärjestystä.

Keskeiset osallistujat kuuluvat verbin argumenttirakenteeseen eli sen ”pakollisiin” seuralaisiin lauseessa. Pakollisuutta voi monessa tapauksessa pitää käsitteellisenä, sillä vaikkapa lukemisen tai syömisen kohde voidaan ymmärtää toimintaan kuuluvaksi, vaikkei sitä pantaisi lauseeseen ilmi. Joka tapauksessa pakollisuus ja valinnaisuus on jatkumomaista, ei jyrkkärajaista. Eri kielissä eri osallistujia merkitään muodollisesti eri tavoin, ja näistä merkintätavoista muodostuu roolienmerkintäjärjestelmiä. Yleisimmät roolienmerkintäjärjestelmät ovat akkusatiivi- ja ergatiivijärjestelmät, joissa intransitiivilauseen eli yksiargumenttisen lauseen ainoaa osallistujaa merkitään samalla tavalla kuin prototyyppisen kaksiargumenttisen transitiivilauseen agenttia (akkusatiivikonstruktiot) tai samalla tavalla kuin tällaisen lauseen patienttia (ergatiivikonstruktiot).

Kielissä on myös mahdollista muunnella lauseiden argumenttirakennetta. Näin tehdään esimerkiksi informaatiorakenteen vuoksi eli kun on tarve saada nostettua jokin osallistuja etualalle tai häivytettyä sitä. Argumenttirakenteen muunnoksista tavallisin on passiivi, jolla saadaan suunnattua huomio toiminnan kohteeseen, pois sen suorittajasta.

Kun tässä tarkastelun lähtökohtana ovat olleet asiaintilan osallistujien semanttiset roolit, seuraavassa luvussa tutustutaan lauserakenteisiin toisesta näkökulmasta, selvittämällä, miten esimerkiksi aika ja todenmukaisuus otetaan asiaintilojen kuvauksessa huomioon.

7.4 Asiaintilan suhde aikaan ja todellisuuteen: tempus, aspekti, modus, kielto, puheaktit

Asiaintilat, joista kielenkäyttäjät puhuvat, voivat sijaita puhehetkeen nähden menneisyydessä, nykyajassa tai tulevaisuudessa (tempus eli aikamuoto), niitä voidaan tarkastella päättyneinä, päättymättöminä tai vaikkapa toistuvina (aspekti) ja niitä voidaan pitää mahdollisina, varmoina, epätodennäköisinä tai välttämättöminä (modaalisuus, modus). Tempukseen, aspektiin ja modaalisuuteen/modukseen viitataan kokonaisuutena kirjainyhdistelmällä TAM. Asiaintilojen totuudellisuus voidaan myös kieltää (negaatio).

Tässä luvussa tutustutaan asiaintiloja aikaan ja todellisuuteen suhteuttaviin merkityksiin ja siihen, millaisilla muodoilla ja konstruktioilla kielet niitä ilmaisevat. Tässäkin on syytä muistaa, etteivät kaikki kielet ilmaise kieliopissaan samoja käsitteitä. Niinpä jossakin kielessä on tärkeää ilmaista, kuuluuko tapahtuma menneisyyteen, nykyisyyteen vai tulevaisuuteen. Jossakin toisessa taas on ensisijaista ilmaista, onko teko päättynyt vai meneillään, ja kolmannessa pääpaino on sillä, onko asiaintila varmasti osa todellisuutta vai onko sen todellisuusstatus epävarma.

Aluksi aikamuotoa, aspektia, modaalisuutta/modusta ja negaatiota käsitellään lähinnä väitelauseiden kannalta. Väite on yksi kolmesta keskeisestä kielellisestä toiminnosta eli peruspuheaktista. Muut kaksi ovat kysymys ja käsky. Kysymyksellä tiedustellaan puhekumppanilta asiaintilan totuudellisuutta, ja käsky kehottaa puhekumppania toimimaan tietyllä tavalla. Näitä puheakteja käsitellään luvun loppupuolella (s. 160–163). Huomattakoon, että varsinkin modaalisuus kietoutuu yhteen eri puheaktien kanssa ja esimerkiksi väitteen ja käskyn eroja ilmaisevat monissa kielissä verbien modusmuodot (indikatiivi ja imperatiivi).

Varsinaisten kielioppiin kuuluvien ilmaisukeinojen (esim. verbintaivutus) lisäksi tempusta, aspektia ja modaalisuutta ilmaistaan maailman kielissä yleisesti myös leksikaalisesti, erilaisin adverbein ja verbirakentein, esimerkiksi *sinä uit* ***eilen*** */* ***tänään*** */* ***huomenna*** (tempus), *sinulla* ***on tapana*** *uida* (aspekti), *sinun* ***täytyy*** *lähteä*, *hän* ***varmaankin*** *lähti* (modaalisuus). Eri keinot täydentävät toisiaan.

Tempus

Tempus eli aikamuoto sijoittaa asiaintilan aikaan joko kiintopistettä (puhehetkeä) aiemmaksi, samanaikaiseksi sen kanssa tai sitä myöhemmäksi. Asiaintilan puhehetkeä edeltävään aikaan sijoittava tempus on nimeltään mennyt aika tai preteriti (suomen kieliopissa menneen ajan muodon nimeksi on vakiintunut oikeastaan aspektiin viittaava termi imperfekti). Suomessa mennyttä aikaa ilmaistaan verbintaivutuksella. Esimerkiksi verbistä *mennä* saadaan menneen ajan muoto suffiksilla *-i-*: *menen* : *menin*, kun taas haitinkreolissa (1) mennyttä aikaa ilmaisee verbin eteen sijoittuva partikkeli *te*.

(1) haitinkreoli (DeGraff 2007: 103)

Bouki	*te*	*konn*	*repons*	*lan.*
Bouki	PRET	tietää	vastaus	DEF

'Bouki tiesi vastauksen.'

Asiaintilan puhehetken kanssa samanaikaiseksi ilmaisevaa aikamuotoa kutsutaan preesensiksi. Suomessa preesensillä ei ole ilmimerkintää eli se on tunnusmerkitön: sanassa *menen* ei ole mitään aikamuotoa ilmaisevaa elementtiä, vaan se koostuu vain sanavartalosta *mene-* ja yksikön ensimmäistä persoonaa ilmaisevasta päätteestä *-n*. Pohjoishantissa preesensiä merkitään suffiksilla *-l* (2a) siinä missä mennyttä aikaa ilmaisee suffiksi *-s* (2b).

(2) pohjoishanti (Rédei 1965: 57)

a.	*Ji-l-əm.*	b.	*Ji-s-əm.*
	tulla-PRES-1SG		tulla-PRET-1SG
	'Minä tulen.'		'Minä tulin.'

Futuuriksi kutsutaan aikamuotoa, joka sijoittaa tapahtuman puhehetkeä myöhäisempään aikaan, tulevaisuuteen. Suomessa tulevaisuuteen viitataan tavallisimmin pelkällä preesensillä (*Menen sinne huomenna*), mutta kielessä on myös *tulla*-verbillä muodostettava futuurikonstruktio (*Tulen menemään sinne huomenna*). Esimerkiksi englannissa tulevaisuudesta puhuttaessa käytetään pääsääntöisesti *will*-apuverbillä muodostettavaa futuurimuotoa (*I will go there tomorrow*). Alamblakissa (3) futuuria taas ilmaistaan suffiksilla *-rah*.

(3) alamblak (Bruce 1984: 130, 138)

Yuananë-no	*yhof*	*nayay-rah-r.*
ylihuomenna-tai	huomenna	tulla-FUT-3SG.M

'Hän tulee ylihuomenna tai huomenna.'

Joissakin kielissä tempusjärjestelmät voivat ilmaista myös ajallista etäisyyttä, jolloin ne voivat erottaa esimerkiksi lähimenneisyyden ja kaukaisemman menneisyyden toisistaan. Tällöin puhutaan metrisestä tempuksesta. Amelessa menneen ajan muotoja on kolme sen mukaan, puhutaanko saman päivän, edellispäivän vai sitäkin aikaisemman ajankohdan tapahtumista (4).

(4) amele (Roberts 1987: 224–225)

figa 'näin (tänään)'
figan 'näin (eilen)'
feem 'näin (eilistä aikaisemmin)'

Metristä järjestelmää hyödyntävät kielet jakavat menneisyyttä tai tulevaisuutta osiin eri tavoin. Tällainen jako esiintyy maailman kielissä useammin menneessä ajassa kuin futuurissa, luultavasti siksi, että jo tapahtunutta voidaan ajoittaa paljon tarkemmin kuin tulevaisuudessa mahdollisesti tapahtuvaa. Metrisiä tempusjärjestelmiä esiintyy erityisesti afrikkalaisissa, papualaisissa ja eteläamerikkalaisissa kielissä.

Aspekti

Aspekti tarkastelee asiaintilan ajallista rakennetta: asiaintila voidaan nähdä päättyneenä tai päättymättömänä ja se voidaan ilmaista toistuvana (habituaali), tavanomaisena (frekventatiivi) tai meneillään olevana (progressiivi). Päättyneen ja päättymättömän tekemisen välinen ero on yleisin aspektiero, jota maailman kielet ilmaisevat. Päättynyttä tekemistä ilmaisee perfektiivinen ja päättymätöntä imperfektiivinen aspekti. Esimerkiksi slaavilaisissa kielissä perfektiivisen ja imperfektiivisen aspektin erottelu on keskeinen osa verbijärjestelmää. Venäjässä aspektia ilmaistaan tavallisimmin verbin etuliitteellä. Esimerkissä 5a imperfektiivinen aspekti on tunnusmerkitön, ja perfektiivinen aspekti erotetaan siitä etuliitteellä *vy-* (5b).

(5) venäjä

a. *Oni* *pili* *moloko.*
he juoda.PRET.PL maito.AKK
'He joivat maitoa (kun tulin sisään).'

b. *Oni* *vy-pili* *moloko.*
he PFV-juoda.PRET.PL maito.AKK
'He joivat maidon.'

Suomessa aspektia ei ilmaista verbijärjestelmässä mutta objektin sija voi (lausetyypin mukaan) ilmaista teon päättyneeksi tai päättymättömäksi. Esimerkiksi lauseen *luin kirjan* genetiivisija ilmaisee teon päättyneeksi, jolloin lauseen aspektuaalinen tulkinta on perfektiivinen, kun taas lauseessa *luin kirjaa* (*kun hän tuli*) partitiivisija kuvaa teon päättymättömänä, jolloin lauseen tulkinta on imperfektiivinen (vrt. myös esimerkin 5 käännöksiin).

Perfekti on kategoria, jossa yhdistyvät aspekti ja tempus. Suomessa perfektiä ilmaistaan *olla*-verbin ja menneen ajan partisiipin (*tehnyt/tehneet*) muodostamalla rakenteella: *Olen tehnyt läksyt.* Perfekti ilmaisee menneessä ajassa (tempus) päättynyttä (aspekti) tekemistä, joka on puhehetkellä jollakin tavalla relevantti. Äskeisessä esimerkissä läksyjen tekeminen on päättynyt puhehetkeä aiemmin ja relevanssi puhehetken kannalta tulee hyvin esiin, jos lausetta jatketaan: *Olen tehnyt läksyt ja saan lähteä ulos* (läksyjen tekemisen päättyminen vaikuttaa puhehetkeen tekemällä ulos lähtemisen luvalliseksi). Pluskvamperfekti taas on menneen ajan perfekti (lat. *plus quam* 'enemmän kuin'), joka ilmaisee ennen menneen ajan hetkeä päättynyttä tekemistä, joka on menneen ajan hetkellä relevantti: *Olin tehnyt läksyt ja sain lähteä ulos.*

Modaalisuus

Kun puhuja haluaa ilmaista jotakin puheena olevan asiaintilan suhteesta todellisuuteen, hän voi hyödyntää erilaisia modaalisia merkityksiä. Tämän alueen kattokäsitteitä ovat episteeminen ja deonttinen modaalisuus. Episteeminen (eli tietoa koskeva) modaalisuus ilmaisee asiaintilan varmana, todennäköisenä, mahdollisena tai mahdottomana. Kyse on siis puhujan näkemyksestä siitä, miten todennäköinen asiaintila on. Deonttinen (eli velvoitetta tai lupaa koskeva) modaalisuus ilmaisee, että puhujan, kuulijan

tai jonkun kolmannen henkilön olisi suotavaa tai välttämätöntä tai että hänellä on lupa tai mahdollisuus tehdä jotakin. Tässä kyse on siis puhujan asenteesta lauseen sisältöön. Tarkemmat modaaliset merkitykset suhteutuvat aina episteemisyyteen ja deonttisuuteen. Modaalisia merkityksiä ilmaisevia kieliopillisia rakenteita voidaan kutsua moduksiksi mutta usein termiä modus käytetään vain modaalisia merkityksiä ilmaisevista verbinmuodoista, kuten imperatiivista.

Eri kielet ilmaisevat erilaisia episteemisiä ja deonttisia modaalisia merkityksiä, ja käytössä on erilaisia muotokeinoja, aivan kuten tempuksen ja aspektinkin ilmaisussa. Modaalisuus on kuitenkin tempusta ja aspektia häilyvämpi funktionaalinen alue, ja kielten välillä on enemmän eroja siinä, miten ne pilkkovat tämän alueen osiin. Siinä missä (ei-metrinen) tempus yksinkertaisesti sijoittelee asiaintiloja aikaan ja yleisin aspektuaalinen ero on imperfektiivisen ja perfektiivisen aspektin välinen, modaalisuuden kentässä on vaikeampi samalla tavalla tunnistaa selkeitä perusmerkityksiä, joita kielet tyypillisimmin ilmaisevat.

Keskeinen modaalisuuden alueen semanttinen jako on niin sanottu todellisuusstatuserottelu eli ero realiksen ja irrealiksen välillä. Realiksen piiriin kuuluvat todella tapahtuvat ja jo tapahtuneet asiaintilat ja irrealikseen ei-todelliset, epävarmat tai kuvitteelliset tapahtumat. Tyypillisesti kielissä on realiksen alaan kuuluva väitelauseissa käytetty tunnusmerkitön verbinmuoto, indikatiivi, ja joitakin merkitykseltään erikoistuneempia irrealiksen alaan kuuluvia moduksia. Esimerkiksi suomessa on realiksen alaan kuuluva indikatiivi, jolla viitataan tavallisesti todellisiin, varmoina pidettyihin asiaintiloihin ja jolla ei ole omaa päätettä, ja irrealiksen alaan kuuluvat potentiaali, konditionaali ja imperatiivi, joiden perusmerkitykset ovat mahdollisuuden, ehdollisuuden ja käskyn ilmaisu. Esimerkissä 6 annetaan yksikön toisen persoonan preesensin muodot näistä moduksista.

(6) suomi

INDIKATIIVI: *laulat*
POTENTIAALI: *laulanet*
KONDITIONAALI: *laulaisit*
IMPERATIIVI: *laula*

Näistä indikatiivi, potentiaali ja konditionaali ovat perusmerkitykseltään episteemisiä ja imperatiivi deonttinen. Modaalisuuden ilmaisemisen ei tarvitse kielessä olla osa verbin taivutusta. Esimerkiksi englannissa verbin taivutusmuodoissa ei ole muuta modusta kuin imperatiivi ja modaalisia merkityksiä ilmaistaan ensisijaisesti apuverbirakenteilla, niin sanotuilla modaaliverbeillä, joista tässä muutama esimerkki:

(7) englanti
a. *The child may eat.*
b. *The child should eat.*
c. *The child must eat.*

Modaaliverbiä *may* (7a) voidaan käyttää joko deonttisesti ilmaisemaan, että lapsella on lupa syödä, tai episteemisesti ilmaisemaan, että on mahdollista, että lapsi syö. *Should* (7b) taas ilmaisee ensisijaisesti deonttista merkitystä ’pitäisi’, mutta joissakin tilanteissa silläkin on episteemisiä käyttöjä: *The child should have eaten by now* ’Lapsen pitäisi olla jo syönyt; lapsi on varmaankin jo syönyt’. Samoin modaaliverbillä *must* (7c) on ensisijaisesti deonttinen merkitys ’täytyy’, mutta sitäkin voidaan käyttää episteemisesti: *The child must have eaten by now* ’Lapsen täytyy olla jo syönyt; lapsi on varmasti jo syönyt’. Huomattakoon, että mahdollisuus käyttää samaa rakennetta sekä episteemisen että deonttisen modaalisuuden ilmaisuun on erityisen yleistä Euroopan kielissä mutta maailmanlaajuisesti tarkasteltuna harvinaisempaa.

Joissakin kielissä realis–irrealis-erottelu voidaan tehdä sellaisenaan kieliopissa. Niissä on siis verbinmuodot tai -rakenteet, joilla ilmaistaan puheena olevan asiaintilan kuuluminen joko realiksen tai irrealiksen piiriin. Tällainen kieli on esimerkiksi maung.

(8) maung (Capell & Hinch 1970: 67)
a. *ŋiudba* ’panen’ (realis)
   ŋiudbaŋ ’panin’ (realis)

b. *niudbaji* ’voin panna’ (irrealis)
   da ŋiudbanji ’jos panin…’ (irrealis; *da* ’jos’)

Irrealismuodot (b) eivät kerro jostakin todella tapahtuvasta tai tapahtuneesta kuten realismuodot (a), vaan niitä käytetään ilmaisemaan esimerkiksi mahdollisuutta tai ehtoa. Ne ilmaisevat irreaalisuutta yleisluonteisesti ja tarkentamatta, onko kyseessä mahdollisuus, kehotus, välttämättömyys, epävarmuus tai jokin muu todentumaton merkitys. Realis ja irrealis ovat ikään kuin kattokategorioita. Maungissa on myös eriytyneempiä moduksia, kuten mahdollisuutta ilmaiseva potentiaali ja epävarmuutta ilmaiseva hypoteettinen modus. Näiden merkitsimet lisätään nimenomaan verbin irrealismuotoon. Todellisuusstatuksen ilmaisu on keskeinen osa varsinkin monien Australian ja Oseanian kielten verbijärjestelmää.

Joissakin kielissä on tärkeää ilmaista lauseen esittämän informaation lähde. Tällaiset merkitykset kuuluvat evidentiaalisuuden piiriin, ja niitä voidaan pitää episteemisen modaalisuuden lajina. Esimerkiksi tuyucassa verbin evidentiaaliset päätteet ilmaisevat hyvin tarkasti, mistä puhujalla on tieto tapahtumasta; esimerkin 9 lauseet käännetään kaikki suomeksi ’hän pelasi jalkapalloa’, mutta ne kantavat myös suluissa olevien tyyppisiä evidentiaalisia lisämerkityksiä.

(9) tuyuca (Barnes 1984: 257)

a.	VISUAALINEN	*dʉ̃ga apé**wi***	’Hän pelasi jalkapalloa (näin sen).’
b.	EI-VISUAALINEN	*dʉ̃ga apé**ti***	’Hän pelasi jalkapalloa (kuulin hänen äänensä pelissä).’
c.	ILMEINEN	*dʉ̃ga apé**yi***	’Hän pelasi jalkapalloa (todisteet kuten jäljet kertovat).’
d.	KUULOPUHE	*dʉ̃ga apé**yigɨ***	’Hän pelasi jalkapalloa (minulle on kerrottu niin).’
e.	PÄÄTELMÄ	*dʉ̃ga apé**hĩyi***	’Hän pelasi jalkapalloa (on syytä olettaa niin).’

Siinä missä suomen puhuja ei voi välttyä ilmaisemasta aikamuotoa, tuyucan puhujan on otettava jokaisessa lauseessa kantaa tiedon

alkuperään. Tämä onkin hyvä esimerkki siitä, mitä tunnettu lingvisti Roman Jakobson tarkoitti sanoessaan, etteivät kielet niinkään eroa toisistaan siinä, mitä niillä voidaan ilmaista, vaan siinä, mitä niillä on pakko ilmaista (suomikin voi tarvittaessa ilmaista eri tavoin tiedon lähdettä ja tuyuca tapahtuma-aikaa). Suomen kieliopissa evidentiaalisuudella ei siis ole kovinkaan keskeistä osaa eikä evidentiaalisuuden ilmaisu ole minkään verbinmuodon ensisijainen tehtävä. Virossa sen sijaan on evidentiaalisuutta ilmaiseva muoto, jota suomessa vastaa lähinnä adverbi *kuulemma*: *Anna ei oskavat lugeda* 'Anna ei kuulemma osaa lukea' ilmaisee, että kyse on ulkopuolisilta kuullusta väitteestä (vrt. esim. 9d). Suomen perfektillä ja pluskvamperfektillä kuitenkin on myös evidentiaalista käyttöä. Esimerkiksi omasta yöllisestä unissakävelystään voi seuraavana päivänä kertoa perfektissä tai pluskvamperfektissä seuraavaan tapaan: *Mä oon / olin noussu sängystä ja sit mä oon / olin menny eteiseen ja avannu oven ja menny rappukäytävään*... Näillä muodoilla voidaan siis kertoa tapahtumista, joista on kuultu toisilta tai jotka tiedetään oman päättelyn pohjalta mutta joista ei ole suoraa havaintoa tai muistikuvaa. Kielessä on myös merkitykseltään evidentiaalisia adverbeja, kuten edellä mainittu *kuulemma* sekä *näemmä*, jotka kertovat tiedon lähteestä.

Tempus, aspekti ja modaalisuus ovat toisiinsa yhteydessä olevia merkitysalueita, joilla asiaintiloja tarkastellaan eri näkökulmista. Eri kielet myös painottavat niitä eri tavalla. Kielessä, jossa keskeinen eronteko on realis- ja irrealismoduksen välillä ja jossa ei ole erikseen futuuriaikamuotoa, tuleviin tapahtumiin viitataan tyypillisesti irrealismuodoilla, ovathan tulevat tapahtumat vielä toteutumattomia. Jokin toinen kieli taas viittaa tuleviin tapahtumiin indikatiivin futuurilla. Se, mitä jokin kieli ilmaisee tempuksella, tulee luontevasti ilmaistuksi moduksella jossakin toisessa kielessä. Onkin huomattu, että joissakin kielissä TAM-järjestelmässä keskeisintä on aikamuotoerot, jossakin toisessa aspekti ja jossakin kolmannessa modus. Voidaan puhua tempus-, aspekti- ja moduspainotteisista kielistä. Keskeisimmän kategorian ilmaus on usein pakollinen jokaisessa lauseessa, mutta muiden kategorioiden ilmaisu ei ole mukana kaikissa lauseissa eivätkä ne välttämättä edes kuulu koko kielen kielioppiin. Tempuspainotteisessa kielessä on keskeistä ilmaista jokaisen verbin yhteydessä aikamuotoa mutta esimerkiksi tapahtuman päättymiseen tai todellisuuteen ei ole välttämätön-

tä ottaa kantaa. Aspektipainotteisessa kielessä taas on keskeistä ilmaista, onko tapahtuma loppuunsaatettu vai ei, mutta aikamuoto tai modus ei välttämättä saa ilmimerkintää. Moduspainotteinen kieli puolestaan nostaa ensisijaiseksi tapahtuman suhteen todellisuuteen. Esimerkiksi kertomuksessa toisiaan seuraaviin menneen ajan tapahtumiin viitataan tempuspainotteisessa kielessä tyypillisesti menneen ajan muodoilla, aspektipainotteisessa kielessä perfektiivisellä aspektilla ja moduspainotteisessa kielessä realismuodoilla.

Kielto

Kielto eli negaatio muuttaa lauseen totuusarvon päinvastaiseksi: *Hän pelasi jalkapalloa – Hän ei pelannut jalkapalloa.* Kieltoa ilmaiseva elementti voi olla affiksi, partikkeli tai verbi. Esimerkiksi washossa (10) kiellonmerkitsin on suffiksi *-é˙s*, dagassa (11) partikkeli *ya* ja halkomelemissä (12) verbi *ʔə́wə*. Esimerkeissä on sekä myöntö- että kieltolause, jotta myönnön ja kiellon ero tulisi selvemmin esiin.

(10) washo (Jacobsen 1964: 603, 604–605)

a. *L^{e}-íme?-hu-i.*
1-juoda-PL.INKL-IMPF
'Juomme.'

b. *L^{e}-íme?-é˙s-hu-i.*
1-juoda-NEG-PL.INKL-IMPF
'Emme juo.'

(11) daga (Murane 1974: 113, 115)

a. *Wat agoat mum-en.*
auttaa OBJ.FOK.3PL-3
'Hän auttoi heitä.'

b. *Ya wat agoat mum-en.*
NEG auttaa OBJ.FOK.3PL-3
'Hän ei auttanut heitä.'

(12) halkomelem (Galloway 1993: 176, 185)

a. *Lɛ́m-cəl.*
mennä-1SG
'Menen.'

b. *ʔə́wə-cəl lɛ́m-ɛ̀l.*
NEG-1SG mennä-1SG.SBJN
'En mene.'

Washossa ja dagassa kiellonmerkitsin on yksinkertaisesti lisätty vastaavaan myöntölauseeseen, mutta halkomelemissä lauseen rakenne on muuttunut siten, että lauseen normaalisti taipuva (finiittinen) verbi on itse kiellonmerkitsin ja leksikaalinen verbi on erityisessä subjunktiivimuodossa. Halkomelemin kieltokonstruktio

muistuttaa suomen rakennetta, jossa kiellonmerkitsin *e-* on taipuva apuverbi ja leksikaalinen pääverbi on preesensissä erityisessä kieltomuodossa (*juo*, *mene*) ja menneessä ajassa partisiippimuodossa (*auttanut*; ks. esimerkkien käännöksiä). Itse kiellonmerkitsin on siis erilainen elementti eri kielissä, minkä lisäksi kieltolauseen rakenne voi erota vastaavan myöntölauseen rakenteesta monin eri tavoin. Halkomelemin ja suomen tapauksissa lauseen rakenne muuttuu, kun verbin taivutus siirtyy kieltoapuverbille. Monissa kielissä kieltolauseet eivät voi ilmaista kaikkia niitä TAM-eroja, joita myöntölauseet ilmaisevat. (On jopa kieliä, joissa kaikki tempus-, aspekti- ja modusmerkintä jää kiellossa pois.) Esimerkiksi maungissa kieltolauseen verbin on oltava irrealis-moduksessa, vaikka myöntölauseessa voisi olla sekä realis että irrealis. Esimerkin 8 preesenstapausten kiellossa kieltopartikkelia *marig* seuraava verbi on preesensin irrealismuodossa (13a) ja menneen ajan tapausten kiellossa menneen ajan irrealismuodossa (13b), olipa vastaava myöntölause realis- tai irrealismuotoinen. Realiksen ja irrealiksen ero siis katoaa kiellossa.

(13) maung (Capell & Hinch 1970: 67)
a. *marig niudbaji* 'en pane / voi panna'
b. *marig ŋiudbanji* 'en pannut'

Lausekielto ei ole ainoa kiellon ilmaus kielissä, vaan esimerkiksi erilaisia kielteisiä pronomineja (kuten englannin *nobody*, *nothing*) ja adverbeja (kuten englannin *nowhere*, *never*) on useimmissa kielissä. Niitä ei tässä kuitenkaan käsitellä sen enempää.

Puheaktierot: kysymys ja käsky

Joka kerta, kun kielenpuhuja sanoo jotakin, hän tekee jonkin teon. Näitä tekoja kutsutaan puheakteiksi. Maailman kielissä on tavallista, että peruspuheakteja väitettä, kysymystä ja käskyä ilmaistaan omilla muodoillaan. Erikoistuneimmille puheakteille omistettuja kieliopillisia muotoja kielissä on huomattavasti vähemmän. Tähän mennessä on käsitelty lähinnä väitelauseita, joten seuraavassa tarkastellaan kysymyksiä ja käskyjä.

Asiaintila voidaan suhteuttaa todellisuuteen myös puheaktin valinnalla. Yksi tapa tehdä näin on kysyä asiaintilan totuusarvoa puhekumppanilta: *Auttoiko Mauri heitä?* Tällaisia kysymyksiä, joi-

hin annettava vastaus on joko *kyllä* tai *ei*, kutsutaan polaarisiksi kysymyksiksi. Tavallisimmat keinot polaaristen kysymysten ilmaisuun maailman kielissä ovat (tyypillisimmin lauseen loppua kohti nouseva) intonaatio (esim. ma'di, merkitty esimerkissä ´), kysymyspartikkelit (esim. viro), kysymysaffiksit (esim. purépecha) ja konstruktio, jossa lauseen verbi ilmaistaan ensin myöntömuodossa ja sitten kielteisenä (esim. kobon). Euroopan kielissä tavallinen konstruktio, jossa kysymystä ilmaistaan muuttamalla lauseen subjektin ja verbin järjestystä (kuten ruotsissa), on Euroopan ulkopuolella hyvin harvinainen.

(14) ma'di (Blackings & Fabb 2003: 632)
a. *ɲɨ́* *`mū* *rá.*
2SG NPRET.mennä ASS
'Menet varmasti.'

b. *ɲɨ́* *`mū* *rá* *´* *?*
2SG NPRET.mennä ASS KYS
'Menetkö varmasti?'

(15) viro
a. *Sa* *tuled* *täna* *meile.*
2SG tulla.2SG tänään 2PL.ALL
'Tulet tänään meille.'

b. *Kas* *sa* *tuled* *täna* *meile?*
KYS 2SG tulla.2SG tänään 2PL.ALL
'Tuletko tänään meille?'

(16) purépecha (Chamoreau 2000: 113)
a. *'Pedru* *i'še-š-ti-Ø* *'Pablu-ni.*
Pedro nähdä-AOR-ASS-3SG Pablo-OBJ
'Pedro näki Pablon.'

b. *'Pedru* *i'še-š-ki-Ø* *'Pablu-ni ?*
Pedro nähdä-AOR-KYS-3SG Pablo-OBJ
'Näkikö Pedro Pablon?'

(17) kobon (Davies 1989: 5, 94)
a. *Yad* *kaj* *mid-öp.*
1SG porsas olla-PERF.3SG
'Minulla on porsas.'

b. *Ne* *kaj* *ap* *mid-öp* *(aka)* *mid-ag-öp?*
2SG porsas INDEF olla-PERF.3SG (vai) olla-NEG-PERF.3SG
'Onko sinulla porsasta?'

(18) ruotsi
a. *Victoria kommer.*
b. *Kommer Victoria?*

Suomessa polaarisia kysymyksiä ilmaistaan konstruktiolla, jossa verbi sijoittuu lauseen alkuun ja saa peräänsä kliitin eli liitepartikkelin *-ko, -kö* (ks. b-esimerkkien käännökset). Neutraalissa polaarisessa kysymyksessä fokuksessa eli kysymyksen kohteena on yleensä lauseen finiittiverbi, mutta polaarinen kysymys voi myös kohdistua nimenomaan johonkin tiettyyn lauseenjäseneen. Suomessa tämä kysymyksen fokus on se elementti, joka sijoittuu lauseen alkuun ja saa kysymysliitepartikkelin peräänsä. Eri kielissä kysymyksen fokusta merkitään eri tavoin.

Toinen kysymyslauseiden päälaji ovat informaatiokysymykset: *Kuka laulaa? Mitä hän laulaa? Miksi hän laulaa? Milloin hän laulaa?* Nämä eivät ole kysymyksiä lauseen esittämän asiaintilan totuudesta, vaan niihin vastataan täydentämällä kysymyssanan vaatima informaatio: *Lapsi laulaa. Loppuunkulunutta iskelmää. Koska se soi hänen päässään. Varhain aamulla.*

Käsky on kolmas peruspuheakti. Käskyä prototyyppisesti ilmaisevia konstruktioita nimitetään imperatiiveiksi ja niitä sivuttiinkin edellä moduksen yhteydessä. Useimmiten imperatiivia merkitään verbin taivutuksella. Suomessa verbillä on imperatiivimuodot yksikön ensimmäistä persoonaa lukuun ottamatta kaikille luku–persoona-yhdistelmille: *mene*, *menköön*, *menkäämme*, *menkää* ja *menkööt* (arkikielessä monikon ensimmäisessä persoonassa on tavallisesti muoto *mennään*). Monissa kielissä on imperatiivimuotoja vain toiselle persoonalle, joko erikseen yksikkö ja monikko kuten atšolissa tai sitten vain yksi yhteinen muoto kuten paiwanissa.

(19) atšoli (Crazzolara 1955: 110)

a.	*lɔ̀k-i*	kääntyä-2SG.IMP	’Käänny!’
b.	*lòk-wu*	kääntyä-2PL.IMP	’Kääntykää!’

(20) paiwan (Egli 1990: 282)

teker-u	juoda-IMP	’Juo(kaa)!’

Jos kielessä on imperatiivimuoto vain toiselle persoonalle, muihin persooniin kohdistuva käsky tai paremminkin kehotus on ilmaistava muin keinoin. Esimerkiksi englannissa se ilmaistaan *let’s*-konstruktiolla: *Let’s go!* On mielenkiintoista todeta, että imperatiivin kielto eroaa maailman kielissä hyvin usein väitelauseen kiellosta. Esimerkiksi suomessa kielteisessä imperatiivissa käytetään kieltoverbiä *äl- (älä, älkää jne.)* väitelauseen kiellossa käytetyn *e*-vartaloisen kieltoverbin sijasta.

Epäsuorat puheaktit

Lauseet saavat pragmaattisen merkityksensä käyttöyhteydessään. Esimerkiksi väitelause voi sopivassa yhteydessä olla monen muunkin puheaktin tehtävässä. *Nyt odotat vähän!* voi olla käsky tilanteessa, jossa isä lausuu sen kaupan kassalla lapselleen, joka on ryntäämäisillään ulos. Väitelause voi myös olla kysymys tilanteessa, jossa ollaan lähdössä ulos ja kysyjä haluaa varmistaa puhekumppaninsa toiminnan: *Ja ikkuna tuli kiinni?* Samoin esimerkiksi kysymyslause voi olla käskyn tehtävässä: *Tuliko se ikkuna kiinni?* (’käypä tarkastamassa, onko ikkuna kiinni, ja jos se on auki, sulje se!’). Kun lauseet toimivat pragmaattisesti eri tehtävissä kuin niiden semanttinen merkitys antaisi olettaa, on kyse epäsuorista puheakteista. Epäsuoria puheakteja käytetään usein pehmentämään sanomaa, sillä esimerkiksi käskymuodon käyttö voi olla epäkohteliasta, jolloin se voidaan kiertää esittämällä käsky kysymyksen muodossa.

Peruspuheaktit ovat väite, kysymys ja käsky, mutta puheaktilla tehty teko voi olla myös esimerkiksi ehdotus, lupaus, uhkaus, pyyntö, julistus tai kehotus. Lause *Tulemme tapaamaan teitä huomenna* voi olla lupaus, jos sen esittävät kotipalvelun työntekijät vanhukselle, mutta uhkaus, jos esittäjänä onkin mafiaelokuvan henkilöhahmo.

Performatiivit muodostavat oman puheaktityyppinsä. Niissä puhuja nimeää lausumallaan suorittamansa teon, joka vaikuttaa suoraan ympäröivään todellisuuteen: *Kastan* (*täten*) *tämän veneen Kariksi. Julistan* (*täten*) *olympialaiset avatuksi. Lupaan, että en myöhästy.*

Kokoavasti

Tässä luvussa on tarkasteltu niitä merkityksiä, jotka suhteuttavat puheena olevia asiaintiloja aikaan ja todellisuuteen: ensin tempusta, aspektia ja modusta, toiseksi kieltoa ja kolmanneksi puheaktieroja eli väitettä, kysymystä ja käskyä. Tempuksen avulla puheena olevat tapahtumat sijoitetaan aikajanalle ja suhteutetaan puhehetkeen, ja aspektin osalta keskeisin on päättyneen eli perfektiivisen ja päättymättömän eli imperfektiivisen aspektin välinen eronteko. Modus on merkityskenttänä sumeampi, mutta sen keskeisiä käsitteitä ovat asiaintilan todennäköisyyttä ilmaiseva episteeminen ja toiminnan välttämättömyyteen tai luvallisuuteen kantaa ottava deonttinen modaalisuus sekä todellisuusstatuserottelu realiksen ja irrealiksen välillä. Kielto muuttaa lauseen totuusarvon päinvastaiseksi. Myös puheaktin valinta suhteuttaa asiaintiloja todellisuuteen, sillä *kyllä*- tai *ei*-vastausta odottavalla polaarisella kysymyksellä tiedustellaan asiaintilan totuusarvoa. Nämä ilmiöt muodostavat merkitysalueiden verkoston, jonka kielet jakavat osiin eri tavoin. Toisin sanoen ne ilmaisevat siitä kieliopillisesti eri asioita ja käyttävät siihen luonnollisesti myös hyvin erilaisia muotokeinoja. On myös todettu, että kielet jakautuvat tempus-, aspekti- ja moduspainotteisiin kieliin sen mukaan, minkä kategorian ilmaiseminen on niissä keskeisintä (ja tyypillisesti pakollista).

Tämän luvun käsittelyn painopiste on ollut näiden merkitysten kieliopillisessa ilmaisussa, mutta on syytä muistaa, että asiaintilojen suhdetta aikaan ja todellisuuteen ilmaistaan myös monin leksikaalisin keinoin, esimerkiksi adverbeilla *kukaties*, *ehkä*, *todennäköisesti*, *varmasti* ja *välttämättä*. Muun muassa näitä käsitellään seuraavassa luvussa.

7.5 Valinnaista tietoa asiaintilasta ja sen osallistujista: vapaat määritteet

Tässä luvussa tarkastellaan sellaisia lauseenjäseniä, joiden mukanaolo lauseessa on (yleensä) valinnaista. Asiaintiloja kuvattaessa niistä nimittäin tyypillisesti kerrotaan paljon muutakin kuin vain se, mitä tapahtuu ja millaisten (pakollisten) osallistujien keskuudessa. Esimerkiksi *Pekka antoi Maijalle kirjan* on aivan kelpo lause, mutta usein antamisesta puhuttaessa kerrotaan paljon enemmänkin. Esimerkit 1–3 havainnollistavat, millaisissa ympäristöissä esimerkiksi subjekti *Pekka* ja predikaatti *antoi* todellisuudessa voivat esiintyä. Kyseessä on pieni näyte niistä lauseista, joita vuonna 2007 löytyi internetin hakukoneilla hakulauseella *Pekka antoi*:

(1) *Maastossa Pekka antoi lisää hyviä vinkkejä, joita varmaan hyödynnetään tulevaisuudessa.*
(2) *Tällä kertaa esimerkiksi Pekka antoi oman panoksensa vaihto-opiskelun parissa työskentelevässä ryhmässä.*
(3) *Pekka antoi kevättalvella 1973 tiettävästi elämänsä ainoan haastattelun tämän lehden edeltäjälle, ja tuo mahdollisimman epätäydellinen haastattelu julkaistaan nyt viimein useiden pitkämuististen lukijoittemme toivomuksesta, samoin kuin tuolloin yli viisi vuotta sitten kirjoitettu kertomus tuon haastattelun tuskallisista syntyvaiheista.*

Näissä lauseissa kerrotaan antamisen ja sen osallistujien (tekijän, antamisen kohteen ja vastaanottajan) lisäksi myös siitä, missä ja milloin jotakin on annettu. Samalla voidaan kuvailla, millaisia ominaisuuksia tapahtuman osallistujilla on ja mihin muihin asiaintiloihin antaminen ja sen osallistujat liittyvät. Toisaalta esimerkeistä 1 ja 2 nähdään, että vaikka antamiseen kuuluu aina myös vastaanottaja, sitä ei ole pakko ilmaista. Itse asiassa onkin mahdotonta määritellä aukottomasti pakolliset, verbin (ja toisinaan myös muiden sanojen) vaatimat argumentit ja toisaalta valinnaiset, eri lauseenjäsenten tai koko lauseen merkityssisältöä modifioivat määritteet. Tästä huolimatta periaatteellinen ero pakollisten ja valinnaisten lauseenjäsenten välillä on osa kielen olemusta. Tämä ero pohjautuu ennen kaikkea ajatukseen, että verbien kuvaamiin asiaintiloihin kuuluvat kiinteästi niiden varsinaiset osallistujat. Sen sijaan esimerkiksi osallistujien ominaisuudet tai asiaintilan tapahtuma-aika

ja -paikka ovat useimmiten valinnaisesti ilmaistavaa taustatietoa. Toisaalta esimerkiksi *lähteä*- tai *asua*-tyyppiset verbit ovat intransitiivisia, mutta silti niiden yhteydessä on normaalisti kerrotaan myös päämäärä tai paikka: *Martti lähti Osloon*, *Aili asuu Ruoholahdessa*. Tällaisten määritteiden pakollisuus siis vaihtelee: intransitiivisillakin verbeillä voi olla sekä pakollisia että valinnaisia seuralaisia, joiden ilmaisemalla tiedolla on keskeinen rooli ihmisten välisessä kommunikaatiossa. Valinnaisuus ei tarkoita tarpeettomuutta.

Substantiivien määritteet

Adjektiivien prototyyppinen tehtävä on kertoa olioiden eli substantiivien tarkoitteiden ominaisuuksista. Sen lisäksi että adjektiivit voivat toimia rakenteessa pakollisina nominaalisina predikaatteina (esim. *Tapio on* ***onnellinen***), ne myös määrittävät puheena olevaa oliota, kuten esimerkiksi lauseessa *Tapio on* ***onnellinen*** *poika*. Tällaisessa käytössä adjektiivi on valinnainen, sillä lause voisi toimia myös ilman sitä: *Tapio on Ø poika*.

Substantiivien ominaisuuksia voidaan määrittää myös toisilla substantiiveilla. Esimerkiksi suomessa genetiivimuotoisilla substantiiveilla voi ilmaista omistussuhdetta (esim. *Tuo on* ***naapurin*** *auto*) ja muita yhteenkuuluvuussuhteita (esim. ***viikon*** *matka*, ***ystävän*** *kirje*). Samaan tapaan voivat toimia muutkin sijamuodot (esim. *Laatikosta löytyi* ***ystävän*** *kirje* ~ *kirje* ***ystävältä***). Adjektiivi- ja substantiivimääritteet muistuttavat toisiaan, ja siksi niitä on monissa kielissä vaikea erottaa toisistaan. Esimerkiksi ersän suffiksi *-ń* toimii sekä genetiivisijana että adjektiivijohtimena, mikä voi johtaa myös kaksitulkintaisuuteen: *avań ava* tarkoittaa äidinäitiä, mutta *avań večkema* äidin rakkautta tai abstraktimmin äidillistä rakkautta.

Analyyttisissä kielissä käytetään sijamuotojen sijaan esimerkiksi adpositiolausekkeita, kuten *a letter* ***from a friend*** (vrt. suomen *kirje* ***vuosien takaa***), ja määrittävä rakenne voi muodostua myös sanojen peräkkäisyyden varaan, ilman erityistä merkitsintä. Näin on esimerkiksi minangkabaussa:

(4) minangkabau (Gil 2005: 246)
batiak *Kairil* *bali*
papaija Kairil ostaa
’Kairilin ostama papaija’

Adjektiivisiin ja substantiivisiin substantiivien määritteisiin rinnastuvat monessa suhteessa myös lukusanat, ja tiettyjä pronominejakin voidaan käyttää myös määritteinä (esim. *Laatikosta löytyi yksi/muutama/tämä kirje*). Adjektiivien tapaan määritteinä toimivat usein myös verbien partisiippimuodot (esim. *kadonnut kirje*). Hyvin synteettisissä kielissä, kuten kalaallisutissa, on substantiivia modifioivia affikseja, esimerkiksi 'vanha' ja 'uusi': *Testamentitoqaq* 'Vanha testamentti' ja *Testamentitaaq* 'Uusi testamentti'. Substantiivien määritteinä adjektiivit ovat prototyyppisellä, tunnusmerkittömällä käyttöalueellaan, kun taas muiden sanaluokkien sanat ovat tässä tehtävässä tunnusmerkkisiä.

Verbien määritteet

Myös tapahtumilla voidaan ajatella olevan erilaisia ominaisuuksia, joiden kielellinen ilmaiseminen on mahdollista mutta yleensä valinnaista. Näitä ilmaistaan verbien määritteillä eli adverbiaaleilla, joista yleisimpiä ovat lokaaliset ja temporaaliset eli paikkoja ja ajankohtia ilmaisevat määritteet. Prototyyppiset lauseet viittaavat todellisiin tai kuvitteellisiin asiaintiloihin, joilla on tapahtumapaikkansa ja -aikansa. Jos *Pekka antoi Maijalle kirjan*, se on voinut tapahtua esimerkiksi *kadulla*, *kristallikruunun alla* tai *kotona* ja vaikkapa *aamulla*, *joulun alla* tai *eilen*. Kuten esimerkeistä näkee, paikan ja ajankohdan ilmaukset muistuttavat usein toisiaan. Tähän palataan luvussa 10 kieliopillistumisen esittelyn yhteydessä (s. 217–218).

Ihminen jäsentää tilaa ympärillään pääosin kahdesta näkökulmasta, toisaalta suuntaisena liikkeenä ja paikallaan olona (esimerkiksi suomen paikallissijat *talossa* (paikallaanolo), *talosta* (suunta jostakin), *taloon* (suunta johonkin)) ja toisaalta erilaisten akselien avulla. Monissa kielissä hyödynnetään toisaalta päällä–alla-akselia ja toisaalta sen kanssa ristikkäisiä edessä–takana-akselia ja vierekkäisyyden akselia (esimerkiksi unkarin postpositiot *fölött* 'päällä', *alatt* 'alla'; *előtt* 'edessä', *mögött* 'takana'; *mellett* 'vieressä'). Toinen vaihtoehto on, että akseleita muodostetaan puheympäristössä tärkeiden maamerkkien pohjalta. Esimerkiksi edellä sanaluokkien käsittelyn yhteydessä nähtiin kalaallisutin demonstratiivit *anna* 'tuo pohjoisessa [Grönlannin länsirannikolla merelle katsottaessa oikealla]' ja *qanna* 'tuo etelässä [merelle katsottaessa vasemmalla]', jotka perustuvat rannikon luomaan akseliin. Samaan tapaan

tzeltalin kielen puhumaympäristössä vuoren rinne muodostaa akselin, jonka päät ovat ”ylämäen puolella” ja ”alamäen puolella”. Tätä akselia käytetään kuvattaessa olioiden sijaintia suhteessa toisiinsa siten, että vaikkapa pullon ja tuolin sijaintisuhdetta ei kuvattaisi sanomalla ”pullo on tuolin takana/edessä/vieressä” vaan ”pullo on tuolista ylämäkeen/alamäkeen” kuten seuraavassa esimerkissä:

(5) tzeltal (Levinson 2003: 148)

waxal	*ta*	*y-ajk'ol*	*xila*	*te*	*limite*
seistä	PREP	siitä-ylämäkeen	tuoli	DEF	pullo

’Pullo on tuolista ylämäkeen.’

Paikan ja ajan lisäksi kielellä ilmaistaan myös keskeisimpien osallistujien (abstraktimpia) suhteita muihin olioihin ja asiaintiloihin. Kannattaa huomata, että näitäkin ilmaistaan usein samoilla keinoilla kuin konkreettista paikkaa. Tällaisia ovat muun muassa väline (*Pekka pilkkoi puut* ***kirveellä***) ja erilaiset loogiset suhteet, kuten tarkoitus (*Kirjaa voi käyttää* ***itseopiskeluun***) ja syy:

(6)

a. suomi: *Lumi sulaa* ***lämmöstä.***

b. englanti: *Snow melts* ***from the heat.***

c. udmurtti:

šunyt-leś	*lymy*	*šuna*	(Bartens 2000: 96)
lämpö-ABL	lumi	sulaa.3SG	

Adverbiaalisten määritteiden ilmaisukeinoja ovat substantiivit eri sijamuodoissa, adpositiolausekkeet ja adverbit. Maailman kielissä tavallisimmilla sijoilla merkitään yleensä verbien pakollisia seuralaisia (subjektia ja objektia), mutta kielissä, joissa sijamuotoja on runsaammin, niistä valtaosa on adverbiaalisia sijoja. Poikkeuksellisen runsaasti tällaisia sijoja on suomessa ja monissa sen sukukielissä. Seuraavassa on muutamia esimerkkejä suomen sukukielten sijamuodoista, ja niiden suomennoksina on adpositiolausekkeita, jotka ovat monien analyyttisempien kielten pääasiallinen tällaisia merkityksiä kantava muotokeino:

(7)

a. viro	terminatiivi	*metsa-ni*	’metsään asti’
b. vepsä	prolatiivi	*te-dme*	’tietä pitkin’
c. komisyrjääni	egressiivi	*töv-śań*	’talvesta asti’
d. unkari	distributiivi	*lakás-onként*	’asuntoa kohden’

Samankaltaisia merkityksiä ilmaistaan myös adverbeilla, ja esimerkiksi suomen -(*i*)*ttain*, -(*i*)*ttäin*-johdokset, kuten *asunnoittain*, vastaavat unkarin distributiivia. Edellä mainittujen kalaallisutin substantiiveja määrittävien suffiksien tapaan hyvin synteettisissä kielissä on myös adverbiaalisten määritteiden tehtävissä toimivia affikseja. Kanadan ja Yhdysvaltain länsirannikolla puhuttavat wakašilaiset kielet ovat tunnettuja muun muassa siitä, että niiden verbinmuodot sisältävät affikseja, joilla ilmaistaan sekä asiaintilan osallistujien fyysisiä ominaisuuksia (esim. ’litteä’, ’pyöreä’) että sijaintia (esim. ’alhaalla’, ’metsässä’). Esimerkiksi nuuchahnulthin lausesanassa *ʔaʔaʔaƛqimɬḥtimyiɬm̓inḥʔaˑaqƛeʔicuˑ* ’teikäläisten on määrä kuljeskella ympäri taloa kaksi dollaria jalkaterienne päällä’ *-qimɬ-* viittaa pyöreisiin esineisiin, tässä tapauksessa käytännössä dollarin kolikkoihin, joita on kaksi (*-ʔaƛ-*) jalkaterien päällä (*-ḥti-*). Affiksi *-iɬ-* puolestaan ilmaisee, että koko puheena oleva kuljeskelu tapahtuu talon sisällä.

Vaikka adverbiaalit perustapauksessa ovatkin verbin määritteitä, samaa termiä käytetään myös koko lauseen määritteistä, niin sanotuista lauseadverbiaaleista, jotka kuvaavat esimerkiksi puhujan suhtautumista. Esimerkiksi *ehkä* ja *varmasti* kuvaavat puhujan käsitystä puheena olevan asiaintilan totuusarvosta, kun taas *onneksi* tai *jostain ihmeen syystä* kertovat siitä, miten puhuja suhtautuu kertomaansa. Tällaiset elementit rinnastuvat modaalisuuden ilmaisukeinoihin, ja ne ovatkin hyvä esimerkki merkityksestä, jonka ilmaisemiseen käytetään sekä sanastollisia että rakenteellisia keinoja. Ajatellaanpa vaikkapa suomen potentiaalia: lause *Maija osannee kertoa asiasta enemmän* merkitsee suunnilleen samaa kuin *Maija varmaankin osaa kertoa asiasta enemmän*.

Kokoavasti

Pakollisten lauseenjäsenten lisäksi lauseissa on usein runsaasti erilaisia tyypillisesti valinnaisia määritteitä. Vaikka verbin keskeiset argumentit, subjekti ja objekti, ovat yleensä lauseessa pakollisia

jäseniä, ja adverbiaalit, kuten tapahtuma-ajan ja -paikan ilmaisut, puolestaan valinnaisia, raja näiden välillä ei ole jyrkkä. Moniin konstruktioihin kuuluu myös pakollisia adverbiaaleja (esim. *asua*, *käydä Helsingissä*), ja toisaalta toiminnan kohteen ilmaiseminen ei ole ollenkaan aina pakollista (esim. *Luen iltaisin*).

Sekä lauseen nominaalisilla jäsenillä että verbillä voi olla vapaita määritteitä, jotka luonnehtivat osallistujia ja kuvaavat tapahtumaa eri tavoin. Ihmisten välisessä kommunikaatiossa tapahtumapaikoista puhuminen on varsin keskeistä, ja onkin havaittu, että kielissä hyödynnetään erityyppisiä tapoja jäsentää tilaa, jossa kielen käyttäjät elävät. Kaksi keskeistä tapaa ovat toisaalta suuntaisen liikkeen ja paikallaan olon ilmaiseminen ja toisaalta erilaisten akselien hyödyntäminen (esim. edessä–takana). Paikkaa ilmaisevia kielen elementtejä hyödynnetään yleisesti myös abstraktimpien merkitysten ilmaisemisessa (esim. *pih**alla***, *aamu**lla***, *saksi**lla***).

Tässä luvussa käsiteltyjen vapaiden määritteiden tarkastelu jatkuu hieman toisenlaisesta näkökulmasta seuraavassa luvussa, jossa nähdään, että substantiivit ja verbit voivat saada valinnaisiksi määritteikseen myös kokonaisia sivulauseita.

7.6 Asiaintilojen suhteutuminen toisiinsa: lauseiden yhdistäminen

Tässä luvussa nähdään, miten kielet tarjoavat mahdollisuuksia yhdistää asiaintiloja toisiinsa liittämällä yksittäisiä lauseita toisiinsa yhdyslauseiksi, joilla voidaan esimerkiksi kertoa, missä järjestyksessä tapahtumat seuraavat toisiaan, millaisia ovat niiden keskinäiset syysuhteet tai missä muissa tapahtumissa lauseen kuvaaman asiaintilan osallistujat toimivat tai ovat toimineet. Lauseita yhdistämällä kerrotaan asiaintilaan liittyvää lisätietoa samaan tapaan kuin yhdistämättömien lauseiden vapailla määritteilläkin. Ennen kaikkea yhdyslauseita tarvitaan, kun on ilmaistava, mihin muihin käsitteellisesti itsenäisiin tilanteisiin puheena oleva asiaintila liittyy. Yhdyslauseet voi jakaa kahteen pääryhmään, rinnasteisiin ja alisteisiin yhdyslauseisiin, joista jälkimmäiset ovat edelleen jaettavissa adverbiaali-, relatiivi- ja komplementtilauseisiin sen mukaan, mikä suhde lauseiden välillä vallitsee. Käsittelemme ensin alisteisia lauseita.

Kun yksi tai useampi lause yhdistetään suuremmaksi kokonaisuudeksi, lauseet voivat olla muodoltaan joko yksinkertaisten yhdistämättömien lauseiden tapaan finiittisiä (eli muodoltaan ennen kaikkea toiminnan suorittajan persoonan ja luvun ilmaisevia) tai näistä poikkeavia eli ei-finiittisiä (esimerkiksi infinitiivejä ja partisiippeja). Predikaattiverbin finiittisyys on itsenäisenä esiintyvän lauseen keskeinen kriteeri. Yhdyslauseeseen puolestaan kuuluu tyypillisesti yksi finiittinen päälause, joka siis ainakin periaatteessa voisi toimia lauseena myös yksin, ja yksi tai useampia finiittisiä tai ei-finiittisiä sivulauseita, jotka voivat esiintyä vain yhdessä finiittisen päälauseen kanssa. Tämän määritelmän mukaan siis esimerkiksi suomen virkkeet *Kirjoitin tämän, kun poikani oli viisivuotias* ja *Kirjoitin tämän poikani ollessa viisivuotias* ovat molemmat yhdyslauseita, vaikka ensimmäisessä on finiittinen verbi *oli* ja toisessa ei-finiittinen *ollessa*.

Suomessa on itse asiassa monia vaihtoehtoja yhdyslauseiden muodostamiseen, sillä kielenpuhujilla on varsin usein mahdollisuus valita joko finiittinen tai ei-finiittinen keino eri asiaintilojen kuvausten yhdistämiseksi. Vaikka suomen monia ei-finiittisiä konstruktioita voi tavallaan pitää (ja perinteisesti on pidettykin) finiittisten sivulauseiden ”(lauseen)vastikkeina”, on tärkeää huomata, ettei monissa kielissä ole lainkaan finiittisiä sivulauseita ja niitä

merkitseviä konjunktioita. Tällaisissa kielissä kahden tai useamman asiaintilan yhdistäminen on pakko ilmaista nimenomaisesti ei-finiittisin lausein. Typologisesti katsottuna kyse on siis siitä, että tehtäviltään samankaltaiset sivulauseet voivat olla joko itsenäisen lauseen kaltaisia (finiittisiä) tai niistä huomattavastikin poikkeavia (ei-finiittisiä).

Usein lauseita yhdistettäessä käytetään jotakin muodollista merkkiä, kuten konjunktiota tai erityistä verbinmuotoa, mutta yksinkertaisimmillaan eri asiaintiloihin viittaavat lauseet voidaan yhdistää asettamalla ne yksinkertaisesti rinnakkain, kuten latinan esimerkissä *Veni, vidi, vici* 'Tulin, näin, voitin'. Kaikentyyppisiä yhdyslauseita on mahdollista muodostaa näin, niin sanotun parataksin avulla. Muihin muotokeinoihin tutustutaan matkan varrella.

Adverbiaalilauseet

Adverbiaalilauseilla on mahdollista ilmaista lauseiden ilmaisemien asiaintilojen välisiä suhteita hyvinkin täsmällisesti. Esimerkiksi edellä mainitut yhdyslauseet *Kirjoitin tämän, kun poikani oli viisivuotias* ja *Kirjoitin tämän poikani ollessa viisivuotias* kertovat, että asiaintilat 'kirjoitin tämän' ja 'poikani oli viisivuotias' ovat sijoittuneet samaan aikaan ja että juuri samanaikaisuus on niiden välisessä suhteessa oleellista. Toisaalta kirjoittamisen ja pojan iän välillä voi nähdä vaikkapa erilaisia syy–seuraus-suhteita, joita voi ilmaista esimerkiksi yhdyslauseella *Kirjoitin tämän, koska poikani oli viisivuotias* tai merkitykseltään päinvastaisella yhdyslauseella *Kirjoitin tämän, vaikka poikani oli viisivuotias*. Ajan ja syy–seuraus-suhteiden lisäksi kielissä tavallisia adverbiaalilauseilla ilmaistuja merkityksiä ovat esimerkiksi tapa, kuten yhdyslauseessa *Tein tämän niin kuin käskettiin*, ja ehto, kuten esimerkeissä 1 ja 2. Swahilin *ki*-affiksillinen muoto merkitsee sekä 'jos' että 'kun'. Päälausetta määrittävät adverbiaaliset sivulauseet voivat vastata yksinkertaisia adverbiaaleja (esim. *Kirjoitin tämän, kun oli ilta* ~ *illalla*; *Opimme kirjoista*).

(1) ersä (Bartens 1999: 134)

Vešń-ińd'eŕ-at'	*t'ev,*	*sval*	*muj-at.*
etsiä-KOND-2SG	työ	aina	löytää-2SG

'Jos etsit töitä, löydät niitä aina.'

(2) swahili

Tu-ki-soma *tu-ta-ji-funza.*
1PL-*ki*-lukea 1PL-FUT-REFL-opettaa
'Jos/kun luemme, opimme.'

Adverbiaalisten sivulauseiden semanttiset suhteet päälauseeseen ilmaistaan usein lauseita yhdistävillä konjunktioilla (*kun*, *koska*, *vaikka*, *jos*; ks. esimerkkien käännöksiä). Ilmaisukeinona voi myös olla verbin taivutus, sillä adverbiaalilauseissa voi olla niille ominainen verbinmuoto: ei-finiittinen, kuten suomen *ollessa*, tai finiittinen, kuten ersän *vešńińd'eŕat'* 'jos etsit' ja swahilin *tukisoma* 'jos/kun luemme'. Adverbiaalilauseissa käytettäviä ei-finiittisiä verbinmuotoja nimitetään konverbeiksi.

Relatiivilauseet

Relatiivilauseet ovat konkreettisiin esineisiin, olentoihin ja muihin olioihin viittaavien substantiivien määritteitä: esimerkiksi lauseen *Yleensä varsin nuuka Pekka antoi Maijalle yllättävän arvokkaan kirjan* määritteet *yleensä varsin nuuka* ja *yllättävän arvokkaan* voidaan vaihtaa relatiivisiksi sivulauseiksi, jotka seuraavat pääsanoja *Pekka* ja *kirja*: *Pekka, joka tunnetaan varsin nuukana, antoi Maijalle kirjan, joka oli maksanut yli 200 euroa*. Relatiivilauseet kiinnitetään niiden pääsanoihin eli korrelaatteihin usein relatiivipronomineilla, kuten suomen *joka* ja *mikä* taivutusmuotoineen tai langon kielen *àmɛ̂*:

(3) lango (Noonan 1992: 216)

lyècc	*àmɛ̂*	*rwòt*	*àmìttò*	*wìllò*
norsu	REL	kuningas	3SG.haluta	ostaa

'norsu, jonka kuningas haluaa ostaa'

Finiittisten, relatiivipronominein merkittyjen relatiivilauseiden lisäksi myös verbien ei-finiittisten partisiippimuotojen käyttö relatiivilauseissa on kielissä hyvin tavallista. Esimerkki 4 havainnollistaa tätä. Partisiipit rinnastuvat morfologialtaan ja syntaksiltaan monessa suhteessa adjektiiveihin, joten niitä voikin usein luonnehtia eräänlaisiksi verbin adjektiivimuodoiksi. Relatiivilauseissa esiintyy myös niille ominaisia finiittisiä verbinmuotoja. Tällainen nähdään seuraavissa swahilin esimerkeissä: finiittinen lause (5a) voidaan

muuttaa relatiivilauseeksi (5b) lisäämällä verbiin relatiivinen affiksi, joka on *kitabu*-sanan yhteydessä *-cho-*, ja samalla verbi säilyttää muut, persoonaa ja aikamuotoa ilmaisevat affiksinsa. Esimerkit 6a ja b puolestaan ovat japanista, jossa hakasulkein merkityn relatiivilauseen muodostamiseen ei tarvita mitään erillistä morfeemia. Siellä siis päälauseen ja relatiivilauseen ero on paljon pienempi kuin esimerkiksi suomessa ja aivan tavallisilla lauseilla on kyky toimia sellaisenaan myös substantiivin valinnaisena määritteenä.

(4) turkki

Eser	*uyu-yan*	*kadın-ı*	*tanıyor.*
Eser	nukkua-PARTIS	nainen-AKK	tuntea.PRES.3SG

'Eser tuntee naisen, joka nukkuu / nukkuvan naisen.'

(5) swahili

a. *Ni-li-nunua* *kitabu.*
1SG-PRET-ostaa kirja
'Ostin kirjan.'

b. *kitabu* *ni-li-cho-nunua*
kirja 1SG-PRET-REL-ostaa
'ostamani kirja / kirja, jonka ostin'

(6) japani

a. *Uma* *ga* *inu* *o* *ket-ta.*
hevonen NOM koira AKK potkaista-PRET
'Hevonen potkaisi koiraa.'

b. *[Uma* *ga* *ket-ta]* *inu* *ga* *shin-da.*
hevonen NOM potkaista-PRET koira NOM kuolla-PRET
'[Hevosen potkaisema] koira kuoli. /
Koira [jota hevonen potkaisi] kuoli.'

Tässä yhteydessä on hyvä huomata, että suomen kieliopin kuvauksessa esimerkkien suomennoksissa esiintyviä partisiippimuotoja *nukkuva* ja *ostamani* ei pidetä relatiivilauseina vaan määritteinä. Oleellista on hahmottaa, että joissakin kielissä näitä partisiippeja vastaavat muodot ovat ainoa tapa ilmaista samaa kuin suomen *joka-* tai *mikä*-pronominilla alkavalla finiittisellä lauseella.

Komplementtilauseet

Kolmas alisteisten sivulauseiden tyyppi on komplementtilauseet, esimerkiksi *Kirjoitin, että yhteistyö kyllä onnistuu* ja *Kirjoitin yhteistyön kyllä onnistuvan*. Komplementtilauseiden nimitys viittaa niiden syntaktiseen asemaan yhdyslauseessa, jossa ne toimivat päälauseensa predikaattiverbin pakollisina seuralaisina, argumentteina eli komplementteina. Esimerkiksi pelkästä *kirjoitin*-verbinmuodosta koostuvan lauseen on helppo nähdä kaipaavan täydennystä, sillä transitiivisen *kirjoittaa*-verbin argumenttirakenteeseen kuuluu myös kirjoittamisen patientin, ”kirjoitettavan” ilmaiseminen (vrt. *kirjoitin kirjan*). Edellisten esimerkkien kokonaiseen asiaintilaan viittaavat komplementtilauseet ovat siis yhdyslauseessa päälauseen objekteina.

Finiittisten komplementtilauseiden tavallisimpina tunnusmerkkeinä ovat suomen *että*-konjunktion kaltaiset komplementoijat (7). Vastaavia ei-finiittisiä ilmaisuja ovat muun muassa suomen partisiipin sisältävä konstruktio *yhteistyön kyllä onnistuvan*, joka tosin edustaa typologisesti melko harvinaista tyyppiä. Maailmanlaajuisesti tavallisempia tällaisessa tehtävässä ovat infinitiivit. Infinitiivit voivat täydentää hyvin monenlaisia verbejä, joiden kuvaamien toimintojen kohteina voivat olla kokonaiset asiaintilat. Tällaisia ovat esimerkiksi monet toiveita, haluja, käskyjä, ajattelua ja alkamista ilmaisevat verbit sekä etenkin erilaiset mahdollisuutta ja välttämättömyyttä ilmaisevat modaaliverbit: *Haluan ~ sallin ~ aion ~ alan ~ voin lähteä, Pyydän ~ rupean ~ joudun ~ onnistun lähtemään*; vrt. esimerkiksi *Haluan ~ sallin ~ pyydän, että lähdet* (tai *…sinun lähtevän*). (Jälleen on syytä huomata, että suomen kielioppiperinteessä finiittiverbin ja infinitiivin muodostamaa rakennetta ei pidetä komplementtilauseena, vaikka ne toimivat samoissa tehtävissä kuin komplementtilauseet.) Esimerkissä 8 on turkin ei-finiittinen komplementtilause. Swahilissa puolestaan komplementtilauseilla on oma finiittinen verbinmuoto (9) aivan kuten adverbiaali- ja relatiivilauseillakin (esim. 2 ja 5).

(7) espanja

Cre-o	*que*	*vendrá.*
uskoa-PRES.1SG	että	tulla.FUT.3SG

’Uskon hänen tulevan. / Uskon, että hän tulee.’

(8) turkki
Ankara-ya *git-mek* *ist-iyor-um.*
Ankara-ALL mennä-INF haluta-PRES-1SG
'Minä haluan mennä Ankaraan.'

(9) swahili
N-a-mw-omba *a-tuli-e.*
1SG-PRES-3SG-pyytää 3SG-rauhoittua-SBJN
'Pyydän häntä rauhoittumaan. / Pyydän, että hän rauhoittuu.'

Lauseiden rinnastaminen ja lauseketjut

Lauseiden rinnastamisessa olennaista on, että yhdyslauseen osilla ilmaistut asiaintilat kuvataan käsitteellisesti toisiinsa liittyvinä ja tavalla tai toisella samantasoisina. Rinnasteiset yhdyslauseet voivat merkitä esimerkiksi asiaintilojen yhdistämistä (esim. *Englannin kuningas kirjoittaa runoja, ja me luemme niitä*) tai vaihtoehtoisuutta (esim. *Englannin kuninkaan sukat ovat pyykissä, tai ne ovat jääneet hiekkarannalle*). Tyypillisintä on, että finiittiset rinnasteiset lauseet yhdistetään konjunktiolla, kuten edellisissä esimerkeissä, mutta kielissä esiintyy myös rakenteita, joissa osa "rinnastetuista" lauseista esiintyy epäitsenäisessä ei-finiittisessä muodossa. Suomessa tämänkaltaiset rakenteet ovat melko harvinaisia (10), mutta esimerkiksi turkin kielessä (11) niitä käytetään aivan tavallisesti 'ja'-merkityksisiin konjunktioihin verrattavalla tavalla.

(10)
Auto kaasutti ulos pihasta kadoten pian näkyvistä.
'Auto kaasutti ulos pihasta ja katosi pian näkyvistä.'

(11) turkki
Ali *ve* *Selim* *kay-ıp* *düş-tü-ler.*
Ali ja Selim liukastua-KONV kaatua-PRET-3PL
'Ali ja Selim liukastuivat ja kaatuivat.'
("Ali ja Selim liukastuen kaatuivat.")

Joissakin kielissä rinnasteisista lauseista voi muodostaa niin sanottuja lauseketjuja. Tällaisissa rakenteissa on tyypillisesti vain yksi verbi finiittisessä eli itsenäisen lauseen predikaatiksi soveltuvas-

sa muodossa ja muiden lauseiden verbit ovat ei-finiittisiä eli muodollisesti alisteisia. Näillä ei-finiittisillä muodoilla ilmaistaan myös sitä, onko keskenään (semanttisesti) rinnastetuilla predikaateilla yhteiset vai toisistaan poikkeavat subjektit. Tästä ilmiöstä käytämme nimitystä vaihtoviittaus (*switch reference*). Lauseketjut ovat yleisimpiä Uuden-Guinean ja Amazonin alueen kielissä. Monissa kielissä lauseketjuun voi periaatteessa kytkeä rajattoman määrän syntaktisesti epäitsenäisiä lauseita, ja eräissä papualaiskielissä lauseketjut saattavat koostua äärimmillään jopa useita minuutteja (kirjoitetussa muodossa useita sivuja) kestävästä kerronnasta, jossa vain yksi verbinmuoto, yleensä viimeinen, on muodollisesti finiittinen. Seuraava kaniten kielen esimerkki havainnollistaa tätä ilmiötä. Siinä glossien ES tarkoittaa eri subjektia.

(12) kanite (Gibson, McCarthy & Harris 1970: 27)

a. *Hi-s-u'a-**ke**-'ka*
tehdä-FUT-me-ES-te
'Jos me teemme tämän,'

b. *naki* *a'nemo-ka* *hoya* *ali-'ka*
niin naiset-te puutarha työskennellä-te
'te naiset hoidatte puutarhan,'

c. *naki* *ali* *ha'noma* *hune-'atale-'ka*
niin työskennellä loppua tehdä-KMPL-te
'kun lopetatte,'

d. *inuna* *kae-'ka*
heinä polttaa-te
'poltatte heinät ja'

e. *popo* *hu-'ka*
kuokkia tehdä-te
'kuokitte ja'

f. *inuna* *kae-'ka*
heinä polttaa-te
'poltatte heinät,'

g. *naki ha'no hu-tale-te-**ke**-ta'a*
niin loppua tehdä-KMPL-KONS-ES-me
'kun lopetatte,'

h. *naki viemoka-ta'a keki'yamo'ma ha'noma nehi-s-i-ana.*
niin miehet-me aita loppua tehdä-FUT-SE-KNJN
'me miehet lopetamme aidan tekemisen.'

i. *Naki tina kabi-'ano.*
niin vesi kaivaa.ojaa-RSLT
'Ja kaivamme ojat. '

Lauseketju koostuu seitsemästä epäitsenäisestä lauseesta (12a–g) ja päättyy itsenäiseen lauseeseen (12h). Lauseen 12a verbinmuodossa *hisu'ake'ka* ilmaistaan sen oman subjektin (*-u'a-* 'me') lisäksi, että seuraavalla lauseella on eri subjekti (*-ke-*), ja täsmennetään, että seuraavan lauseen subjekti on 'te' (*-'ka*). Lauseissa 12b–g subjekti on kaikissa sama (*-'ka* 'te'), eikä tällaisella subjektin samuuden ilmaisulla ole omaa morfeemia. Koska lauseen 12h subjekti on taas on eri ('me'), se ilmaistaan jo lauseessa 12g (eriviitteistä subjektia ilmaiseva *-ke-* ja uuden subjektin ilmaiseva *-ta'a*). Lauseketjussa viimeisenä oleva itsenäinen lause (12h) on niin sanotussa konjunktiivimuodossa, koska sitä seuraa vielä koko ajatuksen päättävä itsenäinen lause (12i).

Kokoavasti

Yhdyslauseita käytetään silloin, kun halutaan kuvata erillisten asiaintilojen suhteita toisiinsa. Alisteisilla lauseilla esimerkiksi kommentoidaan tapahtumien samanaikaisuutta tai syy–seuraussuhteita (adverbiaalilauseet), luonnehditaan asiaintilan osallistujien ominaisuuksia jonkin toisen asiaintilan avulla (relatiivilauseet) tai sijoitetaan toiminnon kohteeksi olion sijaan jokin toinen toiminto (komplementtilauseet). Rinnasteisilla yhdyslauseilla, lauseketjut mukaan lukien, puolestaan kuvataan asiaintilojen liittymistä toisiinsa tai niiden keskinäistä vaihtoehtoisuutta tai esitetään ne toisensa pois sulkevina.

Molempia yhdyslausetyyppejä merkitään siteettömällä parataksilla, konjunktioilla tai ei-finiittisillä (konverbit, partisiipit ja infinitiivit) ja joskus myös erityisillä finiittisillä verbinmuodoilla.

Erilaisilla ei-finiittisillä verbinmuodoilla on työnjako eri yhdyslausetyyppien kesken: konverbit toimivat adverbiaalilauseissa, partisiipit relatiivilauseissa ja infinitiivit komplementtilauseissa. Ei-finiittisten ja finiittisten verbinmuotojen välinen raja ei näissä tehtävissä ole jyrkkä, sillä swahilin esimerkkien kaltaisten finiittisten verbinmuotojen käyttö tyypillisesti rajoittuu yhdyslauseisiin eli ei-itsenäisiin lauseisiin. Prototyyppisen finiittisen muodon ominaisuuksiin kuuluu nimenomaan kyky esiintyä itsenäisessä lauseessa. Lisäksi on muistettava, että morfologisiin kriteereihin perustuva jako finiittisiin ja ei-finiittisiin verbinmuotoihin menettää merkityksensä analyyttisissä kielissä, jossa sanojen taivutus on niukkaa tai olematonta. Jos varsinaisia epäitsenäisesti esiintyviä verbinmuotoja ei ole erotettavissa, tällaisissa kielissä tavattavia lauseiden yhdistämisen muotoja on pidettävä lähinnä finiittisinä.

Lähes kaikki tässä kirjassa tähän mennessä käsitellyt kielen rakenteet ovat kokonaisuuksia, joissa on kyse yleensä vain yhden kielenpuhujan periaatteessa yhtenäisistä puhunnoksista eli puhutuista tai kirjoitetuista sanoista, lausekkeista, lauseista ja yhdyslauseista. Seuraavassa luvussa huomio kääntyy laajempiin kokonaisuuksiin, teksteihin ja diskursseihin, joita rakentaa erityisesti puhutussa arkikielessä ja sen kirjallisissa vastineissa, kuten verkkokeskusteluissa, enemmän kuin vain yksi puhuja tai kirjoittaja kerrallaan.

7.7 Informaatiorakenne, teksti ja diskurssi

Yhdyslauseita laajempaa kielellistä kokonaisuutta nimitetään tekstiksi tai diskurssiksi. Näiden termien välillä on oikeastaan näkökulmaero. Tekstillä tarkoitetaan kielitieteessä yksinkertaisesti puhuttua tai kirjoitettua lausejoukkoa. Jotta tällainen joukko todella muodostaisi tekstin, sen lauseiden täytyy olla sisällöllisesti yhteydessä toisiinsa; tekstin yhtenäisyyttä nimitetään koheesioksi. Sama pätee myös diskurssiin: diskurssikin on teksti, mutta sitä tutkittaessa on (rakenteellisten ja sisällöllisten seikkojen lisäksi) keskeistä pragmaattinen näkökulma. Tällöin pohditaan sen kaltaisia kysymyksiä kuin mitä ihmisten kommunikaatioon liittyviä tekijöitä kielen käytön taustalla on, mihin tekstillä pyritään ja mikä kommunikaation tavoitteissa selittää tekstissä näkyviä kielellisiä valintoja. Samantapaiset kysymykset ovat tärkeitä myös puhuttua kieltä tarkastelevassa keskusteluntutkimuksessa, jota käsitellään lyhyesti tämän luvun lopuksi (s. 184–186).

Tässä luvussa päähuomio kohdistuu siihen, miten lauseista muodostuu tekstejä, ja ennen kaikkea informaatiorakenteeseen. Informaatiorakennetta voidaan tarkastella sekä lauseiden että tekstien tasolla. Lauseissa on keskeistä se, miten tieto sijoittuu lauseen eri osiin eli minkä tiedon puhuja asettaa tutuksi oletetun tiedon asemaan ja minkä hän esittää uutena asiana. Tekstien tasolla taas laajemmin tekstin koheesio on tärkeä osa informaatiorakennetta. Tässä tarkastellaan kumpaakin tasoa vuorollaan.

Teema tarkoittaa sitä seikkaa, josta lause kertoo eli jonka puhuja on valinnut puheen aiheeksi. Useimmiten puheen aihe on jollakin tavalla tuttu, koska keskustelun (tai kirjoitetun tekstin) sujuvuus on luonnollisesti puhujalle (tai kirjoittajalle) tärkeää. Niinpä teema edustaa tyypillisesti myös tuttua tietoa. Teemasta kerrottavaa uutista eli uutta tietoa nimitetään reemaksi. Tyypillisesti tuttu tieto eli teema sijoittuu lauseen alkuun, jolloin kuulijan työ helpottuu, kun hän pystyy heti uuden lauseen alussa hahmottamaan, mihin puhujan sanoma liittyy. Teemaksi ja reemaksi sijoittaminen on aina puhujan valinta, jota tehdessään puhujan pitää arvioida, mitä keskustelukumppani tietää aikaisemman keskustelun perusteella tai mitä hän pystyy päättelemään puheympäristön tai yleistiedon perusteella. Toisinaan teemaa nimitetään myös topiikiksi ja reemaa kommentiksi.

Esimerkiksi kertomus perheen koirasta Lipestä voidaan aloittaa sanomalla *Meidän Lippe se tänään vasta tekikin hassuja*. Tällöin puhujalla on oletus, että kuulija pystyy kytkemään Lipen – lauseen teeman – johonkin jo tuntemaansa asiaan, jos esimerkiksi aikaisempi keskustelu on voinut koskea koiria yleisesti, tai puhuja voi arvella perheensä olevan kuulijalle riittävän tuttu myös Lipen tunnistamiseksi. Jos taas keskustelukumppani ei ole Lipestä koskaan aiemmin kuullutkaan ja miettii, onko Lippe lapsi vai koira vaiko jotakin muuta, hän joka tapauksessa ymmärtää teema-aseman perusteella, että nyt on puhe Lipestä, joka on tehnyt jotakin kertomisen arvoista (reema).

Myös lauseenjäsenillä on kytköksiä informaatiorakenteeseen. Subjektit nimittäin edustavat tyypillisesti tuttua, jo puheena ollutta tietoa, kun taas objekteilla ilmaistaan melko tasapuolisesti sekä uutta että tuttua tietoa ja muilla lauseenjäsenillä useimmiten uutta tietoa tai sitten sellaista tietoa, joka toimii vain väliaikaisena taustana varsinaiselle puheenaiheelle ja jota ei tekstissä lähdetä tarkentamaan. Kuten aikaisemminkin on tullut esiin, kielissä tavallisin perussanajärjestys on subjektialkuinen, joten tutun tiedon sijoittuminen subjektiksi tarkoittaa luontevasti myös sijoittumista lauseenalkuiseen asemaan. Näin on useimmiten myös suomessa. Monissa kielissä voidaan sanajärjestyksen vaihtamista perusjärjestyksestä poikkeavaksi käyttää muuttamaan lauseen informaatiorakennetta. Tällä tavoin lauseeseen saadaan aikaan erilaisia painotuksia ja voidaan korostaa joitakin lauseen osia. Esimerkiksi suomen sanajärjestyksen vaihtelua voi käyttää näin:

(1)
a. *Kissa söi hiiren.*
b. *Hiiren söi kissa.*
c. *Hiiren kissa söi.*

Normaali-intonaatiolla lausuttuna lauseessa a, jossa subjekti on teema-asemassa, vain todetaan tapahtunut. Teema-asemassa voi kuitenkin olla myös muu lauseenjäsen, kuten objekti lauseessa b, jolloin subjekti onkin uutta tietoa ja lauseen informaatiorakenteessa ilmaistaan vastakkainasettelua: hiiren söi kissa eikä pöllö. Samantapainen vastakkainasettelu saadaan aikaan myös sijoittamalla uusi tieto ensimmäiseksi, kuten c-lauseessa, jossa uutuusarvo

korostuu: hiiren kissa söi eikä silakkaa. Puhuja voi myös painottamalla korostaa ilmauksen osaa, joka hänen mielestään ansaitsee erityistä huomiota eli jonka informaatioarvo on suuri, koska se on esimerkiksi uutta tietoa tai jotakin yllättävää (2a ja b).

(2)
a. ***Urho*** *lähti hiihtämään, ei Martti.*
   [jos Martti on tunnettu hiihtoinnostuksestaan]
b. *Ihmiset olivat tosi* ***ystävällisiä****.*
   [supermarketissa kaksi päivää ennen joulua]

Kommunikaation onnistumisen perusedellytys on, että kaikki osallistujat pystyvät seuraamaan käsiteltävien asioiden pysyvyyttä ja vaihtelua tekstissä. Esimerkiksi määräisyys on yksi keino ilmaista, että puhuja odottaa kuulijan tunnistavan puheena olevan asian. Usein tämä tarkoittaa, että aiemmin puheena olleen asian käsittely jatkuu. Vaikka määräisyys on muodollisesti yksittäisen substantiivilausekkeen ominaisuus, se on vahvasti kytköksissä myös lause- ja tekstitasoon.

Anaforasta tai anaforisesta viittauksesta puhutaan, kun jotakin kielen elementtiä käytetään tekstin sisällä viittaamassa aiemmin puheessa mainittuihin tarkoitteisiin. Anaforan kautta puhutut ja kirjoitetut tekstit saavat yhtenäisyyttä. Seuraavassa esimerkissä on osoitettu alaindeksein 1, 2, 3 ja 4, miten eri nominaaliset elementit jatkavat samaviitteisinä omaan tarkoitteeseensa viittaamista tekstin kuluessa:

(3)
Tarja$_1$ *astui olohuoneeseen*$_2$ *ja katseli tarkasti ympärilleen*$_1$*. Hän*$_1$ *etsi kissaa*$_3$*, joka*$_3$ *oli juossut sinne*$_2$ *hänen*$_1$ *edellään*$_1$*. Hän*$_1$ *arvasi sen*$_3$ *piiloutuneen*$_3$ *ikkunaseinän kirjahyllyyn*$_4$*, valmiina pudottautumaan sieltä*$_4$ *emäntänsä*$_{1,3}$ *niskaan, se rontti*$_3$*.*

Tässä tekstissä on käytetty anaforisesti demonstratiiveja (*sinne*, *sieltä*), yksikön 3. persoonan persoonapronomineja (*hän*, *sen*), relatiivipronominia (*joka*) ja omistusmuotoja (tässä omistusliitteitä: *ympärille****en***, *piiloutune****en***, *emäntä****nsä***). Nominaalisten elementtien lisäksi myös verbien muoto voi kertoa tekijän niin, ettei pronominia välttämättä aina tarvita lainkaan (tekstissä *katseli*). Nämä kaikki ovat kielissä varsin yleisesti anaforisina toimivia elementtejä.

Anaforisten elementtien lisäksi myös sanastolliset seikat luovat yhteyksiä tekstin osien välille. Esimerkiksi sana *olohuone* luo kehyksen, jonka avulla *ikkunaseinä* ja *kirjahylly* ymmärretään: huoneella on tavallisesti yksi tai useampi ikkunaseinä, ja kirjahylly on tavanomainen osa olohuonetta. Jos tekstissä vaikkapa arveltaisiin, että kissa on piiloutunut olohuoneen tiskialtaaseen, yhtenäisyys olisi heti heikompi. Erisnimi *Tarja* ja sana *emäntä* viittaavat samaan henkilöön eri näkökulmista, samoin *kissa* ja *se rontti*, joista jälkimmäinen on muodoltaan määräinen ja siis sitäkin kautta tunnistettavaksi oletettu. Niska taas on osa–kokonaisuus-suhteessa Tarjaan. Lisäksi teksti luonnollisesti pitää sisällään koko joukon erilaisia ennakko-olettamuksia eli presuppositioita: se, että Tarja etsii kissaa, sisältää olettamuksen, että hänellä on kissa. Kissan piiloutumisen kuvaus taas antaa ymmärtää, että sillä on ennenkin ollut tapana piiloutua. Yleisemmällä tasolla tekstien koheesioon kuuluu olennaisesti myös kielen käyttäjien tapa olettaa, että peräkkäisistä kielen yksiköistä on syntymässä tarina. Ihmiset siis normaalisti etsivät koko ajan yhteyksiä kuulemiensa asioiden välille.

Myös substantiiviluokat (suku) toteutuvat usein kongruenssina, kun sanan luokka tai suku määrää sen saamien määritteiden ja artikkelien muodon. Samaan tapaan sanan luokka tai suku määrää sen pronominin, jolla viitataan anaforisesti aiemmin substantiivilla ilmaistuun tarkoitteeseen. Näin on esimerkiksi ranskassa, jossa ’kilpikonna’ on feminiini, *une / la tortue*, ja jos kilpikonnaan viitataan pronominilla, siitä käytetään feminiinin pronominia *elle*. Venäjän menneen ajan yksikkömuotoja puolestaan on sukujen mukaan kolme: *on padal*, *ona padala*, *ono padalo* ’hän/se (M) / hän/se (F) / se (N) kaatui’. Tällä tavoin luokka ja suku helpottavat puhujan ja kuulijan työtä, kun pitää seurata puheen aiheena olevien olioiden tunnistettavuutta. Kun luokka tai suku käy ilmi pronominista tai verbistä, se rajaa mahdollisten tarkoitteiden joukkoa. Ranskan *elle* esimerkiksi voi viitata vain kieliopilliselta suvultaan feminiinisten tarkoitteisiin, ja venäjässä *-la*-päätteisellä verbinmuodolla voidaan kuvata vain feminiinisen substantiivin tai pronominin tarkoitteen menneen ajan toimintaa. Anaforassa ja määräisyydessä on kyse siitä, että puheena olevat asiat pysyvät tunnistettavina sekä puhujalle että kuulijalle ja teksteistä muodostuu eheitä, ja ne saavat tässä tehtävässä tukea muun muassa substantiiviluokilta.

Keskustelun rakenne

Teksti ja diskurssi ovat kattotermejä, jotka voivat tarkoittaa puhuttua, viitottua tai kirjoitettua ja yhden tai useamman kielenkäyttäjän tuottamaa kielellistä kokonaisuutta. Keskustelussa sen sijaan on aina vähintään kaksi osallistujaa, mikä vaikuttaa siinä syntyvän tekstin rakenteeseen ja jäsentymiseen monella eri tasolla. Keskusteluntutkimuksen tavoitteena on selvittää, miten ihmiset puhuvat eli millaisista osista keskustelu koostuu, millaisilla säännöillä siinä pelataan ja millaisia toimintoja ihmiset puheellaan suorittavat. Keskustelussa toiminnallisuus on keskeistä, sillä olennaista on, mitä erilaisilla puheenvuoroilla tehdään. Keskustelun keinoin, ei pelkästään puheenvuorojen sisällön avulla, ihmiset nimittäin reagoivat esimerkiksi puheenaiheiden sisältämän tiedon uutuuteen tai tuttuuteen ja ilmaisevat erimielisyyttä tai asioiden arkaluontoisuutta. Esimerkiksi suomessa on eroa sillä, reagoidaanko uutisena kerrottuun asiaan *ai-*, *jaa-* vai *no*-partikkeleilla. Tällainen toiminnallisuuden ajatus on siis yksityiskohtaisempi kuin puheaktien. Keskustelu on varsin tarkasti jäsentynyttä toimintaa, jolla on omat kieliyhteisöissä muokkautuneet sääntönsä. Näissäkin säännöissä on eroja kielten (ja kulttuurien) välillä. Keskustelun jäsentymistä voidaan tarkastella kolmesta eri näkökulmasta, joihin tutustutaan seuraavaksi.

Keskustelijoiden on ensinnäkin tiedettävä, miten puheenvuorot rakentuvat eli kuka puhuu milloinkin, kuinka pitkään saa pysyä äänessä, miten vuoro siirtyy toiselle ja kuinka sen saa itselleen. Tätä nimitetään vuorottelujäsennykseksi. Yleensä vuorot vaihtuvat hyvin sujuvasti, ja vaikka päällekkäisyyksiäkin esiintyy, ne ovat normaalisti hyvin lyhyitä. Vuorojen vaihtumista voidaan kuvata seuraavasti: normaalisti äänessä olija valitsee, kenelle puheenvuoro siirtyy, esimerkiksi esittämällä jollekulle suunnatun kysymyksen. Jos näin ei tapahdu, joku keskustelijoista ottaa vuoron itse, ja jos käy niin, ettei kukaan ota vuoroa, äänessä olija saa jatkaa, kunnes tulee seuraava mahdollinen paikka vaihtaa vuoroa, esimerkiksi vastausta odottavan kysymyksen myötä. Kieliopillisen rakenteen kannalta vuorot voivat vaihtua erityyppisissä kohdissa, ja vuoro voi näin koostua sanasta, lausekkeesta, lauseesta tai useamman lauseen yhdistelmästä.

Sekvenssijäsennyksellä puolestaan tarkoitetaan sitä, miten puheenvuorot kytkeytyvät toisiinsa ja millaisen kokonaisuuden ne muodostavat. Keskustelun puheenvuorot nimittäin sisältävät eri-

vahvuisia merkkejä siitä, millaista seuraavaa vuoroa ne ennakoivat. Esimerkiksi tervehdys ennakoi vahvasti vastatervehdystä ja kysymys vastausta, mutta kaikki vuorot eivät määrittele seuraavan vuoron luonnetta yhtä tarkasti. Silti sekventiaalisuus on mukana kaikenlaisissa keskusteluissa, sillä normaalisti puheenvuorot muodostetaan niin, että ne odottavat jonkinlaista reaktiota, ja kaikki vuorot myös linkittyvät taaksepäin, edeltävään keskusteluun. Tiiviisti toisiinsa kytkeytyviä kahden vuoron kokonaisuuksia nimitetään vieruspareiksi.

Arkikeskustelussa tapahtuu myös paljon erilaisia korjauksia, joita säätelee korjausjäsennys. Korjaus tarkoittaa tässä yhteydessä sitä, että keskustelijat käsittelevät jotakin puheen kohtaa ongelmallisena, ei pelkästään sitä, että puhujat korjaisivat kielivirheitään tai lipsahduksiaan. Esimerkiksi jos puhuja on pyytämässä keskustelukumppaniltaan jotakin, hän saattaa kesken matkan muovata puheenvuoroaan kohteliaammaksi kuin oli sen aloittanut. Korjausten tekemiselle on keskustelun rakenteessa vakiintuneet paikat, ja korjauksen tekeminen on mahdollista sekä ongelmallisen puheenvuoron tuottajalle että sen vastaanottajalle. Kun äänessä olija itse huomaa jonkin ongelman siinä, mitä on sanonut, hän voi korjata sen ennen kuin vuoro vaihtuu, esimerkiksi keskeyttämällä puheensa *öö*- tai *ää*-tyyppisellä epäröintiäänteellä tai *eiku*-tyyppisellä partikkelilla. Tavallinen ongelmavuoroa seuraava korjaustarve voi syntyä, jos vastaanottaja ei kuule, mitä edellisessä vuorossa on sanottu. Tällöin hän voi reagoida esimerkiksi sanomalla (*mi*)*tä*(*h*).

Keskustelun rakenneyksiköt eroavat kirjoitetun kielen lauseista, koska puheenvuorot eivät välttämättä ole niiden tavoin suunnitelmallisesti rakennettuja kokonaisuuksia. Keskusteluntutkimuksessa perusyksiköiksi ovat vakiintuneet lausuma ja vuoro. Lausuman kieliopillinen rakenne voi vaihdella hyvin paljonkin, yksisanaisista pitkien virkkeiden kaltaisiin kokonaisuuksiin, mutta niille on usein ominaista yhtenäinen sävelkulku. Niinpä lausumakin määritellään toiminnallisuuden kautta: lausuma on puheessa esiintyvä kokonaisuus, jolla puhuja esimerkiksi ehdottaa jotakin tai myöntyy toisen tekemään ehdotukseen. Vuoro koostuu yhdestä tai useammasta lausumasta, ja vuorojen rajat puolestaan määräytyvät puhujanvaihdosten mukaan. Vuoron alku ja loppu ovat keskustelun kokonaisuuden kannalta olennaisia paikkoja, sillä niissä on usein sellaista ainesta, joka kertoo vuoron liittymisestä edeltäviin

vuoroihin, kuten siitä, onko puhuja jatkamassa aikaisempaa aihepiiriä (esimerkiksi vuoronalkuinen *ja*) vai aloittamassa uutta (*kuule*) tai onko hän samaa (*jep*) vai eri mieltä (*joo mut*) edellisen puhujan kanssa.

Keskusteluntutkimuksessa kiinnitetään huomiota paitsi varsinaisiin kielellisiin elementteihin myös päällekkäispuhuntaan, taukoihin, puhenopeuteen, äänen voimakkuuteen, hengitykseen ja nauruun.

Kokoavasti

Tekstien ja informaatiorakenteen tarkastelussa keskeisiä asioita ovat uuden ja tutun tiedon sijoittaminen lauseisiin ja se, kuinka kuulija pystyy seuraamaan puheena olevien olioiden pysymistä ja vaihtelua tekstissä. Lause alkaa tyypillisesti puheen aiheen eli teeman esittelyllä, ja se edustaa yleensä myös tuttua tietoa. Lauseen alussa se sitoo lauseen edeltävän tekstin osaksi ja toimii samalla kiinnikkeenä lauseen lopussa ilmaistavalle uudelle tiedolle eli reemalle. Teeman ja reeman paikkoja muuttamalla voidaan myös korostaa jotakin lauseen kuvaaman tilanteen osallistujaa.

Erilaisten anaforisten eli tekstin sisällä viittaavien elementtien, kuten pronominien, käyttö luo tekstiin yhtenäisyyttä ja näyttää kuulijalle, milloin puheena oleva olio säilyy samana ja milloin se vaihtuu. Tekstin yhtenäisyyttä rakentavat myös substantiiviluokat. Aivan olennainen tekijä siinä, että lauseista rakentuu tekstejä, ovat myös presuppositiot eli puheen aihetta koskevat ennakkoolettamukset.

Keskustelussa tekstiä rakentaa aina vähintään kaksi puhujaa. Keskustelullakin on omat sääntönsä, joita voi tarkastella kolmen jäsennyksen avulla. Vuorottelujäsennys säätelee puheenvuorojen vaihtumista, sekvenssijäsennys puheenvuorojen erivahvuista kytkeytymistä toisiinsa ja korjausjäsennys sitä, kuinka keskustelijat korjaavat puheenvuorojaan keskustelun kuluessa.

Kokoavasti: kielen hierarkkisuus ja kielioppi pähkinänkuoressa

Kirjan toisessa osassa on tarkasteltu kielen eri osa-alueita ja selvitetty, millaisia äännejärjestelmiä maailman kielissä on, miten itsessään merkityksettömistä foneemeista koostuu merkityksellisiä elementtejä eli morfeemeja, millaisin keinoin morfeemit yhdistyvät edelleen isommiksi yksiköiksi kuten lausekkeiksi, lauseiksi ja teksteiksi ja ennen kaikkea millaisia merkityksiä kielen erikokoisilla elementeillä ilmaistaan. Kieli on kokonaisuutena hierarkkinen järjestelmä, jonka eri tasojen ilmiöiden välillä on runsaasti erivahvuisia kytköksiä. Kielen kaksoisjäsennyksen mukaisesti foneemeilla eli kielen pienimmillä rakennuspalikoilla ei ole omaa merkitystä mutta niistä muodostetuilla morfeemeilla on. Lausekkeiden tasolla ilmaistavia merkityksiä yhdistää se, että ne liittyvät tyypillisesti yhteen osallistujaan kerrallaan, esimerkiksi puheena olevien osallistujien lukumäärään tai tunnistettavuuteen. Näiden osallistujien väliset suhteet ovat keskiössä lauseen tasolla, jossa eri rooleissa olevat osallistujat järjestyvät lauseenjäseniksi toimintoa kuvaavan verbin ympärille (esimerkiksi agentti subjektiksi ja patientti objektiksi). Yhdyslausein on sitten mahdollista suhteuttaa eri toimintoja ja niiden osallistujia toisiinsa (esimerkiksi kuvata kahden tapahtuman välistä ajallista tai syy–seuraus-suhdetta), mikä on vielä monimuotoisemmin mahdollista tekstin tasolla.

Kielioppi säätelee sitä, millaisiin asioihin ihmiset joutuvat kieltä käyttäessään ottamaan kantaa, kun he kuvaavat jotakin tilannetta. Tarkastellaan tätä lopuksi pohtimalla esimerkkiä: oletetaan, että puhujan pitää kertoa jonkun ihmisen olevan sairaana. Mitä asioita puhujan pitää asiaintilasta ottaa huomioon muodostaessaan periaatteessa yksinkertaista lausetta, joka suomeksi kuuluisi *Hän / Eräs nainen / Se nainen on / oli / olisi sairas / sairaana*? Millaisina kieliopin kategorioina nämä voivat eri kielissä ilmetä?

Millaisia käsitteitä kuvattavaan asiaintilaan liittyy: olioita, ominaisuuksia, toimintoja?	SANALUOKAT
Onko puhe yhdestä, kahdesta vai useammasta oliosta eli tässä tapauksessa ihmisestä?	LUKU
Onko ihminen mainittu aikaisemmin vai ei? Tunnetaanko hänet?	MÄÄRÄISYYS
Onko kyse naisesta vai miehestä? Onko kyse lapsesta vai aikuisesta?	SUKU, SUBSTANTIIVILUOKKA
Millainen rooli asiaintilan osallistujalla on? Mitä hänestä kerrotaan?	LAUSEENJÄSEN, ARGUMENTTI-RAKENNE
Milloin kuvattava asiaintila tapahtui ja mikä on tämän ajan suhde puhehetkeen? Onko asiaintila päättynyt vai jatkuuko se? Onko se pitkäkestoinen vai hetkellinen?	AIKAMUOTO, ASPEKTI
Onko asiaintila todellinen vai hypoteettinen? Onko puhuja itse nähnyt sairaan vai perustuuko hänen tietonsa kuulopuheeseen? Mikä on kerrotun tiedon varmuusaste? Tapahtuiko se ylipäätään?	MODUS, MODAALISUUS, KIELTO
Todetaanko, kysytäänkö tai käsketäänkö jotakin asiaintilaan liittyvää?	PUHEAKTIT: VÄITE, KÄSKY, KYSYMYS
Missä ja minkä takia asiaintila tapahtui? Millaisia suhteita sillä on muihin asiaintiloihin?	VAPAAT MÄÄRITTEET, YHDYSLAUSEET

Kirjan seuraavassa osassa siirrymme käsittelemään muutamia koko kielijärjestelmää koskevia asioita, kuten kielen yleistä olemusta viestintäjärjestelmänä, kielen sosiaalista luonnetta ja kielen muutosta.

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita

Cameron, Deborah 2001: *Working with spoken discourse*. London: Sage Publications.
Puhutun diskurssin toimintakäsikirja, joka esittelee diskurssintutkimuksen suuntauksia ja metodologiaa ja tarjoaa käytännön harjoituksia.

Comrie, Bernard 1989: *Language universals and linguistic typology, syntax and morphology*. Oxford: Blackwell.
Tunnettu kielitypologian perusteos.

Croft, William 2003: *Typology and universals*. 2. laitos. Cambridge: Cambridge University Press.
Erittäin perusteellinen yleisesitys kielitypologiasta.

Haspelmath, Martin 2002: *Understanding morphology*. London: Arnold.
Johdatus morfologiaan.

Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew – Gil, David – Comrie, Bernard (toim.) 2005: *The world atlas of language structures*. Oxford: Oxford University Press.
Esittely osan I kirjallisuusluettelossa. Myös verkossa osoitteessa <www.wals.info>.

Itkonen, Esa 2001: *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. 2., uudistettu ja laajennettu painos. Turun yliopiston yleisen kielitieteen julkaisuja.
Suomenkielinen esitys kielitypologiasta ja kielellisistä universaaleista.

Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian 1996: *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.
Kattava teos maailman kielissä käytetyistä äänteistä. Teokseen kuuluu CD-levy.

Ladefoged, Peter, kotisivu: <http://hctv.humnet.ucla.edu/departments/linguistics/VowelsandConsonants/>.
Maineikkaan fonologin monipuoliset sivut, joilla on runsaasti mm. ääninäytteitä.

Nuolenpäistä aakkosiin. <http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/verkkonayttelyt/kirjaimistot/>.
Kansalliskirjaston verkkonäyttely kirjoitusjärjestelmien keksimisestä ja kehityksestä eri puolilla maapalloa.

Payne, Thomas E. 1997: *Describing morphosyntax. A guide for field linguistis*. Cambridge: Cambridge University Press.
Varsin konkreettinen esitys maailman kielten rakenteista. Kohderyhmänä myös lingvististä kenttätyötä tekevät.
Shopen, Timothy (toim.) 2007: *Language typology and syntactic description*, osat I–III. 2. laitos. Cambridge: Cambridge University Press.
Päivitetty versio keskeisestä typologisesta käsikirjasta.
Song, Jae jung 2001: *Linguistic typology: Morphology and syntax*. Harlow: Longman.
Teos käsittelee typologiaa havainnollisesti muutaman valitun teeman (mm. sanajärjestys) kautta.
Suomalaisen viittomakielen perussanakirja: <http://suvi.viittomat.net/>.
Sanakirjan verkkoversiossa kaikki viittomat on esitetty videona.
Suomi, Kari – Toivanen, Juhani – Ylitalo, Riikka 2006: *Fonetiikan ja suomen äänneopin perusteet*. Helsinki: Gaudeamus.
Perusteos, jonka kaksi teemaa muodostavat toimivan kokonaisuuden: alun yleinen fonetiikka tukee hyvin toisen osan suomen äännerakenteeseen keskittyvää esitystä.
Tainio, Liisa (toim.) 1997: *Keskustelunanalyysin perusteet*. Tampere: Vastapaino.
Erinomainen suomenkielinen katsaus keskustelunanalyysin keskeisiin ajatuksiin ja menetelmiin.
Tallerman, Maggie 2005: *Understanding syntax*. London: Arnold.
Johdatus syntaksiin.

III Mitä kieli on?

Kielen olemus, vaihtelu ja muuttuminen

8 Kielen olemus

Kieli ei ole irrallinen itsenäinen järjestelmä vaan monin eri tavoin kytköksissä kielen käyttäjiin ja käyttöympäristöön. Aivan ratkaisevalla tavalla kielen rakenne kytkeytyy ihmisen mielen lisäksi ihmisten väliseen kommunikaatioon, sosiaaliseen kanssakäymiseen ja kulttuuriin, sillä kieli on sosiaalista ja sen tärkein tehtävä on välittää merkityksiä puhujien välillä. Sanojen ja rakenteiden merkitykset määräytyvät lopulta vasta ihmisten välisessä kielenkäyttötilanteessa: esimerkiksi lauseella *huoneessa on kaksi ovea* on kaksi tulkintaa, 'huoneesta johtaa kaksi ovea' ja 'huoneessa sisällä on kaksi (irtonaista) ovea', joista oikea valikoituu tilanteen mukaan. Merkitysten välittyminen puhujalta toiselle edellyttää myös aimo annosta yksimielisyyttä, ja sen varmistaminen onkin luonnollinen osa ihmisten välisiä keskusteluja. Kieli on nimenomaan ihmiselle ominaista, ja se on monin tavoin yhteydessä ihmisen yleisiin kognitiivisiin kykyihin, kuten kykyyn muodostaa kategorioita. Kielellä on yhteys myös ihmisen fyysiseen olemukseen ja elinympäristöön. Esimerkiksi vasemmalla tai oikealla sijaitsemisen kuvauksessa on aina mukana ihmisen näkökulma: kuvaus muuttuu, jos tarkastelusuunta muuttuu. Näitä seikkoja tarkastellaan tässä luvussa.

8.1 Merkitys

Yksittäisillä sanoilla, kieliopillisilla elementeillä, kuten taivutusaineksilla ja näiden erilaisilla yhdistelmillä (konstruktioilla kuten lausekkeilla, lauseilla, yhdyslauseilla), on kaikilla merkitys. Konstruktion merkityksessä on yhtä tärkeää se, että puheena on esimerkiksi johonkin olioon kohdistunut toiminta, kuin se, mikä nimenomainen olio kohteena eli patienttina on. Oliosta tekee patientin vasta sen ilmaiseminen sopivassa konstruktiossa, esimerkiksi aktiivisessa tai passiivisessa transitiivilauseessa *leikkijät rikkoivat* ***ikkunan*** tai ***ikkuna*** *rikottiin*. Näissä esimerkeissä konstruktio kertoo, että leikkijät ovat toiminnon suorittajia ja ikkuna sen kohde. Konstruktiot ja sanat tarvitsevat toisiaan, jotta merkitys välittyisi puhujien kesken.

Merkitykset järjestyvät semanttisten prototyyppien ympärille. Prototyyppinen merkitys ilmenee usein siinä, mitä kielen puhujille ensimmäiseksi tulee jostakin sanasta tai asiaintilan kuvauksesta mieleen. Millainen on esimerkiksi prototyyppinen tuoli, ikään

kuin tuolien luokan paras edustaja? Luultavasti se on ennemmin nelijalkaisen selkänojallisen keittiöntuolin tapainen kuin nojatuoli, keinutuoli, syöttötuoli tai hammaslääkärin tuoli, vaikka kaikkia näitäkin voi sopivassa yhteydessä nimittää vain *tuoliksi*. Tuolin prototyyppi edustaa perustason käsitettä, jota on mahdollista tarkentaa esimerkiksi edellä mainittujen määrätarkoitukseen käytettyjen tuolien tavoin. Sen voi myös suhteuttaa toisiin käsitteisiin: ovatko esimerkiksi puiston penkki tai auton penkki tuoleja? Varmaankaan eivät, mutta yhdessä tuolin kanssa ne ovat istuimia. Edelleen osa istuimista kuuluu huonekalujen joukkoon – edellisistä auton penkki jäänee normaalitapauksissa tämän ryhmän ulkopuolelle. Käsitteet ja niitä ilmaisevat sanat järjestyvät tähän tapaan hierarkkisiksi verkostoiksi. Suhteessa *tuoli*-sanaan *nojatuoli* ja *keinutuoli* edustavat alakäsitteitä eli hyponyymeja ja *istuin* ja *huonekalu* puolestaan yläkäsitteitä eli hyperonyymeja.

Prototyypit ovat taloudellisia, sillä olisi tehotonta, jos kielenulkoisen maailman kaikkia toisistaan hiukankin eroavia olioita pitäisi kuvata kielessä eri tavoin. Sama koskee kieliopillisten kategorioiden, kuten sanaluokkien tai semanttisten roolien, rakentumista prototyyppien ympärille: esimerkiksi konkreettisiin ja abstrakteihin olioihin viittavat sanat voivat kuulua samaan substantiivien luokkaan, ja elotonkin toimija voidaan hahmottaa agentiksi, vaikka se ei olekaan prototyyppinen eli aktiivinen, intentionaalinen ja inhimillinen.

Prototyyppisyys voi auttaa myös tunnusmerkkisyyden käsitteen hahmottamista, sillä tunnusmerkittömät kategoriatkin edustavat perustapauksia. Esimerkiksi yksikkö ja myöntö ovat perustapauksia, joista tunnusmerkkiset kategoriat monikko ja kielto eroavat. Tunnusmerkkisyys näkyy kategorian kielellisessä ilmaisemisessa kolmella tavalla. Ensinnäkin tunnusmerkkisellä kategorialla on lähes aina ilmimerkintä (affiksi, partikkeli tms.), kun tunnusmerkitön on tyypillisesti muodollisestikin merkitsemätön. Toiseksi tunnusmerkkisessä kategoriassa ei aina pysty tekemään kaikkia niitä erotteluja, joita tunnusmerkittömässä tehdään: esimerkiksi monissa kielissä kieltolauseissa ei voida tehdä kaikkia samoja aikamuotoeroja kuin myöntölauseissa, eikä tunnusmerkkinen kategoria voi esiintyä kaikissa niissä ympäristöissä, joissa tunnusmerkitön esiintyy. Esimerkiksi suomessa lausekielto ei esiinny ei-finiittisissä sivulauseissa; muun muassa *tullessani*- ja *tultuani*-muodoilla ei ole kielteistä parikkia. Kolmanneksi tunnusmerkitön kategoria on kielissä

vähintään yhtä yleinen ja yleensä paljon yleisempi kuin tunnusmerkkinen. Esimerkiksi yksikkö esiintyy tekstissä huomattavasti monikkoa ja myöntö huomattavasti kieltoa useammin. Todettakoon vielä, ettei tunnusmerkkisyys todellisuudessa ole kaksijakoinen joko–tai-ero. Se on asteittaista niin, että jokin kategoria (esim. monikko) on tunnusmerkkisempi kuin jokin toinen (yksikkö), mutta jokin kolmas kategoria on näitä molempia tunnusmerkkisempi (esim. duaali; luvun tunnusmerkkisyyshierarkia on siis yksikkö < monikko < duaali).

Kielen elementeillä on aika harvoin vain yksi merkitys. Monimerkityksistä elementtiä kutsutaan polyseemiseksi. Esimerkiksi viron sana *käes* tarkoittaa sekä ’kädessä’ että ’hallussa, omistuksessa’, ruotsin *till* tarkoittaa muun muassa ’vielä, asti, päin, jonnekin, luokse’ ja suomen *pitää* tarkoittaa muun muassa ’pysyttää otteessaan, säilyttää, käsitellä, suorittaa, viettää, tuntea mieltymystä, täytyä’. Polyseemisten sanojen eri merkitykset ovat aina jollakin tavalla yhteydessä toisiinsa, joten kyseessä on yksi sana, jolla on monta merkitystä. Polysemia on kielen muuttumisessa hyvin tärkeä ilmiö. Sanalla voi myös olla toisistaan riippumattomia merkityksiä, jolloin onkin kyse kahdesta tai useammasta eri sanasta, jotka ovat keskenään homonyymisiä. Tällaisia ovat esimerkiksi suomen sanat *keksi* ’pikkuleipä’, *keksi* ’tukinuitossa käytetty työväline’ ja *keksi* ’sai idean, löysi ratkaisun’. Synonyymeiksi puolestaan nimitetään keskenään samaa tarkoittavia sanoja kuten suomen *asti* ja *saakka*. Täydelliset synonyymit ovat tosin hyvin harvinaisia.

On huomattava, että se, mitä sanomme, ei kuvaa suoraan maailmaa vaan käsitystämme ja havaintoamme siitä. Tämä on ratkaisevan tärkeä merkitystä koskeva asia kielen kaikilla osa-alueilla. Sanojen kohdalla se tarkoittaa, etteivät sanat ole suoraan kytköksissä siihen olioon, toimintoon tai ominaisuuteen, jota ne tarkoittavat, vaan ihmisen käsitykseen tästä oliosta, toiminnosta tai ominaisuudesta. Konstruktioiden kannalta se taas tarkoittaa, että puhujan valitsema tapa kuvata jokin tilanne sisältää aina hänen näkökulmansa ja tulkintansa siitä. Puhtaan objektiivista tapaa puhua asioista ei siis tarkkaan ottaen ole olemassa, vaan ihmisen muodostama tulkinta maailman ilmiöstä – oliosta tai tapahtumasta – toimii aina välittäjänä todellisuuden ja sen kielellisen kuvauksen välillä. Tätä havainnollistaa kuvio 9, jonka kautta päästään myös kielellisen merkin luonteeseen:

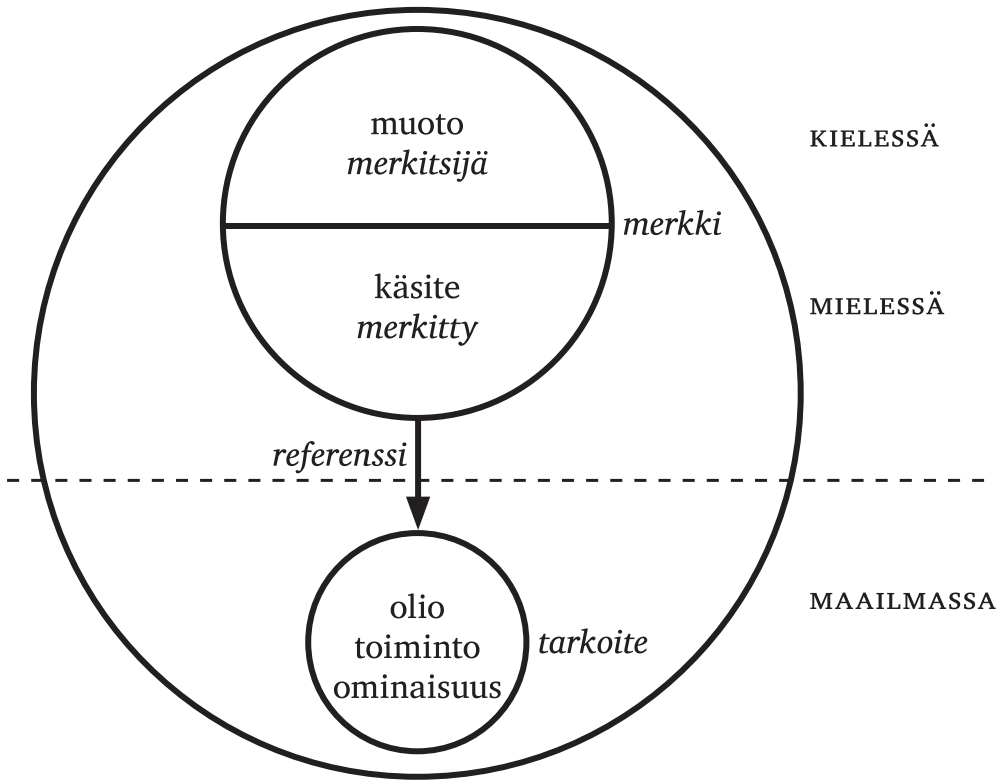

Kuvio 9. Kielellisen merkin ja maailman suhde.

8.2 Merkkien lajit

Merkki edustaa jotakin todellisessa tai kuvitteellisessa maailmassa esiintyvää ilmiötä. Ihmisten käyttämille merkeille on ominaista se, että merkki linkittyy maailmaan ihmisen muodostaman käsitteen eli ihmisen tulkinnan kautta. Kuvio 9 esittää tämän kielellisten merkkien osalta: kielellisen merkin (esim. sanan tai taivutuspäätteen) muoto (eli Ferdinand de Saussuren termein merkitsijä) yhdistyy kielenulkoisessa maailmassa esiintyvään olioon, toimintoon tai ominaisuuteen eli tarkoitteeseen ihmisen muodostaman käsitteen (Saussuren termein merkityn) välityksellä. Muoto ja käsite yhdessä muodostavat kielellisen merkin, ja siltana merkin ja tarkoitteen välillä toimii referenssi eli viittaus.

Merkit voidaan jakaa kolmeen ryhmään, indekseihin, ikoneihin ja symboleihin. Indeksillä tarkoitetaan sellaista merkkiä, joka osoittaa jollakin tavoin itsensä ulkopuolelle, ja esimerkiksi savu on tulen indeksi, merkki tulesta. Vastaavasti paikkakunnan sijainnin suuntaa ja etäisyyttä ilmaiseva nuolen muotoinen liikennemerkki (esim. ”Elimäki 23”) on indeksi. Indeksisille merkeille on ominaista, että osoittaminen näyttää suoraan, mitä merkki tarkoittaa. Kielessä indeksisiä ovat ennen kaikkea deiktiset elementit, kuten *minä*, *eilen* ja *täällä*, joiden tulkinta on kielen ulkopuolisista seikoista tai edeltävästä tekstistä riippuvainen.

Ikoni on sellainen merkki, jonka muodolla on yhteys merkin tarkoittamaan asiaan fyysisessä maailmassa. Ikoni on sananmukaisesti kuva tarkoittamastaan asiasta, ja sen ymmärtäminen vaatii kuvan ja kuvattavan välisen samankaltaisuuden tunnistamista. Valokuva tai vaikkapa pyörätietä tarkoittava liikennemerkki ovat ikoneja. Sanoista taas esimerkiksi ääntä jäljittelevät eli onomatopoeettiset verbit, kuten *suhista* tai *piipata*, ja eläinten ääntelyä kuvaavat sanat, kuten *röh* tai *miau*, ovat osittain ikonisia. Ikonisuuteen palataan vielä hieman tuonnempana.

Symboli on merkki, joka perustuu (yleensä tiedostamattomiin) sosiaalisiin sopimuksiin ja opittuihin, vakiintuneisiin yhteyksiin muodon ja merkityksen välillä; symbolin ymmärtäminen edellyttää sopimuksen tuntemista. Liikennemerkeistä symbolinen on esimerkiksi kärkikolmio, jonka merkitys ”väistämisvelvollisuus” perustuu sopimukseen. Sanaston perusosa – myös viittomakielissä – on symbolista eli sopimuksenvaraista. Tällä tarkoitetaan sitä, ettei muodon ja sen merkityksen välillä ole mitään luontaista, kielenulkoisen maailman tarjoamaa motivaatiota. On siis sopimuksenvaraista, että eräistä nelijalkaisista, karvaisista lemmikkieläimistä käytetään suomessa sanaa *koira*, ruotsissa sanaa *hund*, englannissa (ja australialaisessa mbabaramissa) sanaa *dog* ja nahuatlissa sanaa *itzcuintli*, sillä mikään tämän eläimen ominaisuuksista ei motivoi juuri tämänmuotoisten sanojen käyttöä missään näistä kielistä. Koska puhuttu (tai viitottu) kieli on ensisijaista, ääneen sanotut (tai viitotut) sanat ovat tarkoitteidensa symboleja ja kirjoitetun kielen merkit puolestaan äänteiden, tavujen tai sanojen symboleja. On huomattava, että myös indeksiset (esimerkiksi yllä mainitut deiktiset elementit) ja ikoniset merkit voivat olla eriasteisesti symbolisia, mikä näkyy hyvin esimerkiksi erikielisissä eläinten ääniä jäljittelevissä sanoissa.

Vaikka suomeksi koira sanoo *hau* ja kukko *kukkokiekuu*, ranskaksi ne sanovat *ouaf ouaf* ja *cocorico*. Toisin sanoen tällaiset ikoniset yhteydetkin ovat sopimuksenvaraisia, eivät suoria maailmassa esiintyvän äänen kuvia.

Polyseemisten sanojen eri merkitysten välisiä suhteita voi tarkastella merkkien lajeihin kytkeytyvien metonymian ja metaforan avulla. Metonymia on indeksistä, sillä se perustuu lähekkäisyyteen tai osa–kokonaisuus-suhteeseen. Esimerkiksi sanan *leipä* käyttö merkityksessä 'elanto' (esimerkiksi *tienata leipänsä*) perustuu metonymiaan, sillä siinä osan nimitys edustaa kokonaisuutta. Yksi esimerkki metonyymisestä ihmisen nimityksestä taas olisi vaikkapa se, että ravintolassa kalakeiton tilannutta ihmistä nimitettäisiin annoksen nimellä – tarjoilija voisi sanoa toiselle: "*Vietkö kalakeitolle vielä salaatin.*" Metafora puolestaan on ikonista: metaforisessa kielenkäytössä kielenkäyttäjät havaitsevat jonkin samankaltaisuuden kahden seikan (esimerkiksi ulkomuodon, toiminnan, mentaalisten ominaisuuksien) välillä ja alkavat sitten nimittää toista toisen nimellä. Esimerkiksi ihmisen nimittäminen *possuksi* tai *ketuksi* perustuu samankaltaisuuteen (epäsiisteyteen, oveluuteen), jonka kielenkäyttäjät hahmottavat ihmisen ja eläimen välillä. Metafora ei tarkoita vain yksittäisten sanojen kuvallisia merkityksiä, vaan se on kielessä varsin laajasti vaikuttava ilmiö. Metaforan voi nähdä esimerkiksi siinä, kun kieliopin elementit, kuten sijapäätteet ja konstruktiot, saavat uusia tehtäviä niin sanotun kieliopillistumisen myötä (ks. tietolaatikkoa luvussa 10 s. 217–218).

8.3 Ihmiskielen ominaispiirteitä

Ihmisen kädelliset sukulaiset ja monet muutkin eläimet (esimerkiksi mehiläiset) kommunikoivat eri tavoin keskenään, mutta niillä merkkien käyttö on aina tilannesidonnaista ja siten pohjimmiltaan indeksistä. Ihmiset sen sijaan pystyvät symbolisen kielensä avulla irrottautumaan konkreettisesta puheajasta ja -paikasta, asettumaan keskustelukumppaninsa asemaan ja yleisemminkin tarkastelemaan ja kuvaamaan tilanteita useista eri näkökulmista. Esimerkiksi puhehetkeä aikaisemmin tapahtunutta ikkunan särkymistä voidaan kuvata samanaikaisesti monesta eri näkökulmasta eli tuoden esiin tilanteen eri puolia:

(1)

näkökulma kohteessa:	*Ikkuna särkyi.*
	Ikkuna rikottiin.
näkökulma toimijoissa:	*Lapset rikkoivat ikkunan.*
	Lapset heittivät pallon ikkunaan, joka särkyi.
näkökulma välineessä:	*Pallo rikkoi ikkunan.*
	Pallo lensi lasin läpi.
	Pallo lensi pihalta olohuoneeseen.

Osan II johdannossa määriteltiin ihmiskielelle ominainen kaksoisjäsennys, jonka mukaan foneemeilla ei ole omaa merkitystä, mutta kun niitä yhdistellään morfeemeiksi ja edelleen laajemmiksi yksiköiksi, pystytään ilmaisemaan rajaton määrä eri merkityksiä. Foneemit siis erottavat ja niiden yhdistelmät kantavat merkityksiä. Ihmiskielelle ominaista on myös merkityksellisten yksikköjen rajattomat yhdistelymahdollisuudet, sillä kielen sanojen ja muiden morfeemien avulla voi muodostaa loputtoman määrän kirjaimellisesti ennenkuulumattomia lauseita. Eläinten viestintäjärjestelmissä vastaavia yhdistelymahdollisuuksia ei ole, vaan niissä tietty liike tai äännähdys ilmaisee tiettyä merkitystä. Esimerkiksi pikkulintujen reviirilaulu muodostuu tavallisesti vakiintuneesta melodiasta, joka tarkoittaa (nykyisen tietomme mukaan) suurin piirtein ’tämä on minun, pysy loitolla’. Melodian voi toki jakaa osiin, mutta osia yhdistelemällä ei voitaisi ilmaista uusia merkityksiä.

Puhe on intentionaalista eli päämäärätietoista ja tarkoituksellista toimintaa, ja puhujat ymmärtävät toistensa olevan intentionaalisia, toiminnallaan johonkin pyrkiviä olentoja. Edelleen ihmiset ymmärtävät toistensa olevan mentaalisia olentoja, joilla on ajatuksia ja tunteita ja jotka kykenevät ajattelemaan omia ajatuksiaan ja eläytymään toistensa ajatuksiin. Kielenkäyttö mahdollistaa sen, että ihmiset pystyvät tietoisesti vaikuttamaan toistensa ajatuksiin ja tunteisiin. Myös tämä on ratkaiseva ero ihmisten ja eläinten kommunikaation välillä. Koirakin voi esimerkiksi tulipalon havaitessaan tulla herättämään nukkuvan ”laumansa”, mutta näin toimiessaan se voi yrittää vaikuttaa vain ihmisten toimintaan, ei näiden tunteisiin. Koiran tarkoitusperistä riippumaton asia sitten on, että ihminen varmasti reagoi tällaiseen sekä toiminnalla että tunteella.

Pelkästään ihmisille ominaista toimintaa on myös tarkoituksellinen huomion kiinnittäminen yhteiseen kohteeseen ja asioiden osoittaminen ja näyttäminen toisille. Tämä on lapsen kielen omaksumisen kannalta erittäin keskeistä, koska yhteisestä havainnosta puhuminen on olennainen tekijä kielen omaksumisessa. Yhteisen havainnoinnin yksi ilmenemismuoto on tietojen ja taitojen opettaminen toisille, mikä usein tapahtuu kielen välityksellä, sanallisesti ohjeistaen. Edes simpanssit, jotka ovat ihmisen lähimpiä sukulaisia, eivät ilmeisesti tee samaa; muut kädelliset eivät osoita asioita toisilleen, eivät tule näyttämään asioita toisilleen eivätkä ihmisten tavoin tietoisesti ja systemaattisesti opeta jälkeläisiään tai muita lajikumppaneitaan. Kielellä on ratkaiseva rooli kulttuuriin liittyvän tiedon säilyttämisessä ja siirtämisessä sukupolvelta toiselle.

8.4 Kieli ja ajattelu

Kuten edellä todettiin, kielen ja maailman välissä on aina ihmisen tulkinta ja käsitteenmuodostus, toisin sanoen ihmisen ajattelu. Ajattelu vaikuttaa kieleen, ja sitä on olemassa myös ilman kieltä. Ihmisen voi olla vaikea kuvitella, millaisia ”kielettömät” ajatukset olisivat, koska hän on tottunut käsittelemään asioita – sekä hiljaa mielessään että toisten kanssa keskustelemalla – nimenomaan kielen avulla. Ihmisen kognitiiviset peruskyvyt ovat kuitenkin olemassa myös ilman kieltä. Nämä kyvyt kehittyvät osin jo aivan pienillä, esikielellisillä lapsilla. Jos lapsi jostain syystä kasvaisi kokonaan ilman kieltä käyttävää yhteisöä, hän ei oppisi kieltä, mutta se ei tarkoita, ettei hän ajattelisi.

Tarkastellaan seuraavaksi muutamia ihmisen kognitiivisia peruskykyjä, joilla on suoria heijastuksia kielessä. Hyvin olennainen on kyky luokitella asioita. Kaikki eläimet tekevät luokitteluja (esimerkiksi syötäväksi kelpaavan ja kelpaamattoman välille), mutta ihmiset ovat luokittelussa ainutlaatuisen taitavia. Luokittelukyky näkyy hyvin voimakkaasti hierarkkisessa sanastossa, esimerkiksi siinä, että samaa asiaa voidaan tilanteen mukaan nimittää *Artuksi*, *Karvahaalariksi*, *riiviöksi*, *lemmikiksi*, *mäyräkoiraksi*, *koiraksi*, *nisäkkääksi* ja *eläimeksi*. Sanaluokat ovat hyvä esimerkki luokittelukyvystä: eri sanaluokkien sanat viittaavat erilaisiin tarkoitteisiin, ja ne toimivat kielen rakenteen tasolla eri tavoin. Myös semanttiset roolit perustuvat luokitteluun, ja koska esimerkiksi agentti, patientti ja vastaanottaja ovat keskenään erilaisia, niitä myös

kohdellaan kielen rakenteessa eri tavoin. Luokittelukyky toimii myös äänteiden tasolla. Puheessa yksittäiset äänteet voivat olla varsin erilaisia, mutta kieli ryhmittelee keskenään riittävän samanlaiset yhdeksi foneemiksi. Luokittelut rakentuvat prototyyppien ympärille, kun ihmiset tekevät yleistyksiä siitä, mitkä yksilöt ovat keskenään riittävän samankaltaisia sopiakseen samaan luokkaan.

Erilaiset huomion kiinnittämiseen liittyvät kyvyt heijastuvat myös kielen rakenteessa. Ihmisellä on ensinnäkin kyky kiinnittää eriasteista huomiota tarkasteltavan tilanteen eri osiin ja sillä tavoin hahmottaa asioita toistensa avulla. Sijainnin kuvaaminen on tästä hyvä esimerkki. Sijaintia luonnehditaan tyypillisesti niin, että keskeisen kiinnostuksen kohteena olevan olion (ns. hahmon) sijainti suhteutetaan tilanteessa taka-alalla olevaan ja vähemmän tärkeään olioon tai tilanteeseen (ns. taustaan), kuten lauseessa *polkupyörä on talon edessä*. Sijainnin kuvauksissa näkyy hyvin myös se, että ihmisellä on – nimenomaan ihmiselle ominainen – kyky tarkastella tilannetta samanaikaisesti eri näkökulmista. Näin samaa tilannetta voidaan kuvata esimerkiksi sanomalla joko *maljakko on liinan päällä* tai *liina on maljakon alla* (vrt. myös esimerkkiin 1 ikkunan särkymisen kuvauksesta).

Toinen tärkeä kognitiivinen kyky on ihmisen kyky analogiaan. Analogia tarkoittaa kahden asian välillä vallitsevaa rakenteellista tai toiminnallista samankaltaisuutta, ja ihminen käyttää analogista päättelyä tärkeänä ongelmanratkaisukeinona monenlaisissa kysymyksissä. Esimerkiksi eri eliölajien ymmärtämisessä voidaan käyttää välineenä analogiaa, kun nähdään, että vaikkapa linnun ja siipien välinen suhde on samanlainen kuin kalan ja evien välinen suhde jne.:

(2)

LINTU	KALA
siivet	evät
höyhenet	suomut
keuhkot	kidukset
jne.	

Kielessä analogia toimii monella tasolla, kun kielenpuhujan mielessä muodoltaan tai merkitykseltään jollakin tavoin samankaltaiset sanat muodostavat ryhmiä ja alkavat jollakin tavoin lähentyä toisiaan. Useimmiten tämä johtaa epäsäännöllisyyden vähenemi-

seen kielessä. Esimerkiksi nykyenglannissa on jäljellä noin kolmannes muinaisenglannin niin sanotuista vahvoista eli *sing* : *sang* : *sung* -tyyppisistä verbeistä, koska valtaosa niistä on analogisesti siirtynyt taipumaan säännöllisten verbien tapaan, esimerkiksi *help* : *holp* : *holpen* > *help* : *helped* : *helped* (vrt. esim. *walk* : *walked* : *walked*). Myös lapset muodostavat usein omia analogiaan perustuvia sanoja ja muotoja, kuten *hiihtimet* 'sukset' (vrt. *luistimet*), *haistuu* 'haisee' (vrt. *maistuu*) ja *paloanssi* 'paloauto' (vrt. *ambulanssi*).

Myös ikonisuus on analogista, sillä sekin perustuu asioiden samankaltaisuuden havaitsemiseen ja sen hyödyntämiseen niiden (kielellisessä) kuvaamisessa. Ikonisuus kielessä ei siis rajoitu vain edellä käsiteltyihin ikonisiin merkkeihin, vaan myös monet kieliopin ilmiöt ovat ikonisia. Muotokeinoista reduplikaatio on jossain määrin ikonista, kun toistolla ilmaistaan monikkoa tai toiminnan toistuvuutta. Ikonisuutta on myös sanajärjestyksissä, sillä valtaosassa maailman kieliä transitiivilauseen sanajärjestys on sellainen, että prototyyppisesti agenttia ilmaiseva lauseenjäsen (S) edeltää prototyyppisesti patienttia ilmaisevaa lauseenjäsentä (O). S-alkuinen perussanajärjestys heijastaa siis toimintaa itseään: sen suorittaja on alkuunpanija, joka ilmaistaan ensin, ennen kohdetta, jonka toiminta saavuttaa myöhemmin. Ei liene yllättävää, että näköaistiin perustuvissa viittomakielissä ikonisuus on vielä tärkeämpää kuin puhutuissa kielissä.

On kuitenkin selvää, että kieli myös vaikuttaa ajatteluumme ja osaltaan kehittää kasvavan lapsen ajattelua. Lapsen kielen omaksumisessa on ratkaisevaa se, että hän ymmärtää kieltä käyttävien aikuisten toimivan intentionaalisesti, siis pyrkivän puheellaan johonkin päämäärään. Symbolisen ajattelun ja symbolisen kielen kehitys kulkevat lapsella käsi kädessä. Symbolisen ajattelun olemassaolo näkyy lapsilla myös symbolisissa, kuvitteellisissa leikeissä. Kielen omaksuva lapsi omaksuu samalla kielen sisältämät näkökulmat, hahmotustavat ja käsitteiden muodostuksen. Yleisten kognitiivisten kykyjen kehitys ja kielen kehitys ovat osin myös vuorovaikutuksessa. Kielen omaksuminen tukee muun muassa kategoriointia, sillä lapsi oppii vähitellen esimerkiksi eron tapahtumien ja niiden osallistujien välillä, kun kieli ilmaisee näitä kahta erilaisilla muodoilla, verbeillä ja substantiiveilla.

Kielen rakenteiden ja kategorioiden vaikutusta sen puhujien ajatteluun nimitetään kielelliseksi relativismiksi. Värien nimityksiä

voi käyttää esimerkkinä tästä: värien havaitsemisen kenttä nimittäin jäsentyy osin sen mukaan, millaisia (yksinkertaisia, johtamattomia) perusvärinnimityksiä kielessä on. Suomessa on yksi *sininen* ja yksi *punainen*, mutta venäjässä erotetaan johdonmukaisesti vaalean- ja kirkkaansininen (*goluboj* ja *sinij*) ja unkarissa tumman- ja kirkkaanpunainen (*vörös* ja *piros*). Totta kai suomeksikin on mahdollista kuvailla erilaisia sinisen ja punaisen sävyjä, mutta sitä ei ole pakko tehdä, eivätkä kielen perusvärinnimitykset ohjaa tekemään niin.

Toisena esimerkkinä kielellisestä relativismista ovat asiaintilan osallistujien välisten lokaalisten suhteiden kuvaukset, jotka perustuvat erilaisille akseleille. Lapsi oppii kielen mukana, hahmotetaanko olioiden (esimerkiksi talo ja polkupyörä) sijainteja toisiinsa nähden viittauskohtana toimivan olion (*pyörä on **talon** takana* -tyyppisesti) vai ympäristön ominaisuuksien avulla (”pyörä on talosta **ylämäkeen**” -tyyppisesti; vrt. esimerkkiin 5 s. 168). ”Ylämäkeen”-tyyppisten elementtien käyttö ei ole sidoksissa konkreettisen ylämäen sijaintiin kuvattavan tilanteen läheisyydessä, vaan ne ovat ilmansuuntien kaltaisia, vakiintuneita suuntamerkkejä (ilmansuuntien nimityksiä käytetäänkin monissa kielissä tähän tapaan). Niitä käytetään sujuvasti lokaalisten suhteiden kuvaamiseen myös esimerkiksi sisätiloissa, eli tällaista järjestelmää hyödyntävien kielten puhujat hahmottavat näkemättäkin, missä suunnassa ylämäki tai vaikkapa pohjoinen on. Kielen hyödyntämän hahmotuksen kautta kielen puhujat siis omaksuvat eräänlaisen sisäisen kompassin.

8.5 Kokoavasti

Morfeemeilla ja konstruktioilla on merkitys, joka määräytyy lopullisesti niiden käyttöyhteydessä. Tapa, jolla asiaintiloista ja niiden osallistujista puhutaan, ei kuvaa niitä suoraan, vaan kielellisen ilmaisun ja todellisuuden välissä on aina kielenkäyttäjän havainto ja tulkinta kuvattavasta tilanteesta. Merkitykset järjestyvät prototyyppien ympärille, mikä on kielen käytön kannalta taloudellista. Kaikkea maailmassa ilmenevää ei tietenkään voi kielentää yksilöllisellä tavalla, vaan perustason käsitteeseen perustuvat prototyypit antavat tuen käsitellä keskenään riittävän samankaltaisia asioita samalla tavalla.

Kielen elementeille on ominaista monimerkityksisyys eli polysemia. Polyseemisen sanan eri merkitykset ovat aina yhteydessä toisiinsa: eri merkitykset ovat voineet syntyä esimerkiksi metaforan tai metonymian vaikutuksesta. Niinpä polyseemiset ilmaukset ovat kiinnostavia kielen muutosta tutkittaessa.

Kielelliset merkit voidaan (muiden merkkien tavoin) jakaa kolmeen tyyppiin: tarkoitteeseen osoittaviin indekseihin, tarkoitetta kuvaaviin ikoneihin ja tarkoitteeseen sopimuksenvaraisesti viittaaviin symboleihin. Valtaosa kielen elementeistä on symbolisia, joten esimerkiksi suurin osa sanoista on tarkoitteidensa ominaisuuksista riippumattomia.

Ihmiskielen ominaisuuksiin kuuluu juuri symbolisuus, jonka avulla puhujat kykenevät irrottautumaan puheajasta ja -paikasta, eläytymään tilanteisiin ja tarkastelemaan niitä eri näkökulmista. Ihminen ymmärtää, että toinen ihminen on ajatteleva ja tunteva olio, ja symbolinen kieli antaa mahdollisuuden vaikuttaa toisen ajatuksiin ja tunteisiin. Kaksoisjäsennys tekee mahdolliseksi merkitysten moninaisuuden ilmaisemisen.

Ihmisen ajattelu vaikuttaa kieleen, ja kieli vaikuttaa ihmisen ajatteluun. Ihmisen taito luokitella asioita näkyy esimerkiksi sanaluokissa ja sanaston kerrostuneisuudessa (hypo- ja hyperonymia). Myös kyvyllä kiinnittää eriasteista huomiota asiaintilan eri osallistujiin on vaikutuksensa kielen rakenteisiin. Esimerkiksi osallistujien sijaintia voi kuvata suhteuttamalla huomion kohteena olevan olion johonkin taustalla olevaan. Kielen vaikutusta ajatteluun nimitetään kielelliseksi relativismiksi. Esimerkki tästä ovat perusvärinnimitykset, jotka ohjaavat myös ihmisten tapaa havaita värejä. Lasten kehityksessä on havaittu, että yleiset kognitiiviset kyvyt (kuten luokittelukyky) ja kielen omaksuminen ovat vuorovaikutuksessa.

Kuten tämän luvun aluksi todettiin, kielen ensisijainen tehtävä on sosiaalinen: se toimii ennen kaikkea merkitysten välittäjänä ihmisten välillä. Kielen sosiaalista puolta tarkastellaan lähemmin seuraavassa luvussa.

9 Kieli ja yhteisö

Samaa kieltä puhuvat muodostavat kieliyhteisön, eikä kieltä ole olemassa ilman yhteisöä, lukuun ottamatta joitakin poikkeustapauksia (esim. jos uhanalaisella kielellä ei enää ole kuin yksi puhuja). Yhteisöt voivat kuitenkin olla hyvin monenlaisia, satojen miljoonien puhujien heterogeenisestä yhteisöstä hyvin pieneen ja homogeeniseen yhteisöön. Kieli on jatkuvasti vuorovaikutuksessa yhteisönsä kanssa. Kun yhteisön elinolot muuttuvat – se pienenee tai kasvaa, sen elinkeinot muuttuvat, se muuttaa elinpiiriään –, sen tarpeet muuttuvat ja sitä kautta kielikin muuttuu. Yksi kielen tärkeistä tehtävistä on puhujien välisten suhteiden luominen ja ylläpitäminen ja puhujan oman ja puhekumppanin identiteetin rakentaminen, sillä kielellä voidaan asettua vaikkapa puhekumppanin ylä- tai alapuolelle tai luoda samastumisen tila. Näin kieli luo yhteisöä ja yhteisön identiteettiä. Tässä luvussa tarkastellaan kieliyhteisöissä ilmenevää kielen variaatiota eli vaihtelua, variaation säätelyä, yksilöiden ja yhteisöjen kaksi- ja monikielisyyttä ja kielten sekoittumista käytössä.

9.1 Variaatio ja normit

Kielessä on aina variaatiota eli vaihtelua, sillä kaikki kieliyhteisön puhujat eivät käytä kieltä tismalleen samalla tavalla kaikissa tilanteissa. Variaatio on luonnollinen ja väistämätön osa kaikkea sosiaalista normistoa ja siten myös kieltä. Variaation määrä luonnollisesti vaihtelee yhteisön koon ja elinolojen mukaan. Esimerkiksi 180 miljoonan ihmisen puhumassa hindissä on paljon enemmän erilaisia kielimuotoja eli varieteetteja kuin muutaman kymmenen hengen puhumassa vatjassa. Variaation voi jakaa kahteen päätyyppiin: toisaalta eri puhujat ja puhujaryhmät käyttävät kieltä keskenään eri tavoin (alueellinen ja sosiaalinen vaihtelu), ja toisaalta kielenpuhujat käyttävät kieltä eri tavoin eri tilanteissa (tilanteinen vaihtelu).

Alueellista variaatiota eli murteita syntyy, kun kieltä puhutaan laajalla alueella. Murrepiirteitä voi esiintyä kaikilla kielen osa-alueilla. Esimerkiksi suomessa eri alueiden välillä on eroja mm. ääntämyksessä (*maa* ~ *moa* ~ *mua*; *työ* ~ *työ*), taivutuksessa (*merkkejä* ~ *merkkiä* ~ *merkkilöitä*) ja sanastossa (*kehdata* tarkoittaa Itä-Suomessa ’viitsiä’ ja lännempänä ’saada tehdyksi kainoudeltaan’).

Mitä tiiviimmässä yhteydessä eri alueet ovat toisiinsa, sitä pienempää alueellinen variaatio on. Nykyisin yhteyksiä tiivistävät esimerkiksi joukkoviestimet, jotka usein levittävät yhtä kielimuotoa, ja ihmiset myös liikkuvat paljon enemmän kuin ennen, mikä myös tasoittaa murre-eroja. Alueellinen variaatio onkin teollisuusmaissa vähentynyt.

Toisaalta kieliyhteisön moninaisuus ja sosiaalinen rakenne heijastuvat kieleen, ja siksi eri sosioekonomiset ryhmät käyttävät kieltä eri tavoin. Sosiaaliseen variaatioon vaikuttavia tekijöitä ovat muun muassa ikä, sukupuoli, koulutus ja ammatti. Esimerkiksi yliopisto-opiskelijan varieteetti poikkeaa tyypillisesti maanviljelijän varieteetista, joka taas poikkeaa tyypillisesti tehdastyöläisen ja kaupungissa asuvan eläkeläisen varieteetista. Sosiolingvistiikka on se kielitieteen osa, joka on kiinnostunut esimerkiksi eri ammatti- tai ikäryhmien varieteettien eli sosiolektien tutkimisesta. Tämän alan uranuurtaja on William Labov, joka on kehittänyt alaa 1960-luvulta lähtien. Maineikas esimerkki hänen tutkimuksistaan on tutkimus eri sosioekonomisten ryhmien käyttämistä tavarataloista New Yorkissa. Labov tutki muun muassa sitä, kuinka tavarataloissa äännettiin *fourth floor* ja ennen kaikkea lausuttiinko /r/ [ɹ] vai ei. Aineisto kerättiin niin, että tutkija kysyi myyjiltä jonkin sellaisen tuotteen sijaintia, jonka hän oli etukäteen varmistanut olevan neljännessä kerroksessa. Vastauksen saatuaan tutkija pyysi myyjää toistamaan sen, jolloin hän sai uudestaan saman vastauksen, mutta tällä kertaa huolellisesti äännettynä. Tavaratalojen välillä oli selkeitä eroja: hienoimmassa tavaratalossa [ɹ] ääntyi useimmin, vähiten hienossa harvimmin, ja näiden välillä olevassa kävi niin, että vastausta toistettaessa [ɹ] äännettiin, vaikkei sitä ensin ollut äännetty. Tämä piirre on siis amerikanenglannissa selvästi sosioekonomiseen luokkaan kytkeytyvä.

Iän vaikutus variaatioon on monisyinen. Kieltä vasta oppiva lapsi puhuu tietenkin eri tavalla kuin aikuiset, mutta muutenkin eri ikäryhmien puheessa on eroja. Vaikkapa nuorison puheessa on joitakin ikäkaudelle tyypillisiä piirteitä, joiden käyttämisen puhujat vähitellen lopettavat. Tällaisia ovat esimerkiksi tietyt nuorison muotisanat. Yksi variaation syistä onkin se, että puhujat haluavat luoda yhteenkuuluvuuden tunnetta ja osoittaa kuuluvansa tiettyyn ryhmään ja ryhmälle ominaisen varieteetin käytöllä rakennetaan identiteettiä. Kaikki ikäkausiin liittyvä variaatio ei

kuitenkaan katoa vaan osa yleiskielestä poikkeavista piirteistä säilyy, ja tätä kautta kieli muuttuu. Kielen muutoksen taustalla on siis yleensä variaatiota, ja alueellisen ja sosiaalisen variaation lisäksi kolmas variaation ulottuvuus onkin aika: eri aikoina kieltä käytetään eri tavoin.

Ihmisillä on myös yksilöllisiä tapoja käyttää kieltä. Kaikilla on tahtoen tai tahtomattaan lempisanoja ja -rakenteita, joita he käyttävät enemmän kuin keskimääräinen kielenpuhuja. Tällöin puhutaan idiolekteista, yhdelle ihmiselle ominaisista kielen varieteeteista. Sama kielenpuhuja käyttää kieltä myös eri tavoin eri tilanteissa. Kun opiskelija puhuu opiskelukavereidensa, isoäitinsä tai tulevan työnantajansa kanssa, hänen kielensä on tilanteisesti erilaista. Saman puhekumppaninkin kanssa eri asioista puhuttaessa tai eri tilanteissa kielessä on eroja. Intiimeistä salaisuuksista puhutaan eri tavoin kuin palkkaneuvotteluista tai tulevista tenteistä ja puhelimessa puhutaan eri tavoin kuin kasvotusten. Tällaisista kielen varieteeteista käytetään nimitystä rekisteri.

Kaikki ei kuitenkaan ole variaation alaista. On joitakin asioita, jotka eivät vaihtele varieteetista toiseen (tämä ei koske ajallisia varieteetteja, sillä kielen muutos voi koskea kaikkia kielen piirteitä). Toisin sanoin kielissä on sääntöjä, joita äidinkielinen puhuja ei riko. Äidinkielinen suomen puhuja tuskin rikkoisi esimerkiksi vokaalisointua muualla kuin uudehkoissa lainasanoissa (esim. *hypoteesi*), ja vokaalisoinnun vastaisiin lainasanoihinkin moni puhuja soveltaa vokaalisointua: ***oly**mpialaiset* sanotaan usein ***olu**m(p)pialaiset* tai ***oli**mp(p)ialaiset*. Tällaisista säännöistä kielenpuhujat eivät välttämättä ole tietoisia. Toisaalta kielessä on sellaisia sääntöjä, joista kielenpuhujat ovat tietoisia juuri niitä koskevan variaation takia. Tällaisten piirteiden perusteella puhujat voivat tunnistaa erilaisia kielen varieteetteja. Esimerkiksi suomessa *alkaa tekemään* yleiskielisen muodon *alkaa tehdä* sijaan paljastaa monien mielestä huolimattoman kielenkäytön (vaikka muodolla on pohja myös alueellisessa variaatiossa), *mie* ja *sie* paljastavat itäisen tai pohjoisen varieteetin ja terävästi dentaalinen [s̪] paljastaa erään pääkaupunkiseudulla käytetyn kielimuodon. Nämä piirteet ovat yleiskielen sääntöjen vastaisia mutta oman varieteettinsa sääntöjen mukaisia.

Kielen säännöt ovat siis toisaalta koko kieltä koskevia ja toisaalta varieteettikohtaisia. Kun arkikielessä puhutaan kielen sääntöjen

eli normien noudattamisesta, tarkoitetaan yleensä juuri yleiskielen normia. Kun joku puhuu tai kirjoittaa ”väärin”, hän ei noudata yleiskielen normia. Hän kuitenkin todennäköisesti noudattaa jotakin muuta, vaikkapa jonkin sosiaalisen varieteetin normia. Yleiskieli onkin vain yksi varieteetti muiden joukossa. On huomattava, että myös eri varieteettien tilanteisella käytöllä on norminsa. Siinä missä tasavallan presidentti uudenvuodenpuheessaan käyttää yleiskieltä ja jonkin toisen rekisterin käyttö olisi outoa ja norminvastaista, jossakin toisessa tilanteessa, esimerkiksi vanhojen koulukavereiden tavatessa, yleiskielen käyttö olisi hänelläkin luultavasti yhtä outoa ja norminvastaista.

Yleiskielen normin puolustaminen ”ainoana oikeana” on melko yleistä esimerkiksi sanomalehtien yleisönosastoissa tai internetin keskustelufoorumeilla. Siihen liittyy myös ilmiö, jota kutsutaan hyperkorrektiudeksi. Jos kielenpuhuja on epävarma siitä, hallitseeko hän tavoittelemansa yleiskielen normin, hän saattaa jopa ylittää sen eli käyttää niin sanottua hyperkorrektia muotoa. Hän saattaa sanoa esimerkiksi *inhoittava* tai *kehoittaa* sen sijaan että käyttäisi yleiskielen muotoja *inhottava* ja *kehottaa*, koska tietää, että joissakin samankaltaisissa sanoissa pitää yleiskielessä olla /i/ (esim. *tarkoittaa*, *teroittaa*). Vastaava esimerkki on se, että puhuja tilaa pizzaansa *salmia* tarkoittaessaan *salamia*: hän tietää, että hänen murteessaan tietyissä sanoissa yleensä esiintyy yleiskieleen kuulumaton vokaali (*halapa*, *heleppo*), jonka hän yrittää välttää.

Eri varieteettien rinnakkaiselon takia kieliyhteisöä ei siis voi määritellä siten, että kaikki yhteisön jäsenet puhuisivat samalla tavalla. Sen sijaan voi sanoa, että erilaisista käytöistä huolimatta kaikilla varieteeteilla on jonkinlainen yhteinen abstraktio, joka mahdollistaa sen, että yhteisön jäsenet ymmärtävät toistensa puhetta (kuten kielen lingvistinen määritelmä kuuluu). Ferdinand de Saussure teki 1900-luvun alussa eron kielijärjestelmän (ransk. *langue*) ja puheen (ransk. *parole*) välillä: kielijärjestelmä on juuri tämä koko kieliyhteisön yhteinen abstraktio, joka reaalistuu eli saa ilmiasun puheena kieliyhteisön jäsenen käyttäessä kieltä. Yhteinen kielijärjestelmä takaa puhujien keskinäisen ymmärrettävyyden, ja sen avulla äidinkieliset puhujat pystyvät ratkaisemaan, ovatko heidän ensi kertaa kuulemansa lauseet rakenteeltaan hyväksyttäviä eli ”oikein” vai eivät, vaikka ihmisten puhe on usein katkonaista, epäröivää, vaihtelevaa ja jopa virheellistä. Kielijärjestelmä ja

puhe ovat kolikon – kielen – kaksi puolta. Toista ei ole olemassa ilman toista, ja molemmat vaikuttavat toisiinsa.

Edellä on puhuttu yleiskielestä, mutta on muistettava, ettei läheskään kaikilla kielillä ole sellaista varieteettina kuin yleiskieli. Kieli standardoidaan, kun sille luodaan yleiskieli, ja se on ainakin jossain vaiheessa yhteisön tietoista toimintaa. Koska kieliyhteisö ja kieli kulkevat käsi kädessä, standardoinnin tarve on seurausta kieliyhteisön muuttumisesta. Standardointi alkaa, kun kieliyhteisö on tullut sellaiseen yhteiskunnallisen kehityksen vaiheeseen, että yhteisön toiminnan kannalta tarvitaan kaikkien opittavissa olevaa, kaikille yhteistä ja myös virallisempiin yhteyksiin sopivaa varieteettia, yleiskieltä. Yhteisö on tässä vaiheessa myös sen kokoinen, että tietoiset toimet yhtenäisen yleiskielen luomiseksi ovat tarpeen, koska varieteetteja on monia. Yleiskielen pohjaksi valitaan tyypillisesti keskeisen alueen kielimuoto. Kun kielelle luodaan standardi, se samalla institutionalisoituu. Standardointi käynnistetään usein luomalla erikoisalojen sanastoa, kirjoittamalla kielioppia ja alkamalla opettaa kieltä koululaitoksessa. Vähitellen opittavasta kielestä tulee myös opetuskieli, ja myöhemmin perustetaan myös erilaisia oikeakielisyydestä huolta pitäviä instituutioita.

9.2 Monikielinen yhteisö

Tähän asti on puhuttu kielen ja yhteisön yksinkertaisesta yhteydestä, mutta usein yhteisössä käytetään monta kieltä. Tällöin puheena oleva yhteisö ei tietenkään ole kieliyhteisö, vaan se määrittyy esimerkiksi maantieteellisen tai poliittisen alueen kautta. Kaksi- ja monikielisyys ovat hyvin yleisiä ilmiöitä ja tarkoittavat sitä, että yksilö tai yhteisö käyttää yhtä lailla kahta tai useampaa kieltä. Esimerkiksi Suomessa suomen ja ruotsin rinnakkainelo tekevät yhteisöstä kaksikielisen ja monet ihmisetkin ovat kaksikielisiä. Suomalainen saattaa tietenkin hallita ”täydellisesti” myös jonkin muun kielen vaikkapa ulkomailta muuttaneen vanhempansa takia. Kaksi- tai monikielisyydestä puhuttaessa oletetaan yleensä, että kielenpuhuja hallitsee kielet äidinkielenomaisesti, eikä tämän tulkinnan mukaan esimerkiksi koulussa opittu vieras kieli yleensä tee puhujasta kaksikielistä. Rajanveto riippuu kuitenkin viime kädessä siitä, mihin tarkoitukseen tietoa puhujan hallitsemista kielistä tarvitaan. Työelämässä monikieliseksi voidaan katsoa vähemmän monipuolisesti eri kielet hallitseva henkilö kuin väestön äidinkieliä koskevissa

tilastoissa. Täysin kaksikielinenkin kielenpuhuja saattaa hallita jotkin kielen alueet, esimerkiksi tietyt erikoissanastot tai rekisterit, paremmin toisella äidinkielistään. Esimerkiksi jos kaksikielinen suomalainen on aina käynyt sienimetsässä ruotsinkielisen äitinsä kanssa, hän varmasti hallitsee sienisanaston ruotsiksi muttei välttämättä yhtä hyvin suomeksi.

Jos yhteisön eri kieliä käytetään tiukasti erilaisissa tilanteissa ja kielillä on eriarvoinen asema, puhutaan diglossiasta. Kielet voivat eriytyä eri käyttötarkoituksiin esimerkiksi niin, että alemman statuksen kieltä puhutaan kotona ja muissa epävirallisissa yhteyksissä ja korkeamman statuksen kieltä käytetään koulussa, hallinnossa ja mediassa. Tällainen tilanne on esimerkiksi monissa Afrikan maissa, joissa entisen siirtomaavallan kieltä käytetään kouluissa ja virallisissa yhteyksissä, mutta kotona, tuttavien kanssa ja lähikaupoissa asioidessa puhutaan vähemmän laajalle levinneitä paikalliskieliä. Näin on esimerkiksi Nigeriassa, jossa englanti on virallinen kieli. Aina ei kyse ole siirtomaa-ajan perinnöstä ja sen jättämästä eurooppalaislähtöisestä kielestä, vaan paikallisten kielten runsaus on käytännön syistä saattanut johtaa siihen, että yksi kieli on enemmän tai vähemmän tietoisesti valittu yleisesti käytetyksi yhteiseksi kieleksi eli lingua francaksi. Näin on esimerkiksi swahilin laita Itä-Afrikassa.

Länsi-Afrikassa Senegalin kielitilanne on tyypillinen diglossiatapaus. Ranska on maan virallinen kieli, mutta sitä puhuu vain vajaa viidennes väestöstä. Lisäksi maahan on valittu kuusi niin sanottua kansalliskieltä, jotka toimivat lingua francoina. Näistä tärkein on wolof, jota puhuu noin neljä viidennestä väestöstä. Kansalliskielen statuksen on saamassa moni muukin kieli, kunhan niiden standardointi on saatu alkuun ja niitä voidaan opettaa koulussa. Senegaliin tullee yhteensä parikymmentä kansalliskieltä, ja kaikkiaan maassa puhutaan noin neljääkymmentä eri kieltä. Myös esimerkiksi Luxemburgin kielitilanteessa on diglossian piirteitä. Siellä voi esimerkiksi samassa sanomalehdessä olla useammankielisiä artikkeleita, taloutta koskevia saksaksi, kulttuuria käsitteleviä ranskaksi ja paikallisuutisia luxemburgiksi (joka on saksalle läheistä sukua). Nämä kaikki kolme ovat Luxemburgin virallisia kieliä, mutta niillä on erilaiset statukset. Luxemburg on arkielämässä käytetyin, yleensä äidinkieli, kun taas esimerkiksi lakien kieleksi on säädetty ranska.

Myös yksilö voi olla diglossiatilanteessa, vaikkei yhteisössä olisi diglossiaa. Esimerkiksi maahanmuuttajaperheissä näin usein on, kun kotona käytetään eri kieltä kuin kodin ulkopuolella. Diglossia voi luonnollisesti luoda yksilön kannalta ongelmallisia tilanteita, ellei hän hallitse yhtä hyvin tai lainkaan kaikkia yhteisössä tarvitsemiaan kieliä. Joissakin Afrikan maissa esimerkiksi vain murto-osa väestöstä puhuu virallisissa yhteyksissä käytettävää kieltä (ja vielä harvempi kirjoittaa sitä).

Palataan vielä hiukan äidinkielen käsitteeseen. Edellä kielten puhujamäärien arvioinnin yhteydessä kävi ilmi, että ihmiset saattavat pitää äidinkielenään kieltä, jonka puhujien yhteisöön he kokevat identifioituvansa, vaikka hallitsisivat jotakin toista kieltä paremmin. Äidinkielenä pidetty kieli voi tällaisessa tilanteessa olla yhteisössä vähemmistöön jäänyt uhanalainen kieli tai statukseltaan korkeampi kieli, vaikka näiden todellinen hallinta olisi hyvin rajallista. Äidinkielessä ei siis nimityksestä huolimatta ole kyse nimenomaan äidin kielestä vaan siitä kielestä, jonka puhuja tavalla tai toisella kokee omimmakseen. Lisäksi esimerkiksi Suomessa pidetään yleensä itsestään selvänä, että yksilöllä on äidinkieli tai joskus kaksi tai jopa useampia äidinkieliä. (Suomen väestörekisterissä kaikilla on vain yksi äidinkieli, eli virallisessa tilastoinnissa kaksikielisyyttä ei tunnusteta.) Kaikkialla maailmassa asia ei kuitenkaan ole näin selvä, sillä kuten kirjan ensimmäisessä osassa tuli useita kertoja esiin, monikielisyys on maailmassa valtavan yleistä. Ihmiset saattavat elämänsä eri vaiheissa käyttää eri kieliä ja mahdollisesti jopa kokonaan luopua aiemmin käyttämistään kielistä.

Kielten yhdessäeloon liittyy monia paitsi yhteiskunnallisesti myös kielellisesti mielenkiintoisia ilmiöitä. Esimerkiksi pidgin- ja kreolikielet ovat syntyneet monikielisissä yhteisöissä kielikontaktien tuloksena. Monikielisissä yhteisöissä tapahtuu myös koodinvaihtoa, jolla tarkoitetaan kielen vaihtamista kesken puheen. Näin voi käydä esimerkiksi silloin, jos puhuja referoi jonkun toisenkielistä puhetta (*och sen sa han att toi toinen jono se on*; referoitu puhe suomeksi), mutta koodinvaihtoa voi tapahtua myös silloin, jos puheenaihe vaihtuu. Seuraava esimerkki on australiansuomalaisten suomen ja englannin välisestä koodinvaihdosta, jossa puhuja käyttää englantia sellaisen sivukommentin ilmaisemiseen, joka ei varsinaisesti kuulu keskusteluun.

(1) australiansuomi (Kovács 2002: 244–245)

Niin hän [Ralph] on niinkun lähös ens vuonna Euroopaan. Hän haluaa mennä, sanoo, et hän haluais käyä Suomessakin. […] Mut Teivitti ei oo koskaan sanonu mitään, että hän niinkun haluais mennä. He is different altogether from Ralph.

Myös interferenssiksi kutsuttu ilmiö liittyy sellaisiin tilanteisiin, joissa eri kielet ovat toistensa kanssa kosketuksissa. Interferenssillä laajasti ymmärrettynä tarkoitetaan kielten kaikenlaista vaikutusta toisiinsa: lainasanoja ja -sanontoja, lainautuneita konstruktioita, muuttunutta ääntämistä jne. Interferenssiä tapahtuu kaikenlaisissa kielten kontaktitilanteissa, sekä yhteisön sisällä että esimerkiksi naapurikielten välillä. Interferenssi on myös yksi syy kielen muuttumiseen pitkän ajan kuluessa. Esimerkiksi Balkanin kieliliiton yhteiset piirteet ovat alun perin interferenssin vaikutusta. (Interferenssillä tarkoitetaan toisinaan myös suppeammin niitä virheitä, joita äidinkielen rakenteet aiheuttavat vierasta kieltä käyttävän kielessä.)

9.3 Kokoavasti

Kieliyhteisö muodostuu samaa kieltä puhuvien ihmisten joukosta. Kielessä on kuitenkin aina alueellista ja sosiaalista variaatiota, koska kaikki ihmiset eivät itse asiassa puhu samalla tavalla. Kieliyhteisöä määrittävä ”sama kieli” onkin varieteetteja yhdistävä ja eri varieteettien käyttäjien jakama abstraktio, kielijärjestelmä (*langue*). Kielijärjestelmä takaa keskinäisen ymmärrettävyyden, joten ihmisten puhe (*parole*) voi vaihdella, olla katkonaista ja jopa virheellistä.

Aivan kaikki ei ole yhtä lailla vaihtelun alaista, vaan kielessä on tässä suhteessa erityyppisiä sääntöjä. Koko kieltä koskevia sääntöjä ei hevin rikota, mutta varieteettikohtaiset säännöt voivat olla toisistaan selvästi eroavia ja standardoituun yleiskieleen verrattuna hyvinkin hölliä. Virheelliseksi katsottu kielenkäyttötapa onkin yleensä virheellistä juuri yleiskieleen verrattuna, mutta kielitieteen näkökulmasta yleiskieli on vain yksi kielen varieteeteista kaikkien muiden joukossa. Kaikilla kielillä ei ole standardoitua yleiskieltä, vaan se on aina tietoisen kehittämistyön tulos.

Yhteisöjen monikielisyys on hyvin yleistä. Kaksi- tai monikieliset ihmiset hallitsevat molemmat tai kaikki kielet äidinkielenomaisesti.

Yleensä äidinkieli toki on lapsuudessa omaksuttu lähimpien ihmisten käyttämä kieli, mutta äidinkielenä voidaan pitää myös kieltä, jonka puhujajoukkoon halutaan identifioitua. Tällaiseen valintaan vaikuttavat muun muassa kielten uhanalaisuus ja erilaiset yhteiskunnalliset statukset. Diglossia tarkoittaa sellaista kaksi- tai monikielisyyttä, jossa eri kielten käyttötilanteet ovat jyrkästi eriytyneet ja kielillä on selvästi eriarvoinen asema. Monikielisissä yhteisöissä kielet luonnollisesti vaikuttavat toisiinsa, mikä näkyy muun muassa koodinvaihtona eli kielen vaihtamisena kesken puheen. Kaikenlaista kielten vaikutusta toisiinsa nimitetään interferenssiksi.

Kielen muuttuminen on aina yhteydessä kieliyhteisössä tapahtuviin muutoksiin, kuten yhteisön koon tai elinpiirin muuttumiseen. Kielen muuttumiseen keskitytään seuraavassa luvussa.

10 Kielen muuttuminen

Kielen muuttuminen on jokaiselle tuttu ilmiö, koska esimerkiksi sanoja syntyy ja katoaa koko ajan ja sanojen merkitykset muuttuvat. 2000-luvulla on suomeksi alettu puhua esimerkiksi *laajakaistasta* ja *tuunaamisesta*, ja sanat *verkko* ja *mäyräkoira* ovat saaneet uuden merkityksen. Vahvistussanojen jatkuva uusiutuminen on helposti havaittava esimerkki sanastollisesta muutoksesta: suomen ilmaukset *eri* ~ *hiukka* ~ *tosi* ~ *sika-* ~ *super-* ~ *sairaan hauska* edustavat paitsi eriasteista vahvistusta myös eri-ikäisiä ilmauksia. Puolikin vuosisataa sitten kirjoitetuista teksteistä huomaa, että kielessä on tapahtunut monenlaisia muitakin muutoksia. Tämän huomaa vaikkapa lukemalla sanoma- ja aikakauslehtien 50 tai 100 vuotta sitten -osastoja tai katsomalla vanhoja elokuvia. Esimerkiksi titteleiden käytön muuttumisen huomaa helposti, sillä neutraalissa sanomalehtitekstissä ei enää käytettäisi *neiti-* tai *herra*-sanoja ihmisten nimien yhteydessä.

Kaikki käytössä olevat kielet muuttuvat; muutos ja dynamiikka kuuluvat kieleen. Kielenulkoinen maailma muuttuu jatkuvasti, mutta kieli pysyy yhtä käyttökelpoisena, sillä se muuttuu muun maailman mukana. Tässä luvussa tarkastellaan sitä, miten variaatio liittyy muutokseen, kuinka muutoksen voi havaita ja mistä syistä kielet muuttuvat.

10.1 Variaatio ja muuttuminen

Kieltä voi tutkia synkronisesta tai diakronisesta näkökulmasta. Synkroninen tutkimus keskittyy tutkimaan kieltä jonakin tiettynä hetkenä (joka tässä on ymmärrettävä vähän pidemmäksi ajanjaksoksi, sillä lienee epäkiinnostavaa tutkia kielen tilaa esimerkiksi jonakin tiettynä päivänä). Esimerkki synkronisesta tutkimuksesta olisi vaikkapa tutkimus urdun sanaluokkajärjestelmästä, jolloin tutkittava aineisto eli korpus olisi koottu tämänhetkisestä urdusta kuten nykykielen kieliopeista ja sanomalehtiaineistosta 2000-luvun ensimmäiseltä vuosikymmeneltä. Synkronisen tutkimuksen aiheena voisi olla myös 1500-luvun italian sananmuodostus, jolloin korpuksena voisi olla 1500-luvulta peräisin olevia tekstejä ja tuon ajan kieliopeissa esitettyjä huomioita sananmuodostuksesta. Diakroninen tutkimus taas on kiinnostunut kielen muuttumisesta, ja diakronisesta näkökulmasta selvitettäisiin, kuinka urdun sanaluokkajärjestelmä on muuttunut vaikkapa sadassa vuodessa

tai miten italian sananmuodostus on muuttunut 1500-luvulta 2000-luvulle.

Synkronisen ja diakronisen tutkimuksen periaatteellinen ero on hyvin selvä, mutta itse asiassa synkronia ja diakronia ovat monin tavoin yhteen kietoutuneita. Tarkastellaan tätä ensin seuraavan kuvitteellisen esimerkin avulla. Kielessä X merkityksen Y ilmiasu on alun perin *A*. Kaksisataa vuotta myöhemmin saman merkityksen Y ilmiasu on *B*. *A* ei ole muuttunut *B*:ksi yhdessä yössä, vaan muutos on saattanut kulkea esimerkiksi näin:

Merkityksen Y ilmiasu kielessä X					
	Kielenpuhujat:				
	Ryhmä I	Ryhmä II	Ryhmä III	Ryhmä IV	Ryhmä V
Vuosi 1	*A*	*A*	*A*	*A*	*A*
Vuosi 51	*A*	*B*	*A*	*A*	*A*
Vuosi 101	*B*	*B*	*B*	*A*	*A*
Vuosi 151	*B*	*B*	*B*	*A*	*A*
Vuosi 201	*B*	*B*	*B*	*B*	*B*

Taulukko 5. Kielen muutoksen eteneminen.

Vuonna 1 kaikki kielenpuhujat ilmaisevat merkityksen Y sanomalla *A*. 50 vuotta myöhemmin yksi kielenpuhujaryhmä – ehkä suurimman kaupungin nuoret, koska he muuttavat hanakasti puhettaan – on ruvennut useimmiten sanomaan *B*, kun muut vielä käyttävät pääosin muotoa *A*. Vuonna 101 jo pari muutakin puhujaryhmää sanoo useimmin *B*, joten enemmistö puhujista (olettaen että ryhmät ovat samankokoisia) käyttää uudempaa muotoa. Seuraaviin 50 vuoteen ilmiö ei leviä laajemmalle, mutta vuonna 201 kaikki kielenpuhujat sanovat *B* ja *A* on kokonaan poistunut käytöstä. Vuoden 1 muoto *A* on siis muuttunut muodoksi *B*, mutta muutos on tapahtunut vähitellen. Itse asiassa esimerkin 200 vuotta on kielen elämässä aika lyhyt aika.

Synkronisesti tarkasteltuna merkityksellä Y on vuoden 101 tienoilla kaksi ilmiasua: *A* ja *B*. Jälkikäteen vuonna 251 asiaa diakronisesti tarkasteltaessa nähdään, että synkroninen variaatio ennakoi kielen muuttumista. Vuonna 101 tätä ei vielä voinut tietää, eikä sitä olisi voinut tietää myöskään tutkimalla jälkikäteen pelkästään vuoden 101 synkronista tilannetta. Variaatio ennakoi silti muutosta ja on muutoksen edellytys. Variaatiosta ei kuitenkaan väistämättä seuraa muutosta. Esimerkkitapauksessa olisi voinut käydä niinkin, että *B*:n omaksunut kielenpuhujaryhmä olisi luopunut innovaatiostaan, jolloin vuoden 101 tilanne olisi näyttänyt jälleen seuraavanlaiselta:

Vuosi 101	*A*	*A*	*A*	*A*	*A*

Taulukko 5a. Kielen muutoksen eteneminen.

Esimerkki tällaisesta kehityskulusta on suomen *viftata*-verbi, jota 1800-luvun lopussa käytettiin merkityksessä ’huvitella’ mutta joka on sittemmin jäänyt käytöstä kokonaan. Toisaalta voi teoriassa käydä niinkin, että jokin ilmiö on marginaalisessa käytössä – vain yhden kielenpuhujaryhmän omaksumana vain yhdessä sosiaalisessa varieteetissa – ja pysyy sellaisena vuosisadasta toiseen (eli vuoden 51 tilanne jatkuu). Erityisten ammatti- ja harrastusryhmien ulkopuolella tällainen ei kuitenkaan ole kovin yleistä. Varmoja ennusteita kielen muuttumisesta ei variaation perusteella siis voi tehdä, sillä siihen vaikuttaa moni seikka.

Konkreettinen esimerkki synkronisesta variaatiosta ja sen diakronisista seurauksista on ranskan sana *moult*. Muinaisranskan *moult* ’paljon, hyvin’ on nykyranskassa korvautunut sanoilla *très* ’hyvin’ ja *beaucoup* ’paljon’, jotka eivät ole keskenään vaihtoehtoisia vaan ne ovat jakaneet *moult*-sanan tehtävät. Vuosisadoittain tarkasteltuna näyttää siltä, että muutos on edennyt hyppäyksittäin: 1300-luvulle tultaessa *très* valtasi paljon alaa *moult*-sanalta, ja 200 vuotta myöhemmin *moult* yhtäkkiä väheni selvästi käytössä, kun *beaucoup* yleistyi nopeasti. Taulukko 6 kuvaa tätä:

Morfeemin esiintymät			
	moult	*très*	*beaucoup*
800–900-luku	100 %	–	–
1000-luku	98 %	2 %	–
1100-luku	97 %	3 %	–
1200-luku	95 %	5 %	0,02 %
1300-luku	68 %	**32 %**	0,02 %
1400-luku	55 %	38 %	7 %
1500-luku	4 %	47 %	**49 %**
1600-luku	0,1 %	53 %	47 %
1700-luku	0,04 %	57 %	43 %

Taulukko 6. Ranskan *moult-*, *très-* ja *beaucoup*-sanojen käytön kehitys (Marchello-Nizia 2006: 140).

Kielessä tapahtuvat yksittäiset muutokset voi jakaa erilaisiin luokkiin. Ensinnäkin muutokset voivat olla hitaita tai nopeita. *Moult*-sanan katoaminen ranskasta on esimerkki hitaasta muutoksesta, ja vaikkapa *kännykkä*-sanan tulo suomen yleiskieleen 1990-luvulla on esimerkki nopeasta muutoksesta. Nopeissa leksikaalisissa muutoksissa ei eletä samanlaista variaatiovaihetta kuin hitaammissa muutoksissa. Toiseksi muutokset voivat olla sellaisia, etteivät kielenpuhujat itse havaitse niitä (useimmat hitaat muutokset), tai sellaisia, että puhujat ne huomaavat (useimmat nopeat muutokset). Kolmanneksi muutokset saattavat vaikuttaa kielen koko järjestelmään tai olla lopulta hyvin pintapuolisia. *Moult*-sanan korvautuminen kahdella eri tehtäviin erikoistuneella sanalla on esimerkki järjestelmään vaikuttavasta muutoksesta. Varhemmin kielessä ei tehty eroa adjektiivin kuvaaman ominaisuuden tai verbin kuvaaman toiminnon intensiteetin ilmaisemisen välillä vaan molemmissa tehtävissä käytettiin *moult*-sanaa (vrt. ruotsin *mycket glad* ja *le mycket*). Nykyään *très* ja *beaucoup* jakavat nämä tehtävät siten, et-

tä ’hyvin iloinen’ on ranskaksi *très gai* ja ’hymyillä paljon’ on *sourire beaucoup*. Järjestelmä siis rakentuu tältä osin eri tavalla kuin ennen. Hitaat muutokset ovat usein tiedostamattomia, systemaattisia ja syvästi vaikuttavia. Esimerkiksi jonkin foneemin häviäminen kielestä vaikuttaa kielen koko äännejärjestelmään, mutta tällaista hitaasti tapahtuvaa muutosta kielenpuhuja ei välttämättä havaitse eikä ehdi havaita elinaikanaan. Toisaalta nopeat muutokset, kuten monet leksikaaliset muutokset, yleensä havaitaan helposti, mutta ne ovat pintapuolisia.

Muutos tapahtuu yleensä ensin yhdessä kielen varieteetissa ja leviää siitä muihin, jos leviää. Esimerkiksi sanan *kännykkä* leviämisen tapaisessa nopeassa muutoksessa sana ilmestyi ensin rentoon arkikieleen, josta se sitten levisi muihin varieteetteihin. Muutoksen leviämistapa ja -vauhti riippuvat muun muassa alkuperäisen varieteetin tavoiteltavuudesta. Jos jotakin varieteettia pidetään tavoiteltavana, sitä matkitaan herkemmin. Niinpä ylempien yhteiskuntaluokkien innovaatiot leviävät todennäköisemmin kuin alempien.

Kieliopillistuminen

Kieliopillistuminen on osa kielen muuttumista. Perustapauksessa sillä tarkoitetaan uusien kieliopillisten elementtien kehittymistä merkitykseltään yleensä melko konkreettisista sanoista. Kieliopillistuvien sanojen merkitys muuttuu yleisemmäksi ja abstraktimmaksi. Esimerkiksi postpositioiden kehittyminen substantiiveista on kieliopillistumista, ja postpositiot voivat edelleen kulua äänteellisesti ja heikentyä painotukseltaan ja näin kehittyä kliiteiksi ja edelleen suffikseiksi. Näin on käynyt esimerkiksi suomen *kanssa*-postpositiolle, joka on oletettavasti kehittynyt *kansa*-sanan inessiivimuodosta *kansassa*, jonka merkitys oli tuolloin ’joukossa’. Postposition nykymerkitys lienee syntynyt sen tapaisissa yhteyksissä kuin ”*menen sinne heidän kansassaan*”, jota vastaisi nykykielen lause *menen sinne heidän joukossaan*. Arkisessa kielenkäytössä *kanssa* on lyhentynyt *kaa*-asuun (*koiran kaa*), joka toisinaan saattaa jopa liittyä edeltävään sanaan kliitin tavoin (*koirankaa*-tyyppisesti). Virossa vastaava aines *-ga* on kehittynyt tavanomaiseksi sijasuffiksiksi, komitatiiviksi, esimerkiksi *läksin autoga* ’menin autolla’.

Kieliopillistumisella tarkoitetaan myös sitä, että suhteellisen konkreettinen kieliopillinen elementti saa uusia, abstraktimpia tehtäviä. Esimerkiksi viron komitatiivilla voidaan ilmaista myös olosuhteita ja aikaa, kuten lauseessa *Sinna sõidab hea* ***ilmaga*** *viie* ***tunniga*** ’sinne ajaa hyvällä ilmalla viidessä tunnissa’. Myös suomen paikallissijoilla on paljon muitakin tehtäviä

kuin alkuperäinen sijainnin ilmaiseminen: ne voivat ilmaista yhtä hyvin esimerkiksi olosuhdetta ja aikaa (edellisen esimerkin käännöksen *hyvällä ilmalla* ja *viidessä tunnissa*), välinettä (*leikata veitsellä*), omistajaa (*Tarjalla on kissa*).

Kieliopillistuvat sanat ovat tyypillisesti suhteellisen riippumattomia kulttuurisista eroista. Tavallisia kieliopillistuvia sanoja ovat muun muassa ruumiinosannimet (esim. atšolin *wic* 'pää' > *wi* 'ylhäällä'; maasain *enkorioŋ* 'selkä' > *orioŋ* 'takana'), ympäristön kiintopisteet (esim. ewen *dzi* 'taivas' > 'päällä'; suomen *jäljessä* '(jalan tms.) jäljessä, painautumassa' > 'takana') ja eräät perusverbit (esim. suomen *tulla*, ranskan *aller* 'mennä' > futuuri; espanjan *tener* 'pitää kiinni, tarttua' > omistus). Kieliopillistumista tutkittaessa voidaankin etsiä maailman kielissä tyypillisiä (ja toisaalta harvinaisia) kehityskulkuja ja rakennetyyppejä. Esimerkiksi luvussa 7.3 (s. 146–147) esiteltyjä kielissä tavallisia omistusrakenteita voi ajatella myös kieliopillistumisena. Transitiivisessa omistusrakenteessa on kieliopillistunut 'tarttua, pidellä' -merkityksinen verbi, lokationaalisessa rakenteessa lokaalista suhdetta ilmaiseva sija-affiksi tai adpositio ja konjunktionaalisessa tyypissä 'kanssa'-merkityksinen elementti.

Kieliopillistuminen on merkittävä ilmiö, koska se vaikuttaa usein kielen järjestelmään yleisesti. Esimerkiksi yhden sanan merkityksen muutos (esim. *käsittää* 'ymmärtää' < 'ottaa kiinni käsin') ei ravistele koko kieltä samalla tavoin kuin jos kieleen kehittyy vaikkapa pakollinen futuuri-aikamuodon ilmaisin. Tämä ero kytkeytyy suoraan sanaston ja kieliopin yleiseen eroon ja niiden perustehtäviin ilmaista asioita (sanasto) ja asioiden välisiä suhteita (kielioppi).

10.2 Kielen muuttumisen periaatteita

Kielen muuttumisen syyt voidaan jakaa pääosin kahteen ryhmään: kielenulkoisiin ja kielensisäisiin syihin. Kielensisäiset syyt liittyvät kielijärjestelmän toimivuuteen ja tasapainoon, kielenulkoiset taas kieliyhteisöön.

Aloitetaan tarkastelu kielensisäisistä syistä. Kielelle luontaisesta variaatiosta syntyy siis muutosta. Kielen perusperiaatteisiin kuuluu taloudellisuuteen ja tehokkuuteen pyrkiminen, sillä kielenpuhuja ei halua nähdä enempää vaivaa kuin on välttämätöntä tavoitellun tehon aikaansaamiseksi. Puhuja siis etsii hyvää ”hinnan ja laadun suhdetta”. ”Hinta” on tässä se vaiva, joka puhujalle puhumisesta ja toisaalta kuulijalle puheen ymmärtämisestä koituu: sanojen valikoimisen vaiva, ääntämisen vaiva, keskittymisen vaiva, ymmärtämisen vaiva ja muistamisen vaiva. ”Laatu” taas on se, mitä

tavoitellaan, kun puheella pyritään saavuttamaan toivottu tulos, kertomaan mieltä painava asia, luomaan ryhmäkuuluvuutta jne. Kielen käytössä otetaan siis huomioon monia muitakin tekijöitä kuin vain mahdollisimman tehokas tiedon välittäminen.

Hyvän hinta–laatu-suhteen tavoittelu on monisyinen asia. Jos puhuja haluaisi vain päästä mahdollisimman vähällä vaivalla eli toisin sanoen toivoisi, että hinta olisi mahdollisimman alhainen, hän lyhentäisi sanoja ja lauseita ja käyttäisi mahdollisimman monimerkityksisiä sanoja (mm. pronomineja, väljämerkityksisiä sanoja kuten 'tehdä'), jotta kielen leksikko voisi olla mahdollisimman pieni. Kielen foneemien määrä olisi mahdollisimman pieni ja morfologia mahdollisimman yksinkertainen. Analogia eli se, että muodot "matkivat" toisiaan (esim. *syvä* : *syvempi*, *hyvä* : **hyvempi*), vähentäisi muistettavien muotojen määrää, ja harvinaisimmat muodot häviäisivät käytöstä. Yleensä näin käykin, koska epäsäännöllisinä kielessä säilyvät muodot ovat usein tiuhaan käytettyjä, esimerkiksi juuri *hyvä – parempi*. Yleisten morfeemien toistuva käyttö siis muistuttaa jatkuvasti niiden muodosta ja juurruttaa näin niiden mahdollista epäsäännöllisyyttä tiukemmin kieleen.

Eri keinot tehostaa hinnan ja laadun suhdetta voivat olla ristiriitaisia. Jos haluaa välttyä muistamasta sanaa *silitysrauta*, voi sanoa *se laite, jota käytetään kankaiden sileäksi saamiseen*. Vaihtoehtoinen kuvaus on kuitenkin paljon pidempi sekä tuottaa että vastaanottaa, ja lopulta onkin taloudellisempaa muistaa ja ymmärtää sana *silitysrauta*. Samoin jos kielessä olisi vähemmän foneemeja mutta merkityksiä haluttaisiin ilmaista yhtä paljon, sanat olisivat pidempiä ja "hinta" nousisi jälleen.

Voisi myös ajatella, että taloudellisinta olisi ilmaista kutakin merkitystä puhunnoksessa vain yhdellä muodolla. Miksi sitten esimerkiksi monikollisen subjektin monikkous näkyy seuraavassa lauseessa paitsi subjektin myös verbin ja adjektiivin *iloisina* taivutuksessa?

(1) *Lapse**t** juoksi**vat** iloisi**na** hakemaan lapiota.*

Merkitysten "turhaa" toistamista kielessä kutsutaan redundanssiksi. Redundanssi on silti usein hyödyllistä, koska kieltä käytettäessä on sekä konkreettista että kuvallista melua. Konkreettinen melu häiritsee kuuluvuutta puhuttaessa, ja tutkimusten mukaan kuulija

itse asiassa arvaa yllättävän suuren osan kuulemastaan. Kuvallista melua taas synnyttävät kaikenlaiset muut häiriötekijät puhetilanteessa. Esimerkiksi muistin kuormittuminen muusta ja muiden asioiden ajattelu estävät keskittymisen yksinomaan kuultuun. Redundanssi on välttämätöntä sujuvan kommunikoinnin kannalta, sillä mahdollisimman lyhyeksi hiottu ilmaisu voi kommunikoinnin kannalta olla vaikea. Edellä olevasta yleiskielisestä esimerkistä on toki toisissa kielen varieteeteissa myös olemassa muoto, jossa monikkoa ilmaistaan vain kerran – *Lapset juoksi iloisena hakemaan lapiota* – ja jonka ymmärtämistä melu voi redundanssin puuttumisen takia haitata helpommin.

Hinnan ja laadun suhde näyttäytyy erilaisena puhujalle ja kuulijalle. Usein on niin, että jos puhuja pääsee vähemmällä, kuulija joutuu tekemään enemmän töitä. Paras mahdollinen suhde riippuu myös puhujien suhteesta: veli ja sisar ymmärtävät toisiaan puolesta sanasta, kun taas tuntemattomammille täytyy selittää perinpohjaisemmin.

Puheen täytyy myös olla tilanteeseen sopivaa. Arkista ja tieteellistä keskustelua käydään eri tavoin, kasvokkain ja puhelimessa puhutaan eri tavoin ja kotona ja työpaikalla puhutaan eri tavoin. ”Laatuvaatimukset” ovat eri tilanteissa hyvin erilaiset. Joskus kielenpuhujalle riittää huonokin laatu, jolloin alhainen hinta on etusijalla. Joskus taas laatu on tärkein eikä hinnalla ole niin väliä. Kyse on aina kielenpuhujan valinnoista.

Laatu tarkoittaa paitsi sitä, että puheella on toivottu vaikutus, usein myös sitä, että puhe olisi puhujan tyylille ominaista ja häntä itseään ilmaisevaa. Tätä kielen käyttöä itseilmaisuun tai esteettisten arvojen palvelemiseen kutsutaan ekspressiivisyydeksi. Ekspressiivisyys on tietenkin selvimmin mukana kaunokirjallisessa kielenkäytössä, mutta se vaikuttaa myös aivan arkisessa puheessa. Ekspressiivisyyteen liittyy myös ihmisille ominainen vaihtelunhalu. Uusia ilmaisutapoja ja niiden myötä variaatiota luodaan myös silkasta vaihtelun ja kielellä leikkimisen ilosta.

Hinnan ja laadun suhteeseen vaikuttavia tekijöitä on siis valtavan paljon, ja kun niiden välillä tasapainotellaan, syntyy kielellistä variaatiota ja siitä edelleen mahdollisesti kielen muuttumista.

Kielen muuttumiseen vaikuttavat kielenulkoiset tekijät puolestaan liittyvät kielten välisiin suhteisiin, kielenpuhujien ympäristöön ja kielen asemaan. Edellä on puhuttu kielten välisistä kon-

takteista ja niiden aiheuttamasta interferenssistä. Nämä eri kielten vaikutukset toisiinsa ovat tärkeä tekijä kielen muutoksessa. Toisiinsa vaikuttavat kielet voivat olla vierekkäin eläviä naapurikieliä tai yhteisön sisällä puhuttavia kieliä. Yhteydet kielten välillä saavat aikaan lainautumista kielestä toiseen. Esimerkiksi suomi ja sen esimuodot ovat vuosituhansien ajan saaneet lainasanoja indoeurooppalaisista kielistä (oletetussa ikäjärjestyksessä esim. *nimi*, *sata*, *heinä*, *rauta*, *lusikka*, *maanantai*, *auto*, *baari*, *hitti*, *tiimi*), mutta elämä Itämeren piirissä ja tiiviissä kontakteissa indoeurooppalaisten naapurikielten kanssa on vaikuttanut myös suomen rakenteeseen. Kielikontaktit ovat vaikuttaneet esimerkiksi suomen sanajärjestykseen (SOV > SVO), yhdistettyjen aikamuotojen muodostukseen (*olla*-apuverbin avulla: *olen/olin kirjoittanut*), komparaation ilmaisemiseen (*kuin*-konjunktion avulla: *jäätelö on parempaa kuin kaurapuuro*) ja finiittisten yhdyslauseiden muodostamiseen (konjunktioiden avulla: *söin jäätelöä, kun soitit*). Kielten eriytymiseen liittyy usein kielikontaktitilanne: murteet loittonevat ja lopulta eroavat toisistaan, kun yksi niistä saa runsaasti vaikutteita jostakin toisesta kielestä.

Tässä yhteydessä on syytä mainita myös nyky-yhteiskunnassa hyvin tärkeiden käännöstekstien määrä, mikä sekin liittyy kielten vaikutuksiin toisiinsa. Iso osa esimerkiksi joukkoviestinten kielestä on Suomessakin jostain muusta kielestä käännettyä tekstiä, ja käännettäessä lähdekielen vaikutus jää usein näkymään jollain tapaa esimerkiksi konstruktiovalinnoissa. On jopa esitetty arvioita, että keskimääräinen suomalainen lukisi kaikkiaan enemmän käännöstekstejä kuin niin sanottua supisuomea.

Toisaalta kielenulkoisen maailman muuttuminen saa aikaan muutoksia kielessä. Yksinkertaisimmillaan tämä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että uudet tarkoitteet tarvitsevat uusia ilmauksia. Ennen tietokoneen keksimistä ei ollut lainkaan sanaa *tietokone*, eikä *ilmastonmuutos*-sanalla vielä jokin aika sitten ollut sen nykyistä merkitystä kaikkine siihen liittyvine ilmiöineen. Myös merkitykset voivat muuttua: ovatko vaikkapa sanan *ympäristö* käyttö ja merkitys samat nyt kuin 50 vuotta sitten? *Nykysuomen sanakirja* (1961) sanoo sanalla tarkoitettavan ympäröivää seutua, tienoota, lähistöä, lähellä eläviä ihmisiä, elämänpiiriä, miljöötä. *Kielitoimiston sanakirja* (2007) mainitsee nämä mutta lisää merkityksen ’ihmistä ympäröivä luonto (ilmakehä, maaperä, vesistöt), jonka kanssa ihminen

on vuorovaikutuksessa’ ja antaa muun muassa esimerkin *saastuttaa ympäristöä*. Nykyään *ympäristö* vie helposti ajatukset kierrätykseen, saasteisiin ja autoilun vähentämiseen, kun 50 vuotta sitten sillä on viitattu enemmän lähialueisiin ja luontoon sinänsä.

Kielenulkoisen maailman muuttumisen vaikutus kieleen ei tietenkään rajoitu pelkkään sanastoon. Historialliset tapahtumat ja aatteelliset virtaukset vaikuttavat kielten elämään monin tavoin. Esimerkiksi suomen kirjakieli syntyi uskonpuhdistuksen vaikutuksesta, kun Raamattua alettiin monien muiden maiden tapaan kääntää kansankielelle (edelleen monen kielen kirjoitettu muoto syntyy raamatunkäännöstyön tuloksena). Nykyisin toivotaan, että kielidiversiteetin arvostus edes joissakin tapauksissa johtaisi uhanalaisten kielten elvyttämiseen. Tiedotusvälineiden kieli on lähentynyt arkista kielenkäyttöä, ja sähköposti ja muu tietokonevälitteinen vuorovaikutus (esimerkiksi chat, blogit) on tuonut kirjoitettuun kieleen monia puhutun kielen piirteitä. Sekin seikka, että kehittyneissä maissa lähes kaikki käyttävät kirjoitettua kieltä ja osallistuvat opetukseen, on vaikuttanut kieleen.

Toisaalta kuuluminen eri ryhmiin kieliyhteisön sisällä voi myös näkyä kielessä. Eri ryhmillä voi olla pyrkimystä luoda oma varieteettinsa erottuakseen muista. Esimerkiksi lääkärit saattavat haluta joissain tilanteissa korostaa ryhmäidentiteettiään käyttämällä keskenään omia ilmaisujaan, ja armeijassa on oma slanginsa, jota armeijaa käymättömät eivät ymmärrä. Kielimuotoja voidaan jopa tietoisesti eriyttää toisistaan, kuten on tapahtumassa entisen Jugoslavian alueen kielille.

Kielen muuttumista ja muutoksen suuntaa on mahdoton ennakoida, koska siihen vaikuttaa niin moni seikka. Kielen muutoksen yleisistä periaatteista tiedetään kyllä paljon, mikä mahdollistaa kielihistoriallisen tutkimuksen. Seuraavassa esitellään kootusti muutamia näistä periaatteista.

On helppo havaita, että jotkin osat kielessä ovat paljon alttiimpia muutokselle kuin toiset. Vaikka sanasto lainautuu paljon helpommin kuin kieliopilliset elementit, perussanastokaan ei muutu tai lainaudu herkästi. Perussanastoon kuuluvat sanat ilmaisevat ihmisen elinpiirissä keskeisiä käsitteitä, ja ne ovat tiheässä käytössä. Tällaisia sanoja ovat esimerkiksi ’käsi’, ’aurinko’, ’tuli’, ’mennä’ ja ’syödä’. Kaukaisia kielten sukulaisuus- ja lainasuhteita määriteltäessä hitaimmin muuttuvat osat ovatkin olennaisia. Niissä näky-

vien äännehistoriallisten säännönmukaisuuksien perusteella voidaan rakentaa rekonstruktioita eli malleja siitä, millaista kieli on joskus ollut ja mitkä kielet ovat erilaisissa sukulaisuussuhteissa keskenään.

Systemaattisia äännevastaavuuksia (vrt. s. 26–28 luvussa 2.1) etsittäessä selvitetään siis myös, millaisia äänteenmuutoksia kielissä on tapahtunut. Äänteenmuutokset tapahtuvat tiettynä aikana – niillä on alkamis- ja loppumisaika –, ja ne käyvät yleensä säännönmukaisesti läpi koko kielen. Esimerkiksi suomea ja sen lähimpiä sukukieliä edeltäneessä kantakielessä on aikoinaan tapahtunut *ti* > *si* -muutokseksi nimitetty muutos, jossa /i/:tä edeltävä /t/ on muuttunut /s/:ksi (esim. **kau**t**i*** : *kau**t**ena* > *kau**s**i* : *kau**t**ena*). Tämän perusteella sanaston alkuperän eli etymologian tutkijat kykenevät erottamaan eri aikoina ja eri suunnista omaksuttuja lainasanoja: muutoksen takia *silta-* (vrt. liettuan *tiltas*) ja *morsian*-sanojen (vrt. liettuan *marti* ’miniä; morsian’) tiedetään olevan vanhempia kuin vaikkapa *tina-* (vrt. ruotsin *tenn*) ja *tauti*-sanojen (vrt. ruotsin *död*), jotka siis ovat lainautuneet vasta muutoksen tapahtumisen jälkeen ja jääneet siksi sen ulkopuolelle.

Luvussa 8 (s. 200–201) esitellyllä analogialla on tärkeä tehtävä kielen muutoksessa. Kielen taipumus luoda säännönmukaisuuksia voi vauhdittaa muutosta, kun muodot mukautuvat toisiinsa. Kielessä on ikoninen, tehokkuuteen tähtäävä pyrkimys, jonka mukaan yhtä merkitystä ilmaisisi yksi muoto ja yhdellä muodolla olisi vain yksi merkitys, ja analogia voi vaikuttaa siellä, missä tällaista vastaavuutta ei ole. Jos joidenkin puhujien käyttöön ottama analogiaan pohjautuva muoto ottaa yhteisössä tulta, se yleistyy ja leviää, mikä voi lopulta johtaa vanhemman muodon katoamiseen ja kielen muuttumiseen.

Eri ilmiöillä on erisuuntaisia vaikutuksia kielijärjestelmään. Äänteenmuutokset ovat yleensä systemaattisia ja kulkevat koko kielen läpi, mutta niiden seurauksena morfologia menettää usein säännöllisyyttään. Vaikkapa germaanisten kielten sanansisäisiä vokaaleja muuttava umlaut on vaikuttanut näin: muinaisten säännöllisten äänteenmuutosten seurauksena monet vanhimpaan sanastoon kuuluvat sanat taipuvat epäsäännöllisemmin kuin kieliin myöhemmin tullut sanasto. Esimerkiksi saksan *Bruder* ’veli’ taipuu umlautin takia *Brüder* ’veljet’, mutta uudempi *Nudel* ’nuudeli’ : *Nudeln* ’nuudelit’ taipuu kuten vaikkapa *Auge* ’silmä’ : *Augen* ’silmät’.

Analogia taas on epäsystemaattista mutta tekee usein esimerkiksi äänteenmuutosten hämmentämästä kielestä uudella tavalla säännönmukaisemman. Esimerkiksi englannissa lähes kaikkien substantiivien monikon ilmaisimeksi on yleistynyt alkuaan vain tiettyjen substantiivien taivutukseen kuulunut *-s*, jolloin esimerkiksi muodot *eyes* ja *brothers* ovat korvanneet aiemmat monikkomuodot *eyen* ja *brethren* (tämä muoto tosin esiintyy yhä tyyliarvoltaan vanhanaikaisena merkityksessä 'uskonveljet').

Kielen muuttumisessakin voi eri kieliä vertailemalla havaita ilmiöitä, jotka ovat typologisesti tavallisia. Esimerkiksi edellä nähty *ti* > *si* -muutos kuuluu typologisesti tavallisiin muutoksiin, jonka kaltaisia tunnetaan monien muidenkin kielten menneisyydestä. Myös erilaisten konsonanttiyhtymien yksinkertaistuminen muun muassa assimilaation kautta on yleistä. Esimerkiksi suomen *antaa*-verbin *anta*-vartaloa on edeltänyt **amta*-, jonka labiaalinen /m/ on assimiloitunut dentaalisen /t/:n kanssa samassa paikassa ääntyväksi /n/:ksi.

Myös merkityksen muutoksen säännönmukaisuudet kuuluvat kielen muutoksen yleisiin periaatteisiin, ja esimerkiksi metafora ja metonymia ovat kielessä jatkuvasti esiintyviä ilmiöitä. Metafora on itse asiassa analogian laji, sillä sekin perustuu kahden seikan välisen samankaltaisuuden havaitsemiseen ja tämän havainnon hyödyntämiseen seikan kielellisessä ilmaisussa. Metafora vaikuttaa voimakkaasti paitsi sanojen merkityksen muutoksissa myös kieliopillisten rakenteiden muutoksissa. Se on mukana muun muassa kaikissa kieliopillistumista käsittelevän tietolaatikon esimerkeissä: päällä tai takana oleminen nähdään samanlaisena kuin päässä/taivaassa tai selässä/jäljessä oleminen, eli näissä ruumiinosa tai ympäristön kiintopiste toimii sijainnin metaforana. Niitä tarkoittavilla sanoilla aletaan sitten kuvata myös sijaintia. Samoin on omistusrakenteissa, joissa omistaminen nähdään johonkin tarttumisen tai luona/kanssa sijaitsemisen kaltaisena, jolloin nämä toimivat omistuksen metaforina. Siksi omistusrakenteissa usein on historiallisesti tarttumista tarkoittava verbi tai ne ovat samankaltaisia kuin sijaintia kuvaavat rakenteet.

10.3 Kokoavasti

Kielen vaihteluun ja muutokseen on kaksi tarkastelunäkökulmaa: synkroninen ja diakroninen. Synkroninen tutkimus kohdistuu kie-

leen jonakin tiettynä hetkenä, kun taas diakroninen tutkimus ottaa mukaan aikaperspektiivin ja tarkastelee kieltä eri aikoina. Varsinainen kielen muuttumisen tutkimus on siis aina diakronista, mutta koska muutos on seurausta variaatiosta, on synkroninenkin näkökulma siinä mukana. Synkroninen variaatio voi johtaa muutokseen, mutta lopputuloksen näkee vasta diakronian perspektiivistä.

Kielen muutokset voivat olla nopeita tai hitaita, kielen puhujat voivat havaita ne tai olla niitä havaitsematta, ja ne voivat olla pintapuolisia tai koko järjestelmään vaikuttavia. Usein nämä yhdistyvät. Esimerkiksi uuden sanan muodostaminen ja käyttöönotto on nopea, havaittava ja pintapuolinen muutos, kun taas uuden sijamuodon tulo kieleen on hidas, havaitsematta jäävä ja syvällinen muutos.

Kieli muuttuu sekä kielensisäisistä että kielenulkoisista syistä. Kielensisäisiä syitä ovat kielenkäyttäjien pyrkimys taloudellisuuteen ja tehokkuuteen, ja siksi esimerkiksi epäsäännöllisiä muotoja karsiutuu analogian vaikutuksesta ja suuri osa äänteenmuutoksista on assimilaatioita eli äänteiden mukautumista toisiinsa. Kielenulkoisia syitä ovat toisaalta kielikontaktit ja toisaalta kielenulkoisen maailman muuttuminen. Toisten kielten vaikutuksesta muuttuu helpoiten sanasto, mutta pitkäkestoisten ja tiiviiden kontaktien myötä muutoksia ilmenee myös kieliopillisissa rakenteissa. Kielenulkoisen maailman muuttuminen synnyttää usein tarpeen luoda uutta sanastoa, ja se on myös kielen standardoinnin ja kirjakielen luomisen takana.

Vaikka kielen muutosta ei voi ennakoida, muutoksessa on myös yleisiä periaatteita. Kielen eri osa-alueiden muutosalttius vaihtelee, ja esimerkiksi perussanasto on tärkeää kielihistoriallisessa tutkimuksessa, koska se on usein vanhaa. Siinä ilmenevien äännehistoriallisten säännönmukaisuuksien perusteella voi vertailla eri kieliä toisiinsa sukulaisuussuhteiden selville saamiseksi ja rakentaa rekonstruktioita kielen oletetuista kantamuodoista.

Kielen synkroniset tilat ovat aina historiallisen kehityksen eli diakronisten prosessien tulosta. Diakroniset prosessit puolestaan käynnistyvät kielensisäisistä ja kielenulkoisista syistä ja ohjautuvat monenlaatuisten tekijöiden, muun muassa analogian, vaikutuksesta. Muutoksessa on aina kyse yksittäisten kielenkäyttäjien valinnoista, jotka sitten leviävät ja muuttavat kieltä. Kieli ei muutu itsestään vaan käytön seurauksena. Muutos on elävän kielen merkki.

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita

Anttila, Raimo 1989: *Historical and comparative linguistics*. Toinen, korjattu laitos. Amsterdam: John Benjamins.
Monipuolinen ja havainnollinen perusteos kielen muutoksesta.

Holmes, Janet 2008: *An introduction to sociolinguistics*. London: Longman.
Monikielisiä yhteisöjä ja variaatiota sekä käyttäjien että käytön näkökulmasta käsittelevä perusteos. Paljon esimerkkejä ja harjoituksia.

Häkkinen, Kaisa 1997: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa.* Tietolipas 117. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Suomen sanaston historiaa – omaperäistä sanastoa ja lainasanakerroksia – käsittelevä teos.

Itkonen, Erkki 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki: WSOY.
Suomalaisen yleisen ja historiallisen kielitieteen klassikko.

Korhonen, Mikko 1993: *Kielen synty*. Helsinki: WSOY.
Ihmiskieltä ja sen alkuperää monipuolisesti käsittelevä yleistajuinen teos.

Kotilainen, Lari – Varteva, Annukka 2006: *Mummonsuomi laajakaistalla*. Helsinki: WSOY.
Sanaston muuttumista hauskalla tavalla kuvaava teos. Paljon esimerkkejä uusista sanoista ja uusista merkityksistä.

Kovács, Magdolna 2002: ”Ku on kieli kerran tehty, niin se pitäs säilyttää.” – *Virittäjä* s. 241–246.
Artikkeli australiansuomesta ja australianunkarista. Myös verkossa osoitteessa <http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2002_241.pdf>.

Lakoff, George & Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
Metaforateorian perusajatukset esitellyt teos.

Lehtinen, Tapani 2007: *Kielen vuosituhannet. Suomen kielen kehitys kantauralista varhaissuomeen.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Helppolukuinen oppikirja suomen kielen historiasta ja kielihistorian tutkimusmenetelmistä.

Onikki-Rantajääskö, Tiina – Siiroinen, Mari (toim.) 2008: *Kieltä kohti*. Helsinki: Otava.
Artikkelikokoelma johdattaa kielentutkimuksen osa-alueisiin ja tutkimussuuntauksiin suomen kielen näkökulmasta.

Paul, Hermann 1960 [1880]: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Kuudes painos. Tübingen: Niemeyer.
Tärkeä kielitieteen klassikko. Myös verkossa osoitteessa <http://www.buecherquelle.com/paulh/prinzip/paulvorr.htm>.
Saeed, John I. 2003: *Semantics*. Malden, MA: Blackwell.
Johdatus semantiikkaan.
Sapir, Edward 1921: *Language. An introduction to the study of speech*. San Diego: Harcourt Brace & Company.
Yleisen kielitieteen klassikkoja; kielitypologinen näkökulma.
de Saussure, Ferdinand 2009 [1916]: *Yleisen kielitieteen peruskurssi*. [Cours de linguistique générale.] Tampere: Vastapaino.
Tärkeä klassikko ilmestymässä myös suomeksi! Saatavana myös monella muulla kielellä.
Taylor, John R. 2003: *Linguistic categorization*. Oxford : Oxford University Press.
Prototyyppiajattelua kielentutkimuksessa käsittelevä teos.
Tomasello, Michael 1999: *The cultural origins of human cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
Kirja käsittelee kielen ja ihmisen kognitiivisten kykyjen suhdetta, ihmiskieltä ja eläinten kommunikaatiota ja lapsen kielen omaksumista.
Verschueren, Jef 1999: *Understanding pragmatics*. London: Arnold.
Johdatus pragmatiikkaan.

Lopuksi: Mitä kielen tutkiminen on?

Tässä luvussa käsitellään lyhyesti kielitieteen historiaa ja luodaan pieni katsaus kielentutkimuksen menetelmiin. Lisäksi tarkastellaan teoreettisen kielentutkimuksen ja kielitiedettä eri tavoin soveltavien tutkimusalojen tavoitteita ja keskinäisiä suhteita sekä pohditaan kielitieteen merkitystä ja tarpeellisuutta.

Kielitieteen tehtävistä: historiallista taustaa

Kielentutkijan odotetaan usein tietävän, millainen kieli on oikeaa ja hyvää ja millainen puolestaan väärää ja huonoa. Hänen toivotaan usein myös tietävän, mistä kielen sanat ja sanonnat tulevat, mitä ne ”oikeasti” merkitsevät ja miksi näin on. Todellisuudessa tämäntyyppiset pohdinnat ovat monille kielentutkijoille vieraita, sillä kieltä ohjaavien sääntöjen määrääminen tai eri kielimuotojen hyvyyden tai huonouden arvioiminen eivät kuulu kielitieteen tehtäviin, aivan kuten fyysikkokaan ei sanele, miten kappaleiden ja hiukkasten pitäisi käyttäytyä vaan kuvaa sitä, miten ne todellisuudessa käyttäytyvät. (”Pitäisi”-kysymykset kuuluvat tieteenaloja soveltavien alojen – fysiikassa tekniikan ja kielitieteessä esim. kielenhuollon tai kielen opetuksen – piiriin.) Toisaalta ihmisten luonnollisiin tarpeisiin näyttää kuuluvan halu tietää, miksi sanat ovat sellaisia kuin ne ovat, mistä ne tulevat ja miksi ne muuttuvat. Samalla halutaan tietää, miten nämä muutokset voidaan torjua eli mistä saadaan ohjeet, joita noudattamalla kieli pysyy ”hyvänä”. Tämä näkyy hyvin jo kielitieteen syntyvaiheissa eri puolilla maailmaa.

Länsimainen kielitiede sai alkunsa antiikin Kreikassa. Ensimmäisiä kielitieteellisiä pohdintoja esiintyy Platonin *Kratylos*-dialogissa (n. 360 eaa.), jossa keskustellaan siitä, miksi kielen sanat ovat muodoltaan sellaisia kuin ne ovat: mistä sanat tulevat, onko niiden suhde kielenulkoiseen todellisuuteen luonnollinen vai keinotekoinen ja kuinka sanat muuttuvat. Pari sataa vuotta näiden kielifilosofisten pohdintojen jälkeen laadittiin vanhin tunnettu kreikan kielioppi, joka oli tarkoitettu apuneuvoksi homeerisen runouden oikeaan hallitsemiseen. Puhuttu kreikka oli nimittäin etääntynyt runouden kielestä, ja juuri tämän esikuvallisen kielimuodon säilyttämiseksi tarvittiin esitys sen normeista. Kreikassa syntynyt kielioppiperinne välittyi roomalaisille, minkä jälkeen val-

taosa länsimaisesta kielitieteestä koostuikin juuri latinan ja kreikan kuvauksista aina uudelle ajalle asti.

Itse asiassa jo ennen kreikkalaisen kielitieteen syntyä kielitiedettä harjoitettiin muinaisessa Intiassa. Tuolloinkin kielen – Intian klassisen sivistyskielen sanskritin – kuvauksen tärkeimpänä tavoitteena oli säilyttää tieto siitä, millaista ”oikea” ja erityisesti uskonnollisissa rituaaleissa tarvittu kieli oli. Sanskritin tunnetuin kielioppi periytyy noin 400 eaa. eläneeltä Pāṇinilta, jonka esittämän perusteellisen normituksen ansiosta sanskritia käytetään nykyäänkin hyvin samaan tapaan kuin Pāṇinin aikoina. Myös muinaisen Kiinan kulttuuriin, muun muassa Kungfutsen (551–479 eaa.) opetuksiin, sisältyi uskonnollisia ja filosofisia pohdintoja ”oikeasta” kielestä ja erityisesti sanojen oikean käytön ongelmista. Kielitiedettä on islamin synnyn ja leviämisen seurauksena harjoitettu myös islamilaisen kulttuurin alalla. Koraanin pyhän kielen eli klassisen arabian kieliopeista varhaisimpia ja laajimpia on 700-luvulla eläneen persialaisen Sībawaihin laatima kielioppi.

Useampia kieliä alettiin tutkia, kun protestanttiset uskonpuhdistajat ja katoliset jesuiitat ryhtyivät kääntämään Raamattua näille kielille sekä Euroopassa että muissa maanosissa. Rakenteeltaan erityyppisten kielten kuvauksessa kompastuskivenä oli se, että niiden kielioppia yritettiin kuvata orjallisesti latinan kieliopin mallin mukaan. Vähitellen käytännön tarpeisiin luotujen kielioppien ja sanakirjojen rinnalle kehittyi myös teoreettisempia pohdintoja kielestä ja sen olemuksesta, ja varsinaiseksi tieteenalakseen kielitiede kehittyi 1800-luvulla. Tällöin sai alkunsa nykyaikainen historiallinen kielitiede ja sen pohjana oleva historiallis-vertaileva metodi, jonka avulla syntyivät muun muassa käsitykset indoeurooppalaisesta ja uralilaisesta kielikunnasta. 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta lähtien kielitieteessä valtasi uudelleen alaa myös kielten synkroninen tutkimus (mm. Ferdinand de Saussuren (1857–1913) työn myötä), ja 2000-luvulle tultaessa kielitieteeseen on syntynyt runsaasti erityisaloja ja teoreettisia lähestymistapoja.

Kielentutkimus on siis saanut alkuperäisten, sanaston ja kieliopin varjelemiseen tähtäävien tavoitteidensa tilalle monia muita tehtäviä. Yksittäinen kielentutkija voikin olla työssään erikoistunut sellaisiin kieliin tai kielen käytön kysymyksiin, jotka edustavat jopa monille muille kielentutkijoille tuntematonta aihepiiriä. Esimerkiksi Suomessa puhuttaviin kieliin perehtynyt kielentutkija

voi selvitellä suomen sijamuotojen muinaishistoriaa tai tarkastella niitä lauserakenteita, joilla pohjoissaamen eri murteissa ilmaistaan päälauseen ilmaiseman tekemisen tarkoitusta. Tällaiset seikat ovat kuitenkin oleellisia osia kielen kokonaiskuvassa ja siksi tärkeitä koko tieteenalalle. Kielentutkimuksen laajuuden takia tyypillisten kielitieteellisten tehtävien määritteleminen tuntuu melko vaikealta. Seuraavassa luodaan kuitenkin pieni katsaus kielentutkimuksen yleisiin tavoitteisiin ja tutkimusmenetelmiin.

Mitä kielentutkija kieltä tutkiessaan tekee?

Kielitieteellisen tutkimusperinteen alusta alkaen kielen ilmiöiden tutkimus on suurelta osin pohjautunut asiaa pohtivien henkilöiden intuitioon tai niin sanottuun kielikorvaan eli äidinkielisen puhujan käsitykseen siitä, mikä on kielen sääntöjen mukaan oikein ja mikä ei. Edelleenkin tehdään tutkimuksia, joissa kielentutkijan keskeisenä tutkimusmenetelmänä ja -aineistona on hänen oma intuitionsa kielen säännöistä (jotka ovat toki kieliyhteisölle valtaosin yhteisiä). Kielen tutkimuksessa on mahdollista kohdistaa huomio esimerkiksi sen äänne-, muoto- ja lauserakenteeseen eli fonologiaan, morfologiaan ja syntaksiin tai sen sanastoon. Kaikkia kielten osa-alueita on lisäksi mahdollista tarkastella eri näkökulmista, synkronisesta tai diakronisesta tai vaikkapa variaationtutkimuksen näkökulmasta. Tutkijan on myös mahdollista keskittyä vain puhuttuun tai kirjoitettuun kieleen tai jopa erilaisiin puhekielen kirjallisiin ilmenemismuotoihin erilaisissa sähköisen viestinnän välineissä.

Eri lähestymistapoja voi myös yhdistellä toisiinsa. Esimerkiksi suomi on vain yksi maailman noin 7000 kielestä, mutta jo senkin tutkimus voi kattaa muun muassa sen, ketkä *vihtovat* ja ketkä *vastovat*, mitä ilmaisu *olla olevinaan* tarkoittaa, miten lukiolaiset käyttävät tekstiviesteissään englanninkielisiä sanoja, miten kaksikielisten pietarsaarelaisten arkipäiväiset kielivalinnat vaihtelevat eri sukupolvien välillä, millaisina *Seitsemän veljeksen* relatiivilauseet esiintyvät teoksen kurdinkielisessä käännöksessä tai mikä on muotojen *käsi, kättä, kädessä* ja *kätenä* mentaalinen representaatio. Tällaisten tutkimusten tutkimusaineistoksi ei riitä pelkkä kielentutkijan intuitio, vaan materiaali on kerättävä kielen todellisesta käytöstä.

Kielentutkijoiden käytössä olevia tutkimusaineistoja eli korpuksia ovat yliopistojen kieliaineiden omat materiaalikokoelmat sekä tutkimuslaitosten ylläpitämät kokoelmat ja arkistot. Arkistoihin

on talletettu tutkimusaineistoiksi näytteitä kadonneista tai muuttuneista kielimuodoista, ja kirjallisten materiaalien lisäksi tutkijoiden käytössä on myös äänitteitä ja kuvatallenteita. Monia aineistoja kerätään ja päivitetään jatkuvasti, mikä mahdollistaa myös nykykielen ja kielen muutoksen tutkimisen. Alun perin useimmat arkistokokoelmat ovat koostuneet paperille koneella tai käsin kirjoitetuista muistiinpanoista, mutta tietotekniikan kehittyessä arkistoja on saatettu sähköiseen, usein internetin välityksellä käytettävissä olevaan muotoon. Uudemmat arkistot on tietenkin luotu suoraan sähköisessä muodossa. Internet itsessäänkin tarjoaa tutkimusmahdollisuuksia. Esimerkiksi suomen *vihtomisen* ja *vastomisen* tai *olevinaan*-muodon tutkija voi koota tutkimusaineistokseen laajan aitojen lause-esimerkkien kokoelman muutamalla internethaulla. Tämäntyyppiset hakumahdollisuudet monipuolistuvat ja itse tutkimusaineistojen koot kasvavat jatkuvasti.

Aineistot ovat tärkeitä, koska omaa äidinkieltäänkin pohtivan tutkijan intuitio on rajallinen. Esimerkiksi tuhansien *olevinaan*-muotojen läpi käyminen voi paljastaa, että vaikka muoto yleensä esiintyykin *olla*-verbin kanssa, se on mahdollista tavata myös esimerkiksi *väistää*-verbin yhteydessä, kuten lauseessa *Kekkonen väisti saunassa tulleen ehdotuksen olevinaan kuulematta sitä*. Aineistojen mahdollistamat havainnot kielen ilmiöistä voivat muuttaa suurestikin suppeisiin aineistoihin tai vain tutkijoiden intuitioihin pohjautuneita käsityksiä kielijärjestelmästä. Laajat tutkimusaineistot ovat tehneet helpommaksi kielen tarkastelun erilaisista määrällisistä eli kvantitatiivisista näkökulmista (esimerkiksi mikä on *olevinaan*-muodon käyttötiheys tiettyä kielimuotoa edustavassa korpuksessa). Valtaosa kielentutkimuksesta on kuitenkin edelleen laadullista eli kvalitatiivista (esimerkiksi miten *olevinaan*-tyyppistä muotoa käytetään).

Kielitieteen tutkimusaineistoista ja kielenpuhujien intuitiosta puhuttaessa on muistettava, että yksi kielitieteen kiireisimmistä tehtävistä on uhanalaisten, huonosti tunnettujen tai täysin tuntemattomien kielten tallentaminen ja kuvaaminen. Tällaisten kielten tutkijat tulevat yleensä kieliyhteisön ulkopuolelta, ja koska heillä ei ole käytettävissään valmiita tutkimusmateriaaleja eikä omaa intuitiotakaan, kielen tutkiminen on mahdollista vain kielen puhujien avulla. Tällaisessa kenttätyössä kielentutkija pyrkii hankkimaan tietoa kielen säännöistä ja mahdollisuuksista.

Tutkittavan kielen puhujat voivat toimia tutkijan kielenoppaina monin eri tavoin: tutkija voi dokumentoida (kirjoittamalla, äänittämällä, videoimalla) kielen käyttöä sekä elävissä keskusteluissa että esimerkiksi kertomuksia esitettäessä, ja kielenoppaat voivat usein toimia myös kyselyiden vastaajina. Samantapaiset kyselymenetelmät ovat toki mahdollisia myös mitä tahansa kieltä tutkittaessa. Tutkimusaineistoina voi siis käyttää myös muiden intuitiota.

Kielitieteessä käytetään myös kokeellisia menetelmiä, erityisesti psykolingvistiikassa, joka tutkii kielen ja mielen suhdetta eli niitä psykologisia ja neurobiologisia tekijöitä, jotka mahdollistavat kielen omaksumisen, kehityksen, oppimisen, havaitsemisen, ymmärtämisen ja tuottamisen. Psykolingvistisissä kokeissa kiinnitetään huomiota muun muassa koehenkilöiden reaktioaikoihin erilaisiin kielellisiin ärsykkeisiin. Myös esimerkiksi erityisillä silmien liikkeitä rekisteröivillä laitteilla voidaan seurata tekstiä lukevan koehenkilön kielellisen prosessoinnin kulkua ja tehdä sitä koskevia päätelmiä. Niin ikään erilaiset neurologiset aivokuvausmenetelmät ovat viime aikoina tulleet osaksi psykolingvististä tutkimusta.

Tässä luonnehdittuja tutkimusmenetelmiä käytetään pääasiassa kuvattaessa jonkin tietyn kielen ilmiöitä. Yleisemmässä kielitieteellisessä tutkimuksessa kysymyksenasettelut ovat usein hieman toisenlaisia (voisi tutkia esimerkiksi negaation eli kiellon ilmaisemista maailman kielissä). Maailman kielten ilmaisukeinoja tutkivan kielitypologin kieliotokseen voi kuulua satoja kieliä, joista hän voi omakohtaisesti hallita vain pienen osan. Tällaiset tutkimukset voivatkin pohjautua jopa yksinomaisesti toisten tutkijoiden laatimiin kielten kuvauksiin. Yleinen kielitiede ja kielitypologia yhtäältä ja yksittäiskielten tutkimus toisaalta ovatkin tärkeässä vuorovaikutussuhteessa. Molemmat tarvitsevat toisiaan.

Kielitieteen nykysuuntauksia ja sovellusaloja

Tässä kirjassa kielitiedettä ja kieliopillisia järjestelmiä on kuvattu niin sanotun peruskielioppiteorian mukaisessa muodossa. Monet tämän lähestymistavan periaatteet ja käsitteet ovat saaneet alkunsa jo antiikin kielitieteessä, joka on ajan mittaan muokkautunut nykyiseen, edelleen kehittyvään muotoonsa. Viime vuosikymmeninä kielitiede on laajentunut kattamaan koko maailman kielten moninaisuuden. Systemaattisesti maailman kieliä tarkastelevan

modernin kielitypologian perustaja oli yhdysvaltalainen Joseph H. Greenberg (1915–2001). Kielitypologiseen tutkimusperinteeseen yhdistyy yleensä niin sanottu funktionaalinen näkökulma, eli tutkittavia kieliä lähestytään niiden käytöstä ja tehtävistä käsin.

Kielitieteeseen kuuluu myös vähemmän funktionaalisia lähestymistapoja, joista merkittävimmän joukon muodostavat erilaiset generatiivisena kielitieteenä tunnetut suuntaukset. Näissä tavoitellaan kielen sääntöjen tarkkaa muodollista kuvausta. Suuntauksen nimekkäin hahmo on yhdysvaltalainen Noam Chomsky (s. 1928), jonka mukaan sitä kutsutaankin usein chomskylaiseksi kielitieteeksi. Suuntaus syntyi 1950–1960-luvuilla, ja se on kehittynyt useiksi toisistaan poikkeaviksi koulukunniksi, mutta funktionaalis-typologisen kielentutkimuksen ja muiden uudempien tutkimussuuntausten kasvu on vähentänyt generatiivisen kielitieteen harjoittamista etenkin Euroopassa. Monien generatiivisten lähestymistapojen ongelmana on se, että nämä niin sanottua universaalikielioppia eli maailman kielten yhteistä pohjarakennetta etsivät teoriat perustuvat paljolti vain muutaman tutkitun kielen, etupäässä englannin rakenteeseen.

Tässä esityksessä päähuomio on ollut niin sanotussa autonomisessa kielitieteessä eli kielitieteellisessä perustutkimuksessa, jossa yksittäisten kielten tai koko ihmiskielen olemusta tarkastellaan omana itsenään. Kuten kaikilla tieteenaloilla myös kielitieteessä monipuolinen perustutkimus tekee mahdolliseksi soveltavan tutkimuksen, jonka yhteiskunnallinen merkitys on selvemmin havaittavissa. Kielitieteen rinnalle onkin kehittynyt monia peruskielitiedettä soveltavia aloja, joilla on usein kiinteitä yhteyksiä muihin tieteenaloihin ja yhteiskunnan eri tehtäviin. Seuraavassa esitellään lyhyesti muutamia keskeisiä työaloja, joilla kielitieteen tehtävillä ja tuloksilla on suuri käytännöllinen merkitys.

Kielitiede syntyi siitä melko käytännöllisestä syystä, että kielen jatkuva muuttuminen hämmensi ja häiritsi sitä puhuvien ihmisten arkipäiväistä ja henkistä elämää. Kielenhuolto on edelleenkin tärkeä kielitieteellinen sovellusala. Se perustuu kielentutkijan perustyöhön, joka on deskriptiivistä eli kieltä koskevien havaintojen kuvaamista ja edelleen havaintojen selittämistä kuvauksen pohjalta. Näin saatuja tuloksia voidaan soveltaa kielenhuollossa eli preskriptiivisessä työssä, jossa annetaan ohjeita siitä, millaista yleiskielen mukaisen puheen ja kirjoituksen tulisi olla. Maailman muuttuessa

myös kieli muuttuu, ja tähän haasteeseen pyritään Suomen kaltaisissa maissa vastaamaan kielten aktiivisella huoltamisella. Huolto voi kohdistua sanaston vakiinnuttamiseen, nimistön luomiseen ja välimerkityksen ohjeistamiseen mutta myös teksteihin. Esimerkiksi virkakielen tekstien tulisi olla tavallisillekin lukijoille ymmärrettävää.

Maapalloistuvassa yhteiskunnassa yhä useammat tarvitsevat toisinaan esimerkiksi sanakirjoja, joiden laatimista nimitetään leksikografiaksi. Sanakirjojen laatimisella ja kieliopinkirjoituksella on maailmanhistoriassa ollut pääasiassa käytännölliset tarkoitukset, sillä niiden avulla on voitu opettaa ja opetella vieraita kieliä. Vieraiden kielten opetus ja käännöstieteet ovatkin keskeisiä kielitieteen sovellusaloja. Tässäkin yhteydessä on hyvä muistaa uhanalaisten kielten tutkimus, jonka tavoitteena ei ole vain kielidiversiteetistä kiinnostuneen tutkijayhteisön tarpeiden tyydyttäminen. Huonosti tai ei lainkaan tunnettujen kielten tutkimus nimittäin edistää usein myös uusien kirjakielten syntymistä, lukutaidon ja kielen käyttöalojen lisääntymistä sekä kielellisten ihmisoikeuksien toteutumista.

Kielen ja kommunikaation alaan kuuluvat myös viestintä- ja informaatiotieteet. Tärkeitä kielitieteellisiä aloja ovat myös edellä mainittu kielitieteen ja psykologian väliin sijoittuva psykolingvistiikka sekä lääketieteeseen ja terveydenhuoltoon liittyvät logopedia (sovellusalana puheterapia). Kielitieteen ja teknologian yhteistä alaa on kieliteknologia (esimerkiksi tietokoneiden korjausluku- ja tavutusohjelmat, sähköinen tiedonhaku, internethakukoneet ja puheentunnistus). Oikeuslingvistiikassa taas tutkitaan konkreettisesti vallankäytön – lain ja oikeuden – kieltä.

Historiallisen kielitieteen tuloksia hyödyntävät monet muut menneisyyttä tutkivat alat, kuten arkeologia ja historiantutkimus. Myös murremaantieteellisillä tutkimuksilla, esimerkiksi *vihtomisen* ja *vastomisen* tai vaikkapa erilaisten ruokien ja marjojen nimitysten selvittelyllä, on merkitystä historian ja kansatieteen tutkijoille. Kielitieteen historiallis-vertailevia menetelmiä käytetään myös teologisessa tutkimuksessa ja muillakin muinaisia uskonnollisia ja myyttisiä tekstejä sekä kansanperinteitä käsittelevillä tieteenaloilla. Kielitieteellinen analyysi on mukana kirjallisuustieteenkin monissa suuntauksissa, kuten tyylintutkimuksessa, ja yhteiskunnalliseen tutkimukseen kielitiede liittyy myös tiedosta ja vallasta

puhumista tutkivan diskurssianalyysin välityksellä. Kielitieteellä on yhtymäkohtia myös filosofiaan, jonka lingvistisimpiä alalajeja ovat muun muassa kielen, maailman ja tiedon suhteita pohtiva kielifilosofia sekä merkkien (mm. sanojen) olemusta tarkasteleva semiotiikka.

Jo tämä katsaus kielitieteellisen tutkimuksen ulottuvuuksiin tarjoaa kuvan kielitieteen asemasta ihmistieteiden kentällä. Ihmisen muista elollisista erottavan kielikyvyn ja sen ilmenemismuotojen tutkimus on keskeinen osa ihmisen ja ihmismielen ymmärtämisen palapeliä.

Kirjallisuutta ja verkko-osoitteita

Monia tässä osassa mainittuja tutkimusaloja käsittelevää kirjallisuutta on myös aiempien osien kirjallisuusluetteloissa.

Chomsky, Noam 1957: *Syntactic structures*. The Hague: Mouton.

Chomsky, Noam 1965: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge (MA): MIT Press.

Chomsky, Noam 1968: *Language and mind*. New York: Harcourt, Brace & World.
Generatiivisen kielitieteen klassikkoja.

Greenberg, Joseph H. 1963: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements – Joseph H. Greenberg (toim.), *Universals of language. Report of a conference held at Dobbs Ferry, New York, April 13–15, 1961* s. 73–113. Cambridge (MA): MIT Press.

Greenberg, Joseph H. 1966: *Language universals, with special reference to feature hierarchies*. Janua Linguarum, Series Minor LIX. The Hague: Mouton & Co. [Uusi painos 2005: Mouton de Gruyter.]

Greenberg, Joseph H. (toim.) 1978: *Universals of human language*, osat 1–4. Stanford: Stanford University Press.
Modernin kielitypologian klassikkoja.

Itkonen, Esa 1991: *Universal history of linguistics: India, China, Arabia, Europe*. Amsterdam: John Benjamins.
Kielitieteen historia muustakin kuin eurooppalaisesta näkökulmasta.

Harley, Trevor A. 2001: *The psychology of language. From data to theory*. Toinen laitos. Hove: Psychology Press.
Psykolingvistinen johdatus kielen olemukseen.

Hovdhaugen, Even – Karlsson, Fred – Henriksen, Carol – Sigurd, Bengt 2000: *The history of linguistics in the Nordic countries*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
Kielitieteen historia Pohjoismaissa.

Häkkinen, Kaisa 1995: *Kielitieteen perusteet*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Karlsson, Fred 1998: *Yleinen kielitiede*. Uudistettu laitos. Helsinki: Yliopistopaino.
Kielitieteen perusteisiin johdattavia kokonaisesityksiä.

Kielitoimiston sanakirja. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2007.

Kielitoimiston oikeinkirjoitusopas. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2007.
Apuvälineitä kirjoittajalle ja kielestä kiinnostuneelle.

Kielten tutkimusaineistoja internetissä

British National Corpus <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>.
Sadan miljoonan sanan korpus, joka koostuu puhutun ja kirjoitetun kielen näytteistä, jotka edustavat laaja-alaisesti 1900-luvun jälkipuoliskon brittienglantia.

DoBeS = *Documentation of endangered languages* <http://www.mpi.nl/DOBES>.
Uhanalaisten kielten dokumentointihanke ja siihen liittyvä sivusto, jonka avulla dokumentoinnissa kerätty tieto saatetaan tutkijoiden käyttöön.

Frantext <http://www.frantext.fr/>.
210 miljoonan sanan korpus ranskankielisiä kirjallisia tekstejä 1500-luvulta lähtien.

Kielipankki <http://www.csc.fi/tutkimus/alat/kielitiede>.
Tieteen tietotekniikan keskus CSC:n ylläpitämä Suomen suurin tekstipankki, joka sisältää kymmenistä kielistä satojen miljoonien sanojen verran teksti- ja puheaineistoja, joita on mahdollista käsitellä monin kieliteknologisin työkaluin.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen aineistopalvelu *Kaino* <http://kaino.kotus.fi/>.
Aineistopalvelu, joka sisältää muun muassa suomenkielisiä tekstejä 1500-luvulta 1900-luvun alkuun, suomalaisia sananparsia, tasavallan presidenttien uudenvuodenpuheet, Karjalan kielen sanakirjan hakusanat ja saamelaiskielten sanojen etymologisen tietokannan Álgun.

Oxford English Corpus <http://www.askoxford.com/oec/>.
2000-luvun alun suurin englanninkielinen korpus, joka koostuu yli kahdesta miljardista tekstisanasta erilaisia tekstejä lääketieteestä ja juridiikasta verkkoblogeihin.

Russian National Corpus <http://www.ruscorpora.ru/en/index.html>.
150 miljoonan sanan korpus, joka sisältää monipuolista puhuttua ja kirjoitettua nykyvenäjää.

Saksan kielen tutkimuskeskuksen IDS:n korpukset <http://www.ids-mannheim.de/kt/projekte/korpora/>.

Yli 2 miljardin sanan saksan korpuskokoelma, joka sisältää erilaisia puhutun ja kirjoitetun kielen aineistoja. Mukana on monipuolisesti eri tekstilajeja, osin myös eri aikakausilta.

Språkbanken <http://spraakbanken.gu.se/>.

Göteborgin yliopiston ylläpitämä kielipankki, joka sisältää mm. n. 75 miljoonan sanan tekstikorpuksen (tekstejä keskiajalta nykypäivään) ja useita sanakirjoja (mm. *Svenska Akademiens ordlista*).

Typological Database System <http://languagelink.let.uu.nl/tds/index.html>.

Kokoelma eri tarkoituksiin koottuja typologisia tietokantoja.

Esimerkkien lähteet

Abdoulaye, Mahamane 1992: *Aspects of Hausa morphosyntax in role and reference grammar*. Väitöskirja, State University of New York at Buffalo.

Aronson, Howard I. 1991: Modern Georgian. – Alice C. Harris (toim.), *The indigenous languages of the Caucasus. Volume 1: The Kartvelian languages* s. 219–312. Delmar: Caravan Books.

Aunio, Lotta 2007: *Mambo vipi: Swahilin kielen alkeisoppikirja*. Helsinki: Finn Lectura.

Barnes, Janet 1984: Evidentials in the Tuyuca verb. – *International Journal of American Linguistics* 50 s. 255–271.

Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 232. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Bartens, Raija 2000: *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 238. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Biligiri, H. S. 1965: *Kharia: Phonology, grammar and vocabulary*. Building Centenary and Silver Jubilee Series 3. Poona: Deccan College, Postgraduate and Research Institute.

Blackings, Mairi – Fabb, Nigel 2003: *A grammar of Ma'di*. Mouton Grammar Library 32. Berlin: Mouton de Gruyter.

Broch, Ingvild – Jahr, Ernst Håkon 1984: *Russenorsk – et pidginspråk i Norge*. Oslo: Novus Forlag.

Bruce, Les 1984: *The Alamblak language of Papua New Guinea (East Sepik)*. Pacific Linguistics C 81. Canberra: Australian National University.

Campbell, R. Joe – Karttunen, Frances 1989: *Foundation course in Nahuatl grammar, volume 2: Vocabulary and key*. Austin: Institute of Latin American Studies, University of Texas at Austin. [3. painos, Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitos, 1998.]

Capell, A. – Hinch, H. E. 1970: *Maung grammar*. Janua Linguarum, Series Practica 98. The Hague: Mouton.

Chamoreau, Claudine 2000: *Grammaire du purépecha*. Lincom Studies in Native American Linguistics 34. München: Lincom Europa.

Chang, Suk-Jin 1996: *Korean*. Amsterdam: John Benjamins.

Crazzolara, J. P. 1955: A *study of the Acooli language: Grammar and vocabulary*. London: Oxford University Press.

Cygankin, D. V. ym. (toim.) 2000: *Èrzân' kel'. Morfemika, valon' teevema dy morfologiâ. Vuzon' èrzân' dy finnèn'-ugran' kužotnesè studentnènen' tonavtnemapel'*. Saransk: Krasnyj Oktâbr'.

Davidson, Matthew 2002: Studies in Southern Wakashan (Nootkan) grammar. Väitöskirja, State University of New York at Buffalo, <http://linguistics.buffalo.edu/graduate/phd/recent_dissertations/dissertations/davidson.PDF>.

Davies, John 1989: *Kobon*. Croom Helm Descriptive Grammars. London: Routledge.

DeGraff, Michel 2007: Kreyòl ayisyen, or Haitian creole ('Creole French'). – John Holm & Peter L. Patrick (toim.), *Comparative creole syntax* s. 355–372. Westminster Creolistics Series 7. London: Battlebridge.

Derbyshire, Desmond C. 1979: *Hixkaryana*. Lingua Descriptive Studies 1. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.

Dol, Philomena Hedwig 1999: *A grammar of Maybrat*. Väitöskirja, Universiteit Leiden.

Early, Robert 1994: *A grammar of Lewo, Vanuatu*. Väitöskirja, Australian National University, Canberra.

Egli, Hans 1990: *Paiwangrammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Faraclas, Nicholas 2007: Tok Pisin. – John Holm & Peter L. Patrick (toim.), *Comparative creole syntax* s. 355–372. Westminster Creolistics Series 7. London: Battlebridge.

Fernandez, Frank 1968: *A grammatical sketch of Remo: A Munda language*. Väitöskirja, University of North Carolina at Chapel Hill.

Fortescue, Michael 1984: *West Greenlandic*. Croom Helm Descriptive Grammars. London: Croom Helm.

Frajzyngier, Zygmunt 2002: *A grammar of Hdi*. Mouton Grammar Library 21. Berlin: Mouton de Gruyter.

Galloway, Brent D. 1993: *A grammar of Upriver Halkomelem*. University of California Publications in Linguistics 96. Berkeley: University of California Press.

Gary, Judith Olmsted – Gamal-Eldin, Saad 1982: *Cairene Egyptian colloquial Arabic*. London: Croom Helm.

Gibson, Gwen – McCarthy, Joy – Harris, Joy 1970: Kanite sentence, paragraph, and discourse types. Käsikirjoitus, <http://www.sil.org/pacific/png/abstract.asp?id=50152>.

Gil, David 2005: Genitives, adjectives and relative clauses. – Martin Haspelmath, Matthew S. Dryer, David Gil & Bernard Comrie (toim.), *The world atlas of language structures* s. 246–249. Oxford: Oxford University Press.

Harms, Philip Lee 1994: *Epena Pedee syntax*. Studies in the Languages of Colombia 4. Summer Institute of Linguistics and the University of Texas at Arlington Publications in Linguistics 118. Dallas: Summer Institute of Linguistics.

Haspelmath, Martin 1993: *A grammar of Lezgian*. Mouton Grammar Library 9. Berlin: Mouton de Gruyter.

Heath, Jeffrey 1980: *Basic materials in Warndarang: Grammar, texts and dictionary*. Pacific Linguistics B 72. Canberra: Australian National University.

Iwasaki, Shoichi – Ingkaphirom, Preeya 2005: *A reference grammar of Thai*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jacobsen, William 1964: *A grammar of the Washo language*. Väitöskirja, University of California Berkeley.

Jelinek, Eloise – Demers, Richard A. 1983: The agent hierarchy and voice in some Coast Salish languages. – *International Journal of American Linguistics* 49 s. 167–185.

King, Gareth 2003: *Modern Welsh: A comprehensive grammar*. Toinen laitos. Comprehensive Grammars. London: Routledge.

Kovács, Magdolna 2002: ”Ku on kieli kerran tehty, niin se pitäs säilyttää.” – *Virittäjä* 106 s. 241–246.

Lasmane, Valentine 1992: *A course in modern Latvian*. Amerikas Latviešu Apvienība.

Levinson, Stephen C. 2003: *Space in language and cognition. Explorations in cognitive diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Marchello-Nizia, Christiane 2006: *Grammaticalisation et changement linguistique*. Bruxelles: De Boeck.

Mithun, Marianne 1991: Active/agentive case marking and its motivations. – *Language* 57 s. 510–546.

Mithun, Marianne 1997: Lexical affixes and morphological typology. – Joan Bybee, John Haiman & Sandra A. Thompson (toim.), *Essays on language function and language type. Dedicated to T. Givón* s. 357–372. Amsterdam: John Benjamins.

Mithun, Marianne 1999: *The languages of Native North America*. Cambridge: Cambridge University Press.

Munshi, Sadaf 2006: *Jammu and Kashmir Burushaski: Language, language contact, and change*. Väitöskirja, The University of Texas at Austin.

Murane, Elizabeth 1974: *Daga grammar: From morpheme to discourse*. Summer Institute of Linguistics Publications in Linguistics and Related Fields 43. Norman: Summer Institute of Linguistics.

Noonan, Michael 1992: *A grammar of Lango*. Mouton Grammar Library 7. Berlin: Mouton de Gruyter.

Osborne, C. R. 1974: *The Tiwi language*. Australian Aboriginal Studies 55, Linguistic Series 21. Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies.

Rajaonarimanana, Narivelo 2001: *Grammaire moderne de la langue malgache*. Langues INALCO. Paris: Langues & Mondes – L'Asiathèque.

Rédei, Károly 1965: *Northern Ostyak chrestomathy*. Indiana University publications, Uralic and Altaic series 47. Bloomington: Indiana University.

Reichle, Verena 1981: *Bawm language and lore, Tibeto-Burman area.* Europäische Hochschulschriften, Reihe 21, Linguistik, vol. 14. Bern: Peter Lang.

Roberts, John R. 1987: *Amele*. Croom Helm Descriptive Grammars. London: Croom Helm.

Robins, R. H. 1958: *The Yurok language: Grammar, texts, lexicon.* University of California Publications in Linguistics 15. Berkeley: University of California Press.

Romero-Figeroa, Andrés 1997: *A reference grammar of Warao*. Lincom Studies in Native American Linguistics 6. München: Lincom Europa.

Rude, Noel E. 1985: *Studies in Nez Perce grammar and discourse.* Väitöskirja, University of Oregon.

Schachter, Paul 1990: Tagalog. – Bernard Comrie (toim.), *The major languages of East and South-East Asia*. Toinen laitos, s. 208–230. London: Routledge.

Shibatani, Masayoshi 1990: Japanese. – Bernard Comrie (toim.), *The major languages of East and South-East Asia*. Toinen laitos, s. 127–152. London: Routledge.

Sneddon, James Neil 1996: *Indonesian, a comprehensive grammar*. Comprehensive Grammars. London: Routledge.

Stone, Gerald 1993: Sorbian (Upper and Lower). – Bernard Comrie & Greville G. Corbett (toim.), *The Slavonic languages* s. 593–685. London: Routledge.
Thornell, Christina 1997: *The Sango language and its lexicon*. Travaux de l'Institut de linguistique de Lund 32. Lund: Lund University Press.
Welmers, William 1973: *African language structures*. Berkeley: University of California Press.
Williamson, Janis Shirley 1984: *Studies in Lakhota grammar*. Väitöskirja, University of California at San Diego.

Kielet

Seuraava lista sisältää kaikki kirjassa esiintyvät kielet. Kielen nimen jäljessä ilmoitetaan kielikunta, johon kieli kuuluu, kielikunnan päähaara tai muu mahdollisesti informatiivisempi alemman tason luokitus sekä valtio tai muu alue, jossa kieltä ensisijaisesti puhutaan. Huomattakoon, ettei mainittu valtio ole kaikissa tapauksissa välttämättä se, jossa kielen puhujia on eniten, vaan kyseessä voi olla myös se maa, josta kieli on lähtöisin (esimerkiksi englannin kohdalla Yhdysvaltojen sijaan Iso-Britannia). Hakasulkeissa oleva kielten numerointi viittaa oheiseen karttaan, josta kielten maantieteellinen sijainti selviää tarkemmin. Kielet on merkitty karttaan pisteillä, ovatpa niiden puhuma-alueet kuinka laajoja tahansa. Piste on sijoitettu kielen keskeisen, alkuperäisen puhuma-alueen mukaisesti. Tapauksissa, joissa on listattu erikseen laajempi kielimuoto ja siihen kuuluva suppeampi kielimuoto (esim. arabia ja standardiarabia), nämä voivat saada kartassa saman numeron. Lista toimii myös kielten hakemistona, ja karttanumeroiden jälkeiset numerot viittaavat kirjan sivuihin.

abhaasi (luoteiskaukasialainen; Georgia) [1] 51
afrikaans (indoeurooppalainen, germaaninen; Etelä-Afrikka) [2] 35, 44
aimara (aimaralainen; Bolivia) [3] 60
ainu (ainu; Japani) [4] 53
akan (nigeriläis-kongolainen, kwa-kieli; Ghana) [5] 120
akkadi (afroaasialainen, seemiläinen; muinainen Mesopotamia) [6] 46
alamblak (sepik-kieli; Papua-Uusi-Guinea) [7] 152–153
albania (indoeurooppalainen, albania; Albania) [8] 34, 48, 62, 92
amele (yleisuusiguinealainen, madang-kieli; Papua-Uusi-Guinea) [9] 153
arabia (afroaasialainen, seemiläinen; Saudi-Arabia) [10] 20, 21, 37, 46–47, 62, 87, 89, 104
– egyptin- (afroaasialainen, seemiläinen; Egypti) [11] 21, 132
– klassinen (afroaasialainen, seemiläinen; Arabian niemimaa) [10] 47, 229
– standardi- (afroaasialainen, seemiläinen; Saudi-Arabia) [10] 37, 47, 104

armenia (indoeurooppalainen, armenia; Armenia) [12] 48, 51
arrernte (australialainen, pama-nyungalainen; Australia) [13] 58
atšoli (nilosaharalainen, niililäinen; Uganda) [14] 162–163, 218
azeri (turkkilainen; Azerbaidžan) [15] 51–52

baski (baski; Espanja) [16] 30, 47, 59, 142
bawm (sinotiibetiläinen, tiibetiläis-burmalainen; Bangladesh) [17] 126
bella coola (sališilainen; Kanada) [18] 106
bengali (indoeurooppalainen, indoarjalainen; Bangladesh) [19] 20, 48
bulgaria (indoeurooppalainen, slaavilainen; Bulgaria) [20] 34, 48
burma (sinotiibetiläinen, tiibetiläis-burmalainen; Myanmar) [21] 54
burušaski (burušaski; Pakistan) [22] 11, 30, 53

cayuga (irokeesikieli; Yhdysvallat) [23] 114
cebu (austronesialainen, länsi-malaijilais-polynesialainen; Filippiinit) [24] 57
choctaw (muskogilainen; Yhdysvallat) [25] 24, 107
cree (algilainen, algonkin-kieli; Kanada) [26] 60

daga (dagalainen; Papua-Uusi-Guinea) [27] 159

egypti, muinais- (afroaasialainen, egyptiläinen; muinainen Egypti) [28] 49, 104
enga (yleisuusiguinealainen, engalainen; Papua-Uusi-Guinea) [29] 57
englanti (indoeurooppalainen, germaaninen; Iso-Britannia) [30] 12–13, 18, 20, 25–28, 35–37, 40–41, 44, 48–49, 56–59, 62, 64, 69–71, 84, 88, 97, 100–101, 103, 107–108, 111, 113, 118, 120, 123, 125, 137, 139, 142, 147, 152, 156, 160, 163, 168, 196, 201, 209–210, 224, 230, 233, 237
– amerikan- (indoeurooppalainen, germaaninen; Yhdysvallat) [31] 59, 94, 205
– muinais- (indoeurooppalainen, germaaninen; Iso-Britannia) [30] 201
epena pedee (tšoko-kieli; Kolumbia) [32] 42

ersä (uralilainen, mordvalainen; Venäjä) [33] 50, 138, 145, 146, 166, 172–173
espanja (indoeurooppalainen, romaaninen; Espanja) [34] 10, 13, 20, 25–27, 32, 48, 59, 60–61, 123, 147, 175, 218
esperanto (keinotekoinen kieli) [35] 18
etruski (etruski; muinainen etruskien valtakunta nykyisen Italian alueella) [36] 48
ewe (nigeriläis-kongolainen, kwa-kieli; Ghana) [37] 218

fanagalo (pidginkieli; zuluun, englantiin ja afrikaansiin pohjautuva; Etelä-Afrikka) [38] 35
foinikia (afroaasialainen, seemiläinen; muinainen Foinikia Lähi-idässä) [39] 104
frankki (indoeurooppalainen, germaaninen; läntinen Keski-Eurooppa varhaiskeskiajalla) [40] 31–32

galli (indoeurooppalainen, kelttiläinen; antiikin Gallia, nyk. Ranska) [41] 32
georgia (kartvelilainen; Georgia) [42] 51, 142
guarani (tupilainen, tupi-guaranilainen; Paraguay) [43] 61

haitinkreoli (kreolikieli, ranskaan pohjautuva; Haiti) [44] 35, 152
halha (mongolikieli; Mongolia) [45] 52
halkomelem (sališilainen; Kanada) [46] 159, 160
hanti (uralilainen, ugrilainen; Venäjä) [47] 10, 50
– pohjois- (uralilainen, ugrilainen; Venäjä) [47] 50, 152
hausa (afroaasialainen, tšadilainen; Nigeria) [48] 47, 138–139
hdi (afroaasialainen, tšadilainen; Nigeria) [49] 110
heprea (afroaasialainen, seemiläinen; Israel) [50] 46, 71
– klassinen (afroaasialainen, seemiläinen; muinainen Palestiina) [50] 46
– nyky- (afroaasialainen, seemiläinen; Israel) [50] 47, 71
hindi (indoeurooppalainen, indoarjalainen; Intia) [51] 20, 48, 69–70, 91, 204
hixkaryana (karibilainen; Brasilia) [52] 41–42, 61
hmong njua (hmong-mien-kieli; Kiina) [53] 54–55
hollanti (indoeurooppalainen, germaaninen; Alankomaat) [54] 10, 13, 62, 131
hottentotti, ks. khoekhoe

igbo (nigeriläis-kongolainen, benuelais-kongolainen; Nigeria) [55] 116
iiri (indoeurooppalainen, kelttiläinen; Irlanti) [56] 48, 71
inuktitut (eskimolais-aleuttilainen; Kanada) [57] 60
italia (indoeurooppalainen, romaaninen; Italia) [58] 25–27, 32, 48, 129, 213–214

jaava (austronesialainen, länsi-malaijilais-polynesialainen; Indonesia) [59] 56
jakuutti (turkkilainen; Venäjä) [60] 52
jamaikankreoli (kreolikieli; englantiin pohjautuva; Jamaika) [61] 35
japani (japani; Japani) [62] 13, 20, 52–54, 94, 103, 119, 138–139, 174
jimas (ala-sepikiläis-ramulainen; Papua-Uusi-Guinea) [63] 88
joruba (nigeriläis-kongolainen, benuelais-kongolainen; Nigeria) [64] 37, 41, 46
jukagiiri (jukagiiri; Venäjä) [65] 52
jukateekki (mayakieli; Meksiko) [66] 60
jurok (algilainen, jurok; Yhdysvallat) [67] 145–146

kabardi (luoteiskaukasialainen; Venäjä) [68] 51
kabili (afroaasialainen, berberikieli; Algeria) [69] 47
kalaallisut (eskimolais-aleuttilainen; Grönlanti) [70] 40–41, 60, 119, 167, 169
kanite (yleisuusiguinealainen, itäisen ylämaan kieli; Papua-Uusi-Guinea) [71] 177
kannada (dravidakieli; Intia) [72] 53
karjala (uralilainen, itämerensuomalainen; Venäjä) [73] 63–64, 237
kazakki (turkkilainen; Kazakstan) [74] 52
ketšua (ketšualainen; Peru) [75] 60
ketti (jeniseiläinen; Venäjä) [76] 52
kharia (austroaasialainen, mundakieli; Intia) [77] 126
khmer (austroaasialainen, mon-khmer-kieli; Kambodža) [78] 55
khoekhoe (khoisankieli; Namibia) [79] 10, 45
kiina (sinotiibetiläinen, kiinalainen; Kiina) [80] 18–19, 52–54, 62, 103, 104
– klassinen (sinotiibetiläinen, kiinalainen; Kiina) [80] 54

– mandariini- (sinotiibetiläinen, kiinalainen; Kiina) [80] 20, 41, 54, 56, 92, 101
– wu- (sinotiibetiläinen, kiinalainen; Kiina) [81] 20–21
– yue- (sinotiibetiläinen, kiinalainen; Kiina) [82] 54
kirkkoslaavi (indoeurooppalainen, slaavilainen; ortodoksisen uskon piirissä) [83] 37
kitše (mayakieli; Guatemala) [84] 60
kobon (yleisuusiguinealainen, madang-kieli; Papua-Uusi-Guinea) [85] 161–162
komi (uralilainen, permiläinen; Venäjä) [86] 50
– -permjakki (uralilainen, permiläinen; Venäjä) [87] 50
– -syrjääni (uralilainen, permiläinen; Venäjä) [86] 13, 50, 169
korea (korea; Korea) [88] 52–54, 96–98, 103
kreikka (indoeurooppalainen, kreikka; Kreikka) [89] 34, 48–49, 84, 103–104, 228–229
– muinais- (indoeurooppalainen, kreikka; antiikin Kreikka) [89] 48, 228–229
kriol (kreolikieli, englantiin pohjautuva; Australia) [90] 58
kroatia (indoeurooppalainen, slaavilainen; Kroatia) [91] 19, 34
kurdi (indoeurooppalainen, iranilainen; Turkki) [92] 48, 62, 64, 230
kymri (indoeurooppalainen, kelttiläinen; Iso-Britannia) [93] 42, 48

lak (nah-dagestanilainen; dagestanilainen; Venäjä) [94] 51
lakota (siouxilainen, Yhdysvallat) [95] 132
lango (nilosaharalainen, niililäinen; Uganda) [96] 132–133, 173
lao (tai-kadai-kieli, thai-kieli; Laos) [97] 55
lappi, ks. saame
latina (indoeurooppalainen, italialinen; antiikin Rooma) [98] 12–13, 31–33, 41, 48–49, 89, 98, 102, 108, 122, 132, 147, 172, 229
latvia (indoeurooppalainen, balttilainen; Latvia) [99] 28, 48, 137
lewo (austronesialainen, oseanialainen; Vanuatu) [100] 118
lezgi (nah-dagestanilainen; dagestanilainen; Venäjä) [101] 147
liettua (indoeurooppalainen, balttilainen; Liettua) [102] 28, 48, 223
lummi (sališilainen; Yhdysvallat) [103] 144–145
luo (nilosaharalainen, niililäinen; Kenia) [104] 46

luxemburg (indoeurooppalainen, germaaninen; Luxemburg) [105] 209

maasai (nilosaharalainen, niililäinen; Kenia) [106] 46, 218
ma'di (nilosaharalainen, moru-ma'di-kieli; Uganda) [107] 161
malagassi (austronesialainen, länsi-malaijilais-polynesialainen; Madagaskar) [108] 42, 44, 56
malaiji (austronesialainen, länsi-malaijilais-polynesialainen; Malesia/Indonesia) [109] 56, 69–70, 107, 126
malajalam (dravidakieli; Intia) [110] 53
mamvu (nilosaharalainen, keskisudanilainen; Kongon demokraattinen tasavalta) [111] 118
mansi (uralilainen, ugrilainen; Venäjä) [112] 50
mantšu (tunguusikieli; Kiina) [113] 52
maori (austronesialainen, oseanialainen; Uusi-Seelanti) [114] 57, 70
marathi (indoeurooppalainen, indoarjalainen; Intia) [115] 48
mari (uralilainen, mari; Venäjä) [116] 50
maung (australialainen, iwaidžalainen; Australia) [117] 156–157, 160
maya, klassinen (mayakieli; Meksiko) [118] 60, 104
maybrat (länsipapualainen; Indonesia) [119] 145–146
mbabaram (australialainen, pama-nyungalainen; Australia) [120] 28, 196
mien (hmong-mien-kieli; Kiina) [121] 55
minangkabau (austronesialainen, länsi-malaijilais-polynesialainen; Indonesia) [122] 166
mokša (uralilainen, mordvalainen; Venäjä) [123] 50

nahuatl, klassinen (utoatsteekkilainen, atsteekkilainen; Meksiko) [124] 60, 116–117, 196
navaho (na-dene-kieli, athabaskalainen; Yhdysvallat) [125] 60
nez perce (penutilainen, sahaptilainen; Yhdysvallat) [126] 148
nenetsi, tundra- (uralilainen, samojedikieli; Venäjä) [127] 50
nganasani (uralilainen, samojedikieli; Venäjä) [128] 50
nivhi (nivhi; Venäjä) [129] 52
norja (indoeurooppalainen, germaaninen; Norja) [130] 19, 35, 69
nuuchahnulth (wakašilainen; Kanada) [131] 169

ojibwa (algilainen, algonkin-kieli; Kanada) [132] 60
osseetti (indoeurooppalainen, iranilainen; Venäjä) [133] 51
ostjakki, ks. hanti

paiwan (austronesialainen, paiwanilainen; Taiwan) [134] 162–163
persia (indoeurooppalainen, iranilainen; Iran) [135] 48
pirahã (muralainen; Brasilia) [136] 118
pitjantjatjara (australialainen, pama-nyungalainen; Australia) [137] 18
pomo, keski- (hokalainen, pomo; Yhdysvallat) [138] 143
portugali (indoeurooppalainen, romaaninen; Portugali) [139] 20, 59
puola (indoeurooppalainen, slaavilainen; Puola) [140] 48, 92, 101
purépecha (taraskalainen, Meksiko) [141] 161

ranska (indoeurooppalainen, romaaninen; Ranska) [142] 13, 25–27, 31–33, 35–36, 44, 48–49, 59, 62, 93–94, 101, 104, 108, 129, 132, 140, 144, 148, 183, 197, 209, 215–218, 237
– muinais- (indoeurooppalainen, romaaninen; Ranska) [142] 215
remo (austroaasialainen, mundakieli; Intia) [143] 131–132
romani (indoeurooppalainen, indoarjalainen; romanien asuinseudut Euroopassa ja muualla) [144] 48, 62, 65
romania (indoeurooppalainen, romaaninen; Romania) [145] 13, 24, 32, 34, 48
rotokas (länsibougainvilleläinen, Papua-Uusi-Guinea) [146] 58, 90
ruotsalainen viittomakieli (viittomakieli; Ruotsi) [147] 64
ruotsi (indoeurooppalainen, germaaninen; Ruotsi) [148] 13, 18–20, 25–28, 37, 39, 48–49, 51, 61–65, 69, 72, 76, 78, 106, 108, 120, 128, 130, 132, 161–162, 194, 196, 208–209, 216, 223
russenorsk (pidginkieli; norjaan ja venäjään pohjautuva; Pohjoinen jäämeri) [149] 35

saame (uralilainen, saamelainen; pohjoinen Fennoskandia) [150] 10, 50, 62–65, 69, 72, 237
– etelä- (uralilainen, saamelainen; Ruotsi) [151] 50
– inarin- (uralilainen, saamelainen; Suomi) [152] 13, 50, 62, 70, 73, 126
– koltan- (uralilainen, saamelainen; Suomi) [153] 50, 62–63

– pohjois- (uralilainen, saamelainen; Norja) [150] 13, 50, 62–63, 119, 123, 230
saksa (indoeurooppalainen, germaaninen; Saksa) [154] 13, 20, 25–27, 41, 48–49, 88, 97, 107, 129, 132, 147, 209, 223, 238
sango (nigeriläis-kongolainen, adamawalais-ubangilainen; Keski-Afrikan tasavalta) [155] 147
sanskrit (indoeurooppalainen, indoarjalainen; muinainen Intia) [156] 48, 229
santali (austroaasialainen, mundakieli; Intia) [157] 55
sentinel (andamaanilainen; Intia) [158] 55
serbia (indoeurooppalainen, slaavilainen; Serbia) [159] 19, 34
serbokroatia (indoeurooppalainen, slaavilainen; entinen Jugoslavia) [160] 19
somali (afroaasialainen, kuušilainen; Somalia) [161] 47, 62
sorbi, ylä- (indoeurooppalainen, slaavilainen; Saksa) [162] 125–126
sumeri (sumeri; muinainen Mesopotamia) [163] 104
sunda (austronesialainen, länsi-malaijilais-polynesialainen; Indonesia) [164] 56
suomalainen viittomakieli (viittomakieli; Suomi) [165] 18, 62, 64–65, 99
suomenruotsalainen viittomakieli (viittomakieli; Suomi) [166] 62, 64
suomi (uralilainen, itämerensuomalainen; Suomi) [167] 10, 13, 18, 20–21, 28–29, 36, 40–41, 46, 49, 50–51, 59, 61–62, 63–65, 69, 72, 78, 80, 82, 84, 86–89, 92–103, 105–107, 111–113, 117, 119–123, 126, 130–131, 135–138, 140–141, 145, 147–148, 152, 154–155, 157–158, 160, 162–163, 166–169, 171, 173–176, 181, 184, 187, 193–194, 196–197, 202, 204, 206, 208–209, 210–211, 213, 215–218, 221–224, 230–231, 237
– australian- (uralilainen, itämerensuomalainen; Australia) [168] 210–211
swahili (nigeriläis-kongolainen, bantukieli; Tansania) [169] 13, 36, 41, 46, 49, 128–129, 172–176, 179, 209

tagalog (austronesialainen, länsi-malaijilais-polynesialainen; Filippiinit) [170] 57, 107
tamili (dravidakieli; Intia) [171] 53
– muinais- (dravidakieli; Intia) [171] 53

tanska (indoeurooppalainen, germaaninen; Tanska) [172] 19
tašelhit (afroaasialainen, berberikieli; Marokko) [173] 47
tataari (turkkilainen; Venäjä) [174] 62
telugu (dravidakieli; Intia) [175] 53
thai (tai-kadai-kieli, thai-kieli; Thaimaa) [176] 42, 55
tiibet (sinotiibetiläinen, tiibetiläis-burmalainen; Kiina) [177] 54
– klassinen (sinotiibetiläinen, tiibetiläis-burmalainen; Kiina) [177] 54
tiwi (australialainen, tiwi; Australia) [178] 148
tok pisin (pidgin- ja kreolikieli; englantiin pohjautuva; Papua-Uusi-Guinea) [179] 13, 57, 69–70, 118–119, 121
torresinsalmenkreoli (kreolikieli, englantiin pohjautuva; Australia) [180] 58
tsez (nah-dagestanilainen; dagestanilainen; Venäjä) [181] 51
tsou (austronesialainen, tsou; Taiwan) [182] 56
tšekki (indoeurooppalainen, slaavilainen; Tšekki) [183] 100
tšetšeeni (nah-dagestanilainen, nah-kieli; Venäjä) [184] 51
tšuktši (tšuktšilais-kamtšatkalainen; Venäjä) [185] 52
turkki (turkkilainen; Turkki) [186] 13, 40–41, 49, 52, 146, 174–176
tuyuca (tukanolainen; Kolumbia) [187] 157–158
tzeltal (mayakieli; Meksiko) [188] 168

udmurtti (uralilainen, permiläinen; Venäjä) [189] 10, 13, 50–51, 168
unkari (uralilainen, ugrilainen; Unkari) [190] 13, 29, 49–50, 64, 98, 107, 123, 131, 145–146, 148, 167, 169, 202
urdu (indoeurooppalainen, indoarjalainen; Pakistan) [191] 48, 213
uzbekki (turkkilainen; Uzbekistan) [192] 52

vatja (uralilainen, itämerensuomalainen; Venäjä) [193] 204
venäjä (indoeurooppalainen, slaavilainen; Venäjä) [194] 11, 13, 20, 35, 41, 48, 62, 69, 92, 101, 108, 121–123, 128, 153–154, 183, 202, 237
vepsä (uralilainen, itämerensuomalainen; Venäjä) [195] 13, 50, 169
vietnam (austroaasialainen, mon-khmer-kieli; Vietnam) [196] 41, 54–55, 62

viro (uralilainen, itämerensuomalainen; Viro) [197] 10, 13, 29, 50, 62, 64, 158, 161, 169, 194, 217
votjakki, ks. udmurtti

waorani (waorani; Ecuador) [198] 10
warao (warao; Venezuela) [199] 42
warndarang (australialainen, maralainen; Australia) [200] 149
washo (washo; Yhdysvallat) [201] 159
wolof (nigeriläis-kongolainen, atlanttilainen; Senegal) [202] 209

Yhdysvaltain viittomakieli (ASL) (viittomakieli; Yhdysvallat) [203] 59

zulu (nigeriläis-kongolainen, bantukieli; Etelä-Afrikka) [204] 24, 35

!xóõ (khoisankieli; Botswana) [205] 90

Kielet maailmankartalla

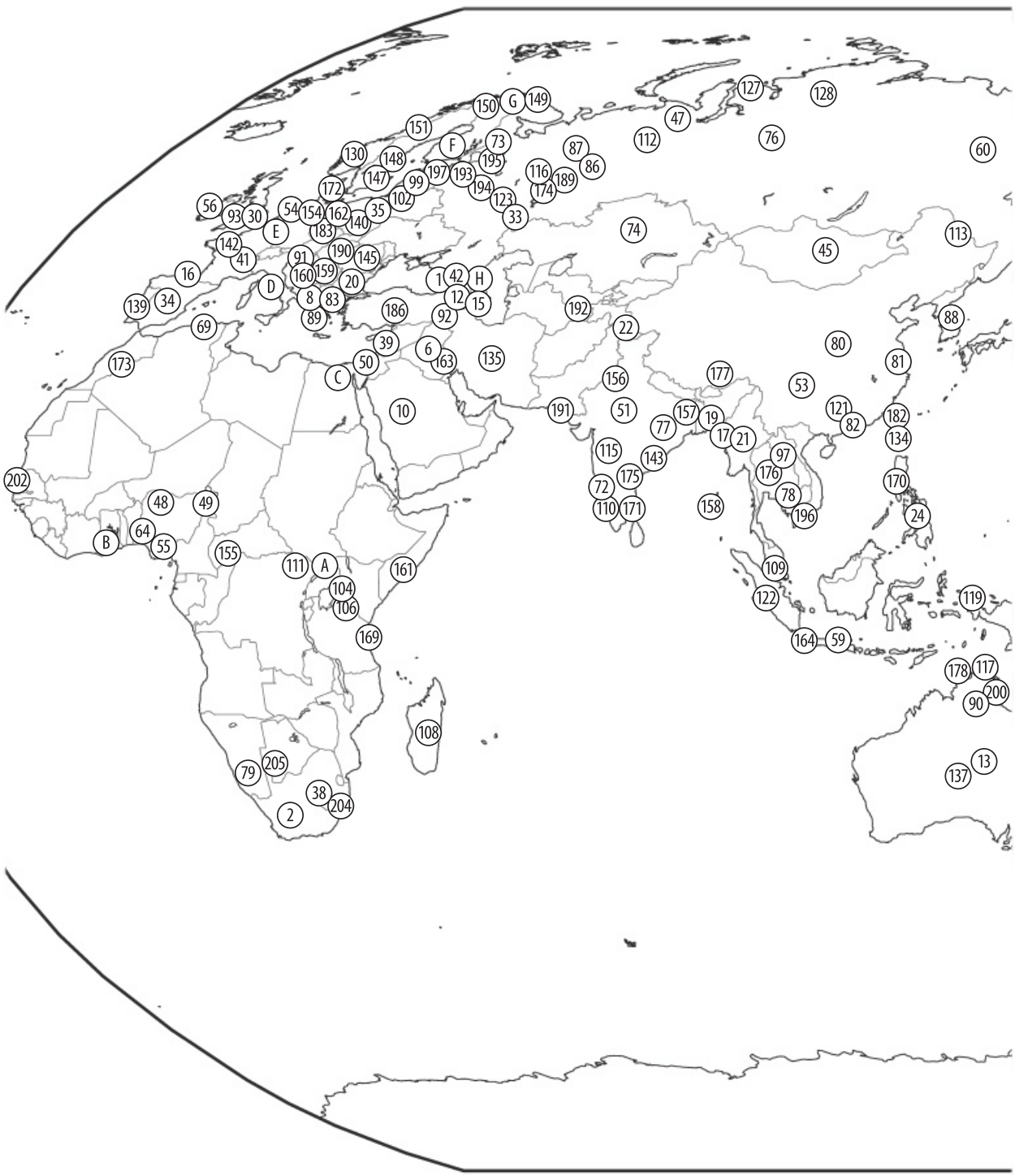

A = 14, 96, 107
B = 5, 37
C = 11, 28
D = 36, 58, 98
E = 40, 105
F = 144, 165, 166, 167
G = 152, 153
H = 68, 94, 101, 133, 181, 184
I = 7, 29, 63, 85

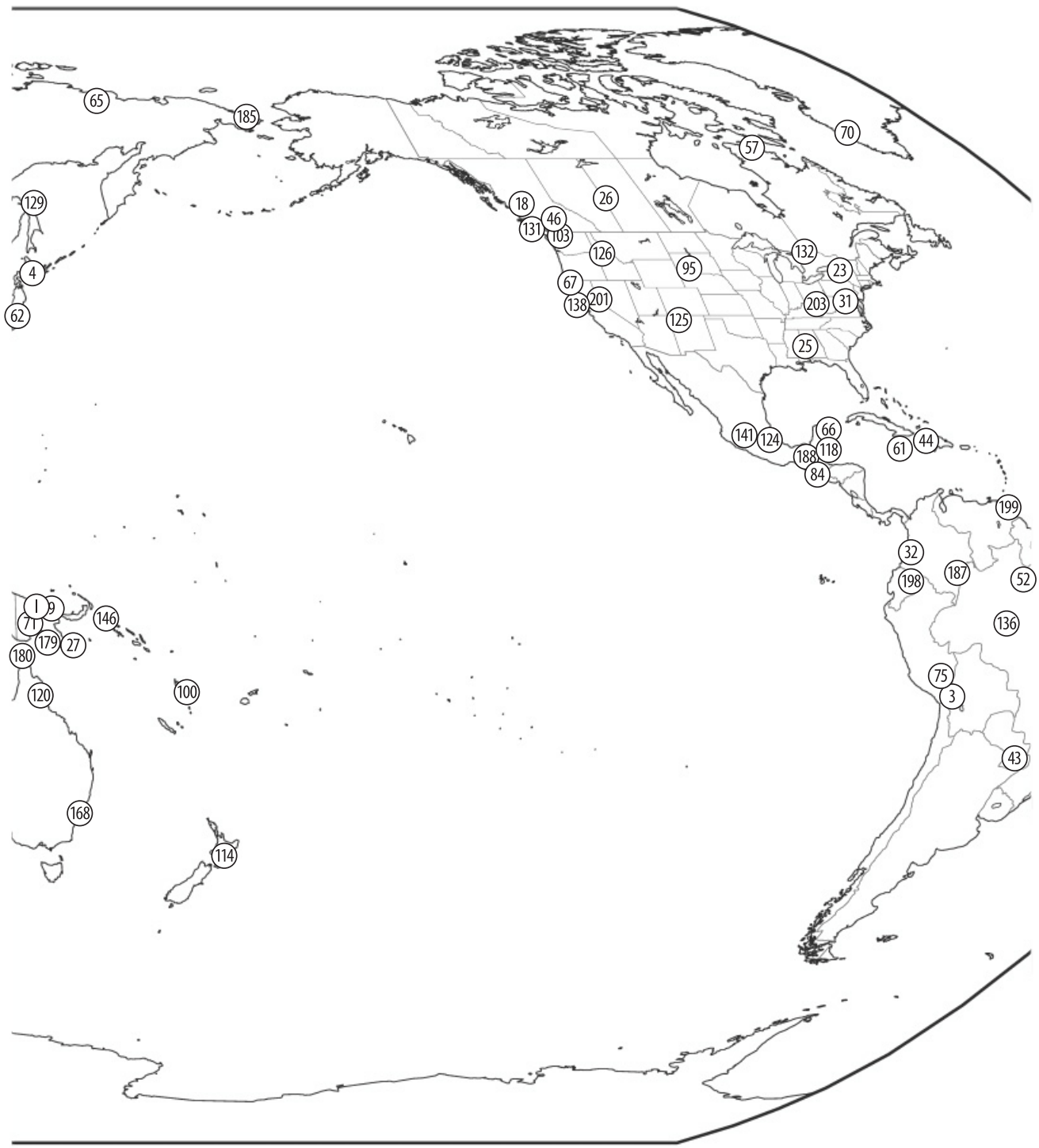
65
185
70
57
129
18
26
46
131
103
126
132
4
95
23
67
138
201
203
31
62
125
25
141
124
66
61
44
118
188
84
199
32
187
198
52
1
9
146
71
179
27
136
180
75
120
100
3
43
168
114

CONSONANTS (PULMONIC)

© 2005 IPA

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			r					ʀ		
Tap or Flap		ⱱ		ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

CONSONANTS (NON-PULMONIC)

Clicks		Voiced implosives		Ejectives	
ʘ	Bilabial	ɓ	Bilabial	’	Examples:
ǀ	Dental	ɗ	Dental/alveolar	pʼ	Bilabial
ǃ	(Post)alveolar	ʄ	Palatal	tʼ	Dental/alveolar
ǂ	Palatoalveolar	ɠ	Velar	kʼ	Velar
ǁ	Alveolar lateral	ʛ	Uvular	sʼ	Alveolar fricative

VOWELS

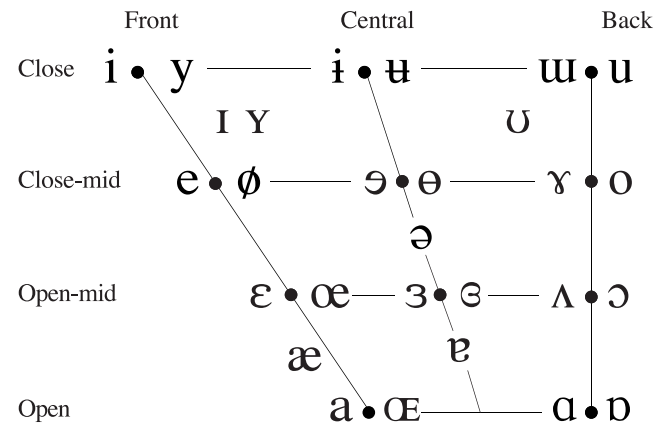

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a rounded vowel.

DIACRITICS

Diacritics may be placed above a symbol with a descender, e.g. n̊ŋ

◌̥	Voiceless	n̥ d̥	◌̤	Breathy voiced	b̤ a̤	◌̪	Dental	t̪ d̪
◌̬	Voiced	s̬ t̬	◌̰	Creaky voiced	b̰ a̰	◌̺	Apical	t̺ d̺
◌ʰ	Aspirated	tʰ dʰ	◌̼	Linguolabial	t̼ d̼	◌̻	Laminal	t̻ d̻
◌̹	More rounded	ɔ̹	◌ʷ	Labialized	tʷ dʷ	◌̃	Nasalized	ẽ
◌̜	Less rounded	ɔ̜	◌ʲ	Palatalized	tʲ dʲ	◌ⁿ	Nasal release	dⁿ
◌̟	Advanced	u̟	◌ˠ	Velarized	tˠ dˠ	◌ˡ	Lateral release	dˡ
◌̠	Retracted	e̠	◌ˤ	Pharyngealized	tˤ dˤ	◌̚	No audible release	d̚
◌̈	Centralized	ë	◌̴	Velarized or pharyngealized	ɫ			
◌̽	Mid-centralized	e̽	◌̝	Raised	e̝	(ɪ̝ = voiced alveolar fricative)		
◌̩	Syllabic	n̩	◌̞	Lowered	e̞	(β̞ = voiced bilabial approximant)		
◌̯	Non-syllabic	e̯	◌̘	Advanced Tongue Root	e̘			
◌˞	Rhoticity	ɚ a˞	◌̙	Retracted Tongue Root	e̙			

OTHER SYMBOLS

- ʍ Voiceless labial-velar fricative
- w Voiced labial-velar approximant
- ɥ Voiced labial-palatal approximant
- ʜ Voiceless epiglottal fricative
- ʢ Voiced epiglottal fricative
- ʡ Epiglottal plosive
- ɕ ʑ Alveolo-palatal fricatives
- ɺ Voiced alveolar lateral flap
- ʃ͡ɧ Simultaneous ʃ and x

Affricates and double articulations can be represented by two symbols joined by a tie bar if necessary.

k͡p t͡s

SUPRASEGMENTALS

- ˈ Primary stress
- ˌ Secondary stress ˌfoʊnəˈtɪʃən
- ː Long eː
- ˑ Half-long eˑ
- ˘ Extra-short ĕ
- | Minor (foot) group
- ‖ Major (intonation) group
- . Syllable break ɹi.ækt
- ‿ Linking (absence of a break)

TONES AND WORD ACCENTS

LEVEL			CONTOUR		
e̋ or e᷅	˥	Extra high	ě or e᷄	˧˥	Rising
é	˦	High	ê	˥˧	Falling
ē	˧	Mid	e᷇	˦˥	High rising
è	˨	Low	e᷅	˨˩	Low rising
ȅ or e᷄	˩	Extra low	e᷈	˦˧	Rising-falling
↓		Downstep	↗		Global rise
↑		Upstep	↘		Global fall

Suomalais-ugrilaisen tarkekirjoituksen perussymbolit

Konsonantit

2. Artikulaatio-paikka → / 3. Artikulaatio-tapa ↓	Labiaalit				Dentaalit		
	bilabiaalit		dentilabiaalit				
		liuden-tuneet		liuden-tuneet	inter-den-taalit	post-den-taalit	pre-alveo-laarit
1. Soinnillisuus →	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.
Klusiilit { kovat l. tenuis-	*p*	*ṕ*	*p̥*		*ẗ*	*t̥*	*t̪*
Klusiilit { pehmeät l. media-	*в* *b*	*в́* *b́*	*b̥*		*d̈*	*d̥*	*d̪*
Spirantit	*φ* *β*		*f* *v̌*	*f'*			
Puolivokaalit	*w* *w*		*v* *v*	*v́*			
Sibilantit { suppeat							
Sibilantit { väljät							
Tremulantit	*ʏ* *ψ*						
Puoli-tremulantit { täryttömät							
Puoli-tremulantit { yksitäryiset							
Frikolateraalit							
Lateraalit { heleät							
Lateraalit { puolitummat							
Lateraalit { tummat							
Nasaalit	*м* *m*	*ḿ*	*m̥*				

Vokaalit

1. Huuliaukeaman muoto →		Labiaalivokaalit (Pyöreät vokaalit)			Illabiaalivokaalit (Laveat vokaalit)		
2. Suusolan suuruus ↓	3. Suusolan paikka →	Etu-vok.	Keski-vok.	Taka-vok.	Etu-vok.	Keski-vok.	Taka-vok.
Suppeat vokaalit l. ylävokaalit		*ü (y)*	*u̯ (ɯ)*	*u*	*i*	*i̯*	*i̥*
Puolisuppeat vokaalit l. ylemmät välivokaalit		*ö*	*o̯*	*o*	*e*	*e̯*	*e̥*
Puoliväljät vokaalit l. alemmat välivokaalit		*ɔ̈*	*ɔ̯*	*ɔ*	*ɛ*	*ɛ̯*	*ɛ̥*
Väljät vokaalit l. alavokaalit		*ä*	*a̯*	*a*	*ä*	*a̯*	*a*

Dentaalit				Palataalit				Uvulaarit	Laryngaalit	
medio-alveolaarit	post-alveolaarit	kakuminaalit	liudentuneet	liudentuneet	prepalat.	velaarit				liudentuneet
						mediopalat.	postpalat.			
st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.	st. sll.
t ᴅ d	t͡ʃ d͡ʒ	ṭ ᴅ̣ ḍ	t′ ᴅ′ d′	ć ǵ ǵ	k̟ g̟	k ɢ g	k̠ g̠	ǩ	ʔ	
ϑ δ		ϑ̣ δ̣	ϑ′ δ′	χ́ γ́		χ γ			ȟ ʕ	
				j					h ɦ	h́ ɦ́
s z		ṣ ẓ	ś ź							
š ž		ṣ̌ ẓ̌	ś́ ź́							
ʀ r		ṛ	ŕ					r̈		
ʁ ɹ								ɹ̈		
ᵭ ð								ð̈		
ɮ ɬ̌										
ʟ l		ḷ	l′							
ɬ ł										
ʎ ʎ										
ɴ n		ṇ	ń	ń		η				

Äänteiden yleismerkit

Konsonantit:

x = mikä yksinäiskonsonantti tahansa
xx = mikä geminaatta tahansa
xy = minkä tahansa kahden konsonantin yhtymä
qxy = minkä tahansa kolmen konsonantin yhtymä

Vokaalit:

ʌ = mikä vokaali tahansa
ɤ = mikä takavokaali tahansa
ɤ̈ = mikä etuvokaali tahansa
ʌʌ = mikä diftongi tahansa

Lähde: Sovijärvi, Antti – Peltola, Reino 1977: *Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus.* Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 9. Kuudes painos.
Perussymbolien lisäksi suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus sisältää joukon muita tarkkeita, joiden avulla on mahdollista kuvata mm. äänteiden kestoa ja ilmaista lisätietoja äänteiden artikulaatiotavoista ja -paikoista.

Asiahakemisto

absolutiivi 142
absoluuttinen universaali 39, 114
adessiivi 148
adjektiivi 108, 112–117, 120–124, 128–129, 145, 166–167, 173, 216, 219
adnominaalinen 111, 146, 148
adpositio 120, 133, 137–139, 147–148, 150, 166, 168, 218
adstraatti 32–33
adverbi 112, 114, 117, 120, 123, 151, 158, 160, 164, 168–169, 172
adverbiaali 167–170
adverbiaalilause 171–173, 175, 178–179
affiksi 107, 132, 147, 159, 161, 167, 169, 172, 174, 197, 218
affrikaatta 90, 92
afroaasialainen 34, 44, 46–47, 51, 107
agentti 134–145, 149–150, 187, 193, 199, 201
agglutinoiva 40–41, 49, 52–53, 55, 58, 107
aikamuoto, ks. tempus
akkusatiivi 40, 111, 121–122, 138, 141–143, 150
akkusatiivikieli 142
aktiivi 113, 143, 144–145, 192
akustinen 83–84, 102
algonkilainen 60
alisteinen lause 171–176, 178–179
alkuperäiskieli 53, 55, 57–61, 69–70, 142
allofoni 84, 96–97, 102
allomorfi 106
altailainen 52
alveolaarinen 85, 90–96
amerind-kielikunta 59–60
anafora 182–183, 186
analogia 200–201, 219, 223–225
analyyttinen 40–41, 53, 55, 57, 108, 113, 137, 166, 168, 179
andamaanilainen 55
apuverbi 121, 152, 156, 160, 221
areaalinen luokittelu 33–34, 43, 65
argumentti 139–145, 149–150
argumenttirakenne 139–145, 149–150, 188
artikkeli 34, 38–39, 120, 128, 130–133, 183
artikulaatio 83–94, 97–99, 102
asiaintila 80–81, 134–150
asiaintila, staattinen 145–149
aspekti 151–155, 158–160, 164, 188
aspiraatio 91
assimilaatio 97–98, 100, 102, 224–225
atajalikielet 56
athabaskalainen 60
australialainen 58–59, 196
austroaasialainen 55
austronesialainen 44, 51, 56–57
autonominen kielitiede 233
avoin luokka 80–82, 114, 116–117, 121, 124

balttilainen 28, 48
bantukielet 45–46
berberikielet 47

Chomsky, Noam 233

deiksis 119–120, 196
deminutiivi 123
demonstratiivipronomini 118–119, 130–132, 167, 182
dentaalinen 85, 90–96, 98, 206, 224
deonttinen 154–156, 164
deskriptiivinen 233
diakriittinen 84

diakronia 213–217, 224–225, 230
diglossia 37, 43, 47, 209–210, 212
diskurssi 180–186
diskurssianalyysi 234–235
dissimilaatio 98
distributiivi 169
dokumentointi 68–69, 72, 232
dravidakielet 53
duaali 125–127, 133, 194

eksistentiaalikonstruktio 145–146
eksklusiivinen 118–119
eksonyymi 10
ekspressiivisyys 220
elatiivi 138, 141
elliptinen 134
elollisuushierarkia 126–127, 133, 144–145
empatiahierarkia, ks. elollisuushierarkia
endonyymi 10
enemmistökieli 36–37, 61–62, 65
ensikieli 20
episteeminen 154–157, 164
ergatiivi 48, 51, 59, 142–143, 150
ergatiivikieli 143
erotettavissa oleva omistus 148–149
erottamaton omistus 148–149
eskimolais-aleuttilainen 60
etuvokaali 87–88, 95, 97–98
etymologia 28, 223
evidentiaalisuus 157–158

feminiini 12, 79, 128–129, 183
finiittinen 137–138, 159, 162, 171–179, 193, 221
flektionaalinen 41
foneemi 83–84, 92–100, 102–104, 106, 187, 198, 200, 217, 219
fonetiikka 76–77, 83, 102
fonologia 76–77, 83, 93, 96, 100, 102, 107, 230
fooni 84, 94, 96, 102, 106
frekventatiivi 156
frikatiivi 90, 92, 96
funktionaalinen 8, 77, 79–80, 155, 233
futuuri 152–153, 158, 218
fuusio 41, 49

geminaatta 92
genealoginen luokittelu 24–33, 35, 43–45, 57–58, 61
geneettinen luokittelu 24
generatiivinen 233
genetiivi 12, 40–41, 111, 138, 141, 148–149, 154, 166
germaaninen 25, 27, 31–32, 48–49, 61, 223
glossi 11–12, 14, 177
glottaalinen 85, 90–92, 96
Greenberg, Joseph 38, 233

habituaali 153
hantilaiskielet 50
hierarkia 125–127, 133, 144–145, 194
historia, kielitieteen 228–229
historiallis-vertaileva metodi 26–30, 229, 234
hmong-mien-kielet 54–55
homonymia 194
huulio 99
hyperkorrektius 207
hyperonyymi 193, 203
hyponyymi 193, 203
hyötyjä 110, 135

idiolekti 206
ikoni 196–197, 201, 223
illatiivi 140
imperatiivi 92, 151, 155–156, 162–163
imperfekti 152
imperfektiivinen 153–154, 164
implikationaalinen universaali 39, 34
indefiniittipronomini 118, 120
indeksi 196–197
indikatiivi 151, 155–156, 158
indoarjalainen 48

indoeurooppalainen 25–27, 30, 34, 44, 48–51, 61, 66, 101, 132, 147, 221, 229
inessiivi 82, 105–106, 217
infiksi 107
infinitiivi 34, 122, 171, 175, 178–179
informaatiokysymys 162
informaatiorakenne 108–109, 144, 150, 180–183, 186
inklusiivinen 118–119
instruktiivi 82
interferenssi 211–212, 221
intonaatio 80, 83, 100–101, 110, 161, 181
intransitiivinen 116, 140–143, 145–147, 150, 166
intuitio 230–232
IPA 84, 89–90, 93, 254–255
iranilainen 48
irrealis 155–158, 160, 164
isolaatti 30, 47–48, 52–53, 57
isoloiva 41
itaalinen 48
itämerensuomalainen 29, 50, 61

Jakobson, Roman 158
japanilainen 53
jeniseiläinen 52
johdin 121, 123, 166
johtaminen 121–124, 202
juurikonsonantti 47, 107

kaksikielisyys 60, 62, 64–65, 204, 208–212
kaksipaikkainen 140
kaksoisjäsennys 76–77, 102, 187, 198, 203
kansalliskieli 57, 61, 209
kantakieli 24–32, 43, 48–50, 223
kantasana 122–123
kardinaalivokaali 87–89
karibilainen 61
kartvelilainen 51
kaukasialainen 51
kelttiläinen 32, 48
keskivokaali 87–88
keskusteluntutkimus 184–186
kesto 100–102
ketšualainen 60
khoisankielet 10, 30–31, 44–45
kielenhuolto 19, 228, 233–234
kielenopas 232
kielenvaihto 32, 63, 67–70
kielialue 33–34, 44
kielidiversiteetti 22, 60, 66–67, 222, 234
kielifilosofia 235
kielihistoria 24–33, 64, 213–218, 222–225
kielijärjestelmä 188, 207–208, 211, 218, 223, 231
kielikontakti 31–35, 44–45, 50, 54, 66, 210, 221, 225
kielikunta 18, 24–31, 34–35, 38, 44–61, 65–66, 229, 244
kieliliitto 33–34, 211
kieliopillistuminen 167, 217–218, 197, 224
kielioppi 8–9, 26–27, 29, 31, 33, 35, 76–188, 192–194, 197, 201, 215–218, 222–225, 229
kielipesä 70
kieliteknologia 234
kielitypologia 8–9, 11, 38–44, 46–47, 49, 55, 57, 65–66, 68, 78, 127, 146, 172, 175, 224, 232–233
kieliyhteisö 9, 22, 28, 47, 67–68, 70, 184, 204–212, 218, 220–222, 230–231
kielto 39, 41, 79, 81, 159–160, 163–164, 188, 193–194, 232
kiinalainen 21, 53–54, 62
kiintopiste 152, 218, 224
kitapurje 85–86, 92
kliitti 107, 162, 217
klusiili 90–98
kohde, ks. patientti
koheesio 180–183
koilliskaukasialainen 51
kokija 135
kolmipaikkainen 140
komitatiivi 217

komitatiivinen 147
kommentti, ks. reema
kommunikaatio 8, 35–37, 49, 64, 67–72, 115, 123, 127, 130–131, 166, 170, 180–186, 192, 197–199, 204–212, 218–220, 234
komparaatio, ks. vertailumuoto
komplementaarinen distribuutio, ks. täydennysjakauma
komplementti 139
komplementtilause 171, 175–176, 178–179
konditionaali 155–156
kongruenssi 113, 128–129, 133, 137–138, 150, 183
konjunktiivi 178
konjunktio 172–176, 178, 221
konjunktionaalinen 147, 218
konsonantti 47, 51, 83–85, 89–104, 107, 224
konstituentti 109, 121
konstituenttianalyysi 109
konstruktio 80, 110–111, 120–121, 127, 141–152, 159–163, 170–179, 192, 194–195, 197, 202, 211, 221
konteksti 41, 110, 134
konverbi 173, 178–179
koodinvaihto 210–212
kopula 145
korjausjäsennys 185–186
korpus 213, 230–231, 237–238
korrelaatti 173
kreoli 33, 35, 37, 57–59, 210
kumulaatio 41
kurkunpää 84–86, 90–92
kuušilainen 47
kvalitatiivinen 231
kvantitatiivinen 231
kvantiteetti 100, 102
kysymys 78, 106–108, 110, 151, 160–164, 184–185, 188
käsky 151, 155, 160–164, 188

labiaalinen 85, 89–98, 224
Labov, William 205
laina 28–29, 33–35, 95, 101, 103–104, 129, 206, 211–212, 220–223, 225
langue 207, 211
lateraali 93
lause 40, 42–43, 76–77, 108–111, 134–150, 158–159, 167, 169–188, 192, 201
lauseadverbiaali 169
lauseenjäsen 42–43, 134–150, 162, 165–170, 181, 187–188, 201
lauseenvastike 171
lauseke 76–77, 101, 109, 111, 120–121, 125, 138, 166, 168, 182, 184, 187, 192
lauseketju 177–178
lauseoppi, ks. syntaksi
lausuma 185
lavea vokaali 86–89, 96–97
lekseemi 121–122
leksikaalinen 80, 106, 151, 159–160, 164, 216–217
leksikografia 234
liitepartikkeli, ks. kliitti
likvida 90, 93, 96, 100
lineaarinen 99–100, 105
lingua franca 35–37, 46, 49, 57, 64, 209
liturgiakieli 37
logografinen 103
logopedia 234
lokaalinen 119, 132, 147, 167, 202, 218
lokaatio 135, 138–139
luku 40, 112–113, 118, 125–129, 133, 137–138, 162, 171, 188, 194
luonnollinen kieli 18, 31, 35, 41, 67
luoteiskaukasialainen 51
lähde 135, 138

makroalue 34, 44, 46, 54–56, 65
malaijilais-polynesialainen 56–57
mansilaiskielet 50
maskuliini 47, 79, 128–129

mayakielet 60
merkitsijä 78, 195
merkitty 78, 195
merkitys 8, 78–82, 105–188, 192–203
merkityskategoria 81
merkityslähtöinen 8–9, 111
merkitysoppi, ks. semantiikka
merkki 78–79, 195–197
metafora 197, 203, 224
metonymia 197, 203, 224
metrinen tempus 153, 155
minimipari 94, 97, 102
modaalisuus 151, 154–159, 164, 169, 188
modaaliverbi 156, 175
modifikaatio 115–116
modus 113, 151, 155–164, 188
mongolilainen 52
monikielisyys 9, 20, 23, 37, 43, 57, 65, 69, 72, 204, 208–212
monikko 40–41, 81, 107, 118, 122, 125–129, 133, 137–138, 162, 193–194, 201, 219–220, 224
mon-khmer-kielet 55
mordvalaiskielet 50
morfeemi 40–41, 76–77, 79–80, 103, 105–107, 110–111, 120–122, 126, 174, 178, 187, 198, 202, 216, 219
morfeemianalyysi 105
morfi 105–106
morfologia 38, 40–41, 44, 49, 51–53, 55, 58–61, 76–78, 105–107, 110–112, 128, 173, 179, 219, 223, 230
morfosyntaksi 77–79, 102, 105–113, 117, 124, 141
mundakielet 55
muoto 8–9, 76–113, 115, 122, 124, 136–137, 140–141, 150, 193, 196, 200–212, 223
muoto-oppi , ks. morfologia
murre 10, 18–19, 22, 31, 36, 44, 47, 54, 63–64, 95, 106, 118, 204–208, 221, 234
muutos, kielen 9, 24–35, 129, 194, 203, 206, 211–225, 231
määrite 120, 123, 133, 146, 165–171, 173–174, 183, 188
määräisyys 113, 127, 130–133, 182–183, 188

nah-dagestanilainen 51
naksausäänne 45
nasaali 89–90, 92–94, 96–98, 128
negaatio, ks. kielto
neutraalivokaali 88
neutri 128
nigeriläis-kongolainen 44–46, 56
nilosaharalainen 44, 46
nollapaikkainen 140
nominaalinen 139–140, 145–146, 149, 166, 170, 182
nominatiivi 40, 111, 121–122, 138, 141–142
nomini 111, 117
normi 19, 204–208, 228–229
NP 125, 147
numeraali 117–118, 120, 129, 131
numerus, ks. luku

objekti 38–39, 42–43, 61, 108, 113, 120–121, 135–141, 143–144, 146–147, 149, 154, 168–169, 175, 181, 187
obliikvi 139
oikeuslingvistiikka 234
olio 79–81, 114–118, 123, 188, 192–195
omaksuminen, kielen 199, 201, 203, 131
ominaisuus 80, 114–117, 123–124, 145–146
omistus 12, 105, 107, 111, 113, 120, 131, 135, 145–149, 166, 182, 218, 224
omistusliite 51, 122
onomatopoeettinen 196
oraalinen 89
osallistuja 80, 134–136, 139–146, 149–150, 165–170, 187–188

paikalliskieli 36, 69, 209
paikallissija 167, 217
paikkaisuus 140
paino 83, 100–102, 109–110
paiwanilainen 56
palataalinen 85, 90–93, 96–97
pama-nyungalainen 58–59
Pāṇini 48, 229
papualainen 51, 57–58, 153
paradigma 122–123
parataksi 172, 178
parole 207, 211
partikkeli 120, 152, 159–162, 184–185, 193
partisiippi 123, 154, 160, 167, 171, 173–175, 178–179
partitiivi 138, 141, 154
passiivi 113, 136, 144–145, 150, 192
patientti 135–145, 149–150, 175, 187, 192, 199, 201
paukaali 125, 133
perfekti 154, 158
perfektiivinen 153–155, 159, 164
performatiivi 163
permiläiskielet 50
persoona 12, 110, 112, 122, 137–138, 152, 162–163, 174
persoonamuoto 113, 137, 171
persoonapronomini 51, 118–120, 125–127, 138, 142, 144–145, 182
peruskielioppiteoria 232
peruslause 134–143, 149–150
perussanajärjestys 38–39, 42–43, 47, 50, 53, 55, 57–58, 61, 181
pidgin 35, 57, 210
Platon 228
pluskvamperfekti 154, 158
pohjoiskaukasialainen 51
polaarinen kysymys 161–162, 164
polysemia 194, 197, 203
polysynteettinen 40–41, 52, 60–61
possessiivinen, ks. omistus
possessiivisuffiksi, ks. omistusliite
postpositio 120, 138, 167, 217
potentiaali 155–157, 169
pragmatiikka 76–77, 79–80, 109, 111, 163, 180
predikaatio 15–116
predikaatti 123, 134, 145–145, 165–166, 171, 175–177
preesens 152, 155, 160
prefiksi 106–107, 128–129, 149
prepositio 76, 102, 120, 138–139
preskriptiivinen 233
prestiisikieli 37
presuppositio 183, 186
preteriti 12, 152
primitiivinen kieli 10
produktiivinen 81–82, 122–123
progressiivi 153
pronomini 29, 51, 82, 109, 111–112, 114, 117–121, 125–128, 130–132, 137–139, 142, 144–145, 147, 149, 160, 167, 173–174, 182–183, 186, 291
prosodia 80, 83, 99–102, 109–110
prototyyppi 81, 83, 112–117, 123–124, 134–150, 162, 166–167, 179, 192–193, 200–202
psykolingvistiikka 232, 234
puheakti 151, 160–164, 184, 188
puheaktipersoona 118
puhehetki 79, 151–152, 154, 164, 188, 197
puheterapia 234
puhetilanne 76–77, 118, 120, 125, 127, 130, 220
puhuma-alue 9, 11, 24, 31, 33–35, 37, 244
puolisuppea vokaali 86–88, 95
puolivokaali 90, 93, 96
puoliväljä vokaali 86–87, 89
pysyvyys 114, 145
pyöreä vokaali 87–88, 96–98
päällekkäispuhunta 186
päämäärä 135, 166
pääpaino 101–102
pääsana 120–121, 131–132, 173
pääsanaluokka 113–117, 123–124

realis 155–160, 164
redundanssi 219–220
reduplikaatio 107, 126, 201
reema 180–181, 186
referenssi 195–196
rekisteri 206–107, 209
rekonstruktio 27, 31, 223, 225
relatiivilause 120, 171, 173–175, 178–179, 230
relationaalisuus 114
relativismi 201–203
resipientti, ks. vastaanottaja
revitalisaatio 70–72, 222
rinnasteinen lause 171, 176–178
romaaninen 25, 27, 31–34, 48, 129
roolienmerkintäjärjestelmä 141–143, 150

saamelainen 50, 62–65, 72
samojedikielet 49–50
sana 100
sanajärjestys 33, 35, 38–39, 42–43, 47, 50, 53, 55, 57–58, 61, 78, 80, 108–111, 130–131, 137, 139, 142, 150, 181, 201, 221
sanaluokka 80–82, 111–125, 167, 188, 193, 199, 203, 213
sananmuodostus 121–124, 213–214
sanasto 9, 19, 24, 26–29, 31–32, 35, 38, 43, 55, 70, 76, 80, 101, 106, 111–124, 130, 169, 183, 192–197, 199, 201–205, 208–209, 213, 216–223, 225–229, 230, 234
sanavartalo 38, 40–41, 49, 98, 107, 121–122, 152, 163, 224
sandhi-ilmiö 98
de Saussure, Ferdinand 78–79, 195, 207, 229
seemiläinen 46, 104
segmentaalinen morfologia 105–107, 110–111
segmentti 84, 100, 102, 105
sekvenssijäsennys 184–186
semantiikka 76–80, 102
semanttinen rooli 134–145, 149–150, 193, 199
semiotiikka 235
sibilantti 92, 94
sidonnainen morfeemi 11, 79, 106–107, 110, 121, 132
signifiant 78
signifié 78
sija 40, 50, 82, 108, 112–114, 117, 120, 122, 128, 133, 137–142, 147–150, 154, 166–170, 197, 217–218, 225, 230
sinotiibetiläinen 54–55
sisarkieli 24, 30, 48, 129
slaavilainen 34, 48, 153
slangi 36, 222
soinnillinen 86, 90–93, 95–98, 100
soinniton 86, 90–91, 94–97, 100
sointi 59, 84, 86, 89–98, 100, 102
sonoriteetti 93, 99–100
sosiolekti 205
sosiolingvistiikka 205
sosiolingvistinen luokittelu 24, 36–37, 43
spirantti 92
Sprachbund, ks. kieliliitto
standardikieli 19, 36, 208
standardointi 208–209, 211, 225
statiivi-aktiivijärjestelmä 143
subjekti 38–39, 42–43, 108–109, 113, 120–122, 135–141, 143–144, 147, 149, 161, 165, 168–169, 177–178, 181, 187, 219
subjunktiivi 159
substantiivi 34, 38–39, 46, 50, 81, 108, 111–118, 120–133, 137, 139, 145–148, 166–170, 173–174, 183, 188, 193, 201, 217–218, 224
substantiivilauseke 120–121, 125, 134, 138, 145, 182
substantiiviluokka 113, 128–130, 133, 183, 186, 188
substraatti 32–33, 35

suffiksi 41, 51, 106–107, 126, 152, 159, 166, 169, 217
suku 79, 113, 128–130, 133, 183, 188
sukulaisuus 9, 11, 24–31, 34–35, 64, 222–223, 225
sulkeinen luokka 80, 82, 116, 118, 120, 124
suomalais-ugrilainen 50, 84
superstraatti 32–33, 35
supisuomi 221
suppea vokaali 86–89, 95
suprasegmentaalinen 100
SUT 84, 256–257
switch reference, ks. vaihtoviittaus
symboli 196–197, 201, 203
synkronia 213–216, 224–225, 229–230
synonymia 194
syntaksi 76–78, 105, 108–112, 140–141, 173, 175, 177, 230
synteettinen 40–41, 51–53, 55, 58, 60–61, 106, 108, 113, 137, 167, 169
sävel 53–54, 100–102, 109–110
sävelkieli 53–55, 101–102
sääntö 204–208, 233

tai-kadai-kielet 55
taivutus 11, 29, 39–41, 80, 98, 105–108, 110–114, 117, 121–124, 136–138, 145–146, 148, 152, 160, 162, 173, 179, 192, 195, 204, 219, 224
takaisuus 86–87, 89, 98
takavokaali 87–88, 95, 98
TAM 151, 158
tarke 84
tarkoite 80–81, 113, 119–120, 122, 125, 129–130, 132–133, 141, 148, 166, 182–183, 195–196, 199, 203, 221
tavu 83, 93, 99–104, 196
teema 180–181, 186
teksti 8, 42, 80, 130–131, 133–134, 180–187, 194, 196, 234
temporaalinen 167
tempus 112–113, 120, 151–155, 157–160, 164, 174, 188, 193, 218, 221
thaikielet 55
tiibetiläis-burmalainen 54
toinen kieli 20
topiikki, ks. teema
transitiivinen 140–143, 146–147, 150, 175, 192, 201, 218
translitterointi 11–12
tremulantti 93
triaali 125, 133
tšadilainen 47
tšuktšilais-kamtšatkalainen 52, 61
tunguusilainen 52
tunnusmerkkisyys 81, 89, 115–116, 124, 139, 167, 193–194
tupilainen 61
turkkilainen 51–52
typologinen luokittelu 24, 38–43
tytärkieli 24, 27, 48–49
täydennys, ks. argumentti
täydennysjakauma 96–97, 102

ugrilaiskielet 50
uhanalaisuus, kielten 21, 60, 67–72, 204, 210, 212, 222, 231, 234
umlaut 223
universaali 39, 43, 114, 117
universaalikielioppi 233
uralilainen 30, 49–52, 61, 64, 66, 84, 229
uralilais-altailainen 52
utoatsteekkilainen 60

vaihtelu 41
vaihtelu, kielen, ks. variaatio
vaihtoviittaus 176–178
valenssi 140
valtakieli 20, 23, 36–37, 49, 56, 58–60, 67, 69, 72
vapaa morfeemi 79, 106–107, 110, 126
vapaa määrite 165–170, 188
vapaa vaihtelu 97, 102, 106

variaatio 9, 31, 204–208, 211–216, 218–220
varieteetti 21, 54, 60, 204–208, 211, 215, 217, 220, 222
vartalo, ks. sanavartalo
vastaanottaja 135–136, 139, 165, 199
velaarinen 85, 90–91, 93, 96, 98
verbi 12, 28, 34, 38–39, 41–43, 49, 53, 58, 80–81, 107–108, 110–117, 120–124, 128–129, 133–141, 145–147, 149–164, 167–179, 182–183, 187, 196, 201, 215–216, 218–219, 221, 224, 231
vertailumuoto 113, 221
vieruspari 185
viittaus 115–116, 123–124
viittomakieli 18, 36, 44, 59, 62, 64–64, 99, 104, 184, 196, 201
virallinen kieli 37, 47, 49, 52, 61–62, 71, 209
voima 135
vokaali 11, 32, 47, 50–51, 83–84, 86–89, 93–104, 106–107, 131, 207, 223
vokaalisointu 46, 50, 52, 98, 100, 106, 206
vuoro 184–186
vuorottelujäsennys 184, 186
vähemmistökieli 36–37, 61–62, 64, 67, 69–71
väite 110, 151, 155, 160, 163–164, 188
välikantakieli 24, 27, 59
väline 135–136, 168, 198, 218
väljyys 86–89
väljä vokaali 88–89, 95

ydinlauseenjäsen 135, 138–140
yhdenmukaisuusperiaate 27
yhdyslause 171–180, 187–188, 192, 221
yksikkö 40, 81, 122, 125–129, 133, 137–138, 162, 193–194
yksipaikkainen 140
yleinen kielitiede 232
yleiskieli 36, 63, 206–208, 211, 216, 220, 233
yleisuusiguinealainen 57

äidinkieli 18, 20–21, 23, 35–37, 46, 53, 57, 59, 61–62, 65, 67–72, 89, 94, 99–100, 102, 129, 206–212, 230–231
äänihuulet 86, 92
äänne 8–9, 12, 26–29, 41, 45, 53, 57–59,76–79, 83–105, 131, 185, 196, 200, 205, 223–225
äännejärjestelmä 57–59, 76–77, 79–80, 83–84, 88, 93–95, 102, 187, 217, 230
äänneoppi, ks. fonologia
äännevastaavuus 26–29, 52, 55, 223
äänteenmuutos 27, 223–225
ääntymä, ks. artikulaatio
ääntöelimistö 83–84

Harjoituksia osaan I

1. Etsi Glottolog-sivustolta (glottolog.org) tai Anhavan kirjasta tietoa seuraavista kielistä: algonkin, barai, bretoni, makuši, mandingo (mandinka), tšetšeeni. Mihin kielikuntaan ne kuuluvat ja missä niitä puhutaan?

2. Glossaa seuraavat lauseet johdannossa s. 11–12 kuvailtujen periaatteiden mukaan. Katso esimerkkejä sivuilta 11, 107 ja 144. Tarkat ohjeet ovat osoitteessa https://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php. Käännä ruotsin- ja englanninkieliset esimerkit suomeksi ja suomenkielinen englanniksi tai ruotsiksi. Laadi lista käyttämistäsi kieliopillisista lyhenteistä.

a. Kesällä haluan syödä vain jäätelöä.

b. Jag hittade kantareller i skogen.

c. My sister had a birthday and I forgot it.

3. Seuraavassa on hieman sana-aineistoa neljästä uralilaisesta kielestä. Selvitä näissä sanoissa esiintyvät säännölliset äännevastaavuudet eli tapaukset, joissa vähintään kaksi eri etymologisesti yhdistettyä sanaryhmää sisältää samat äänteelliset vastineet.

suomi	**viro**	**pohjoissaame**	**ersä**
käsi (käte-)	*käsi (käe-)*	*giehta*	*ked'*
kota	*koda* 'huone, kamari' (ylät.)	*goahti*	*kudo* 'talo, koti'
tuli (tule-)	*tuli (tule-)*	*dolla*	*tol*
syli (syli-, syle-)	*süli (süle-)*	*salla*	*sel'*
veri (vere-)	*veri (vere-)*	*varra*	*veŕ*
sata	*sada*	*čuohti*	*śado*
para- (paras, parempi)	*parem* 'oikea, parempi' *buorri (buorre)* 'hyvä'	*paro* 'hyvä'	
kahvi	*kohv*	*gáffe*	*kofe*
liemi (lieme-)	*leem (leeme-)*	*liepma*	*l'em*
kieli (kiele-)	*keel (keele-)*	*giella*	*kel'*
silmä	*silm (silma-)*	*čalbmi*	*śel'me*
kesä	*(suvi)*	*geassi*	*kize*
pesä	*pesa*	*beassi*	*pize*

Harjoituksia osaan II

1. Mikä äänteiden tuottamiseen liittyvä piirre yhdistää seuraavia äänteitä?

p, b, m

p, t, k

d, s, n

m, n, ŋ

k, g, j

2. Erottele pystyviivoin seuraavasta latinan kielen aineistosta kaikki morfeemit. Listaa morfeemit ja luonnehdi kunkin merkitystä. Erottele leksikaaliset ja kieliopilliset morfeemit. Pystyykö sen tekemään helposti ja rajatapauksitta? Mikä on kielen pääasiallinen muotokeino? Mitä morfologista tyyppiä rakenteet edustavat?

lego	'luen'	*laborum*	'töiden'
legimus	'luemme'	*tempus*	'aika'
legebam	'luin'	*locus*	'paikka'
legebamus	'luimme'	*tempus locusque*	'aika ja paikka'
labor	'työ'	*ante*	'edessä, ennen'
laboris	'työn'	*anteverto*	'riennän edelle'
labores	'työt'		

3. Ohessa on joukko udmurtin sananmuotoja suomennoksineen. Tutustu tähän aineistoon ja päättele sen perusteella, mitä alla olevat udmurtinkieliset sanat ovat suomeksi ja mitä suomenkieliset sanat ovat udmurtiksi. Kannattaa huomata, että vokaaleihin päättyvien sanojen monikon tunnus on toinen kuin konsonanttiin päättyvillä sanoilla.

nokytyn	'(ei) missään'	*ńules*	'metsä'
ńulesjos	'metsät'	*nokin*	'(ei) kukaan'
kot'kyźy	'miten tahansa'	*korka*	'talo'
kyźy ke	'jotenkin'	*kytyn*	'missä'
kin	'kuka'	*ńuleslen*	'metsän'
korkaosyn	'taloissa'	*kyče ke*	'jonkinlainen'
kot'ku	'koska tahansa'	*korkaoslen*	'talojen'
köńa ke	'jonkin verran'	*kot'kyče*	'millainen tahansa'

a) *kot'kytyn*
b) *nokköńa*
c) *ńulesjosyn*
d) *kytyn ke*
e) *kyče*
f) ei koskaan
g) miten
h) kuka tahansa
i) talot
j) joidenkuiden

4. Monissa kielissä elollisuushierarkia vaikuttaa voimakkaasti siihen, millaiseen olioon viittaavasta sanasta voi tulla lauseen subjekti: usein riittävän agentiivisia ovat vain ihmiset tai muut elolliset oliot. Suomessa sen sijaan subjektiksi näyttää käyvän melkein mitä vain. Seuraavat lauseet ovat sanomalehtiotsikkoja – mieti, millaisessa roolissa subjektin tarkoite niissä on. Kaikki lauseet ovat subjektialkuisia otsikoita Helsingin Sanomista.

1. *Muovipussi tuhosi* [purjehtijan] *mitalihaaveet.*
2. *Leudot talvet ovat auttaneet Helsingin villikaneja.*
3. *Viikunat aloittivat maanviljelyksen Lähi-idässä.*
4. *Tulvat ja mutavyöryt surmasivat Filippiineillä.*
5. *Virastossa riehuva vatsatauti voi vaatia lääkehoitoa Helsingissä.*
6. *Kaatosade kätki karhut Itä-Suomen jahtimiehiltä.*
7. *Kotieläintila avasi ovensa remontin päätyttyä.*
8. *Moottorisahat kaatoivat kuusikon Tapiolan Länsirannasta.*
9. *Linnunkakka tukki Urho Kekkosen monumentin putket.*

10. *Leuto tammikuu satoi ennätyksiä jokiin ja järviin.*
11. *Päiväkodit pullistelevat lapsista.*
12. *Polkupyörä katkaisi sähköt Turun ratapihalla.*
13. *Kypärä pelasti naisen hengen pyöräkolarissa Kontulassa.*
14. *Avaruusromu ajoi astronautit piiloon rakettiin.*
15. *Espoon viimeinen tasoristeys poistuu 2010.*
16. *Lauantai-ilta täytti juoppoputkat Lahdessa.*
17. *Leivänpaahdin poltti omakotitalon Helsingin Pitäjänmäessä.*

5. Tarkastele alla olevia lauseita lauseenjäsenten pakollisuuden ja valinnaisuuden näkökulmasta. Kuinka nopeasti ja varmasti pystyt sanomaan, voiko lauseiden sulkeisiin merkityt osat poistaa ilman, että lauseen kieliopillinen hyväksyttävyys kärsii? Perustele, miksi kukin poisto on mahdollinen tai mahdoton. Kuinka varma olet siitä, että muut jakavat omat käsityksesi? Kerää pyydetyt arviot myös muutamalta tuttavaltasi ja pohdi saamiesi vastausten perusteella, kuinka käyttökelpoisia käsitteitä argumenttirakenne, pakollisuus ja valinnaisuus ovat.

(Jukolan) talo, (eteläisessä Hämeessä,) seisoo erään mäen pohjaisella rinteellä, liki (Toukolan kylää).

Sen läheisin ympäristö on kivinen (tanner), (mutta) alempana alkaa pellot, joissa, (ennenkuin talo oli häviöön mennyt,) aaltoili teräinen vilja.

Peltojen (alla) on niittu, apilaäyräinen, halkileikkaama monipolvisen ojan; ja runsaasti antoi se (heiniä), ennenkuin joutui (laitumeksi) kylän karjalle.

Muutoin on (talolla) avaria metsiä, soita (ja erämaita), jotka, tämän tilustan ensimmäisen (perustajan) oivallisen toiminnan kautta, olivat langenneet sille osaksi jo (ison-jaon käydessä) entisinä aikoina.

(Silloinpa) Jukolan isäntä, pitäen enemmän huolta jälkeentulevainsa edusta (kuin omasta parhaastansa), otti vastaan osaksensa (kulon) polttaman metsän ja sai sillä keinolla seitsemän vertaa enemmän kuin toiset (naapurinsa).

(Mutta) kaikki kulovalkean jäljet olivat (jo) kadonneet hänen piiristänsä ja tuuhea metsä (kasvanut) sijaan.

– Ja tämä on niiden (seitsemän) veljen (koto), joiden elämänvaiheita tässä nyt (käyn) kertoilemaan.

Harjoituksia osaan III

1. Mitä merkkien lajia seuraavat edustavat?

a) västäräkin ilmestyminen pihalle ensi kertaa
b) auton nopeusmittari
c) putoavista kivistä varoittava liikennemerkki
d) vihkisormus
e) jää auton tuulilasissa
f) kulmakarvojen rypistäminen
g) peukalon nostaminen

2. Seuraavassa on esimerkkejä suomen *pää*-sanan käytöstä. Jos sanan lähtömerkityksenä pitää 'ihmisen päätä', ovatko nämä merkitykset siitä metonyymisesti vai metaforisesti kehittyneitä?

a) *aukoa päätään*
b) *laskea päässä*
c) *pääarkkitehti*
d) *pitää päänsä kylmänä*
e) *nuppineulan pää*
f) *ilmapallo leijuu saaren päällä*
g) *karjaa on 50 päätä*

3. Mieti oman intuitiosi turvin seuraavia vaihtoehtoisia ilmauksia:

lapsien – lasten
puiden – puitten
omenia – omenoja – omenoita; perunia – perunoja – perunoita

meritse – meriteitse

minun veljeni – mun veljeni – minun veli – mun veli
minun broidini – mun broidini – minun broidi – mun broidi

metsässä – mettässä – mehtässä – messässä
metsäs – mettäs – mehtäs – messäs
metsäsä – mettäsä – mehtäsä – messäsä

kohti taivasta – taivasta kohti
päin kiveä – kiveä päin

motherless and fatherless – mother- and fatherless

talossa – talon sisällä

Arvioi, ovatko kaikki em. muodot mahdollisia. Mitkä niistä ovat yleisiä, mitkä harvinaisempia? Mieti, miksi niin päättelet.

Tarkista tämän jälkeen Internet-hakukoneella, missä määrin oma kielikorvasi osasi arvioida muun kieliyhteisön tekemät valinnat. Havaitsetko jotain, mitä et sittenkään ole uskoa? Havaitsetko vaihtoehtoisten ilmausten käytössä jonkinlaisia eroja? Löydätkö syitä tekemiisi havaintoihin?

Mieti oman intuitiosi turvin, millaisissa lauseissa/konteksteissa käytetään lausekkeita *minun broidini* tai *mun veli*; vertaa arvioitasi em. tavalla siihen, mitä Internet-hakukone suomen kielestä paljastaa.

4. Kirjassa on useampaan otteeseen (esimerkiksi kieliopillistumista käsittelevässä tietolaatikossa s. 217–218) todettu, että suomen paikallissijoilla ilmaistaan paljon muutakin kuin sijaintia. Miten luonnehtisit elatiivisijaisten (esim. *kukista*) sanojen merkitystä seuraavissa lauseissa? Huomioi myös, miten nämä merkitykset kyteytyvät semanttisiin rooleihin (s. 134–).

a) *Tein seppeleen kukista.*
b) *Opettajat hytkyivät naurusta.*
c) *Kuulin uutisen radiosta.*
d) *Nukuin sikeästi aamusta iltaan.*
e) *Haaveilen kesästä.*
f) *Talo on rakennettu tiilistä.*
g) *Minusta lomaa pitäisi olla enemmän.*
h) *Meistä tulee muurareita.*
i) *Kolme lapsista luisteli jäällä.*
j) *Silitin koiraa selästä.*
k) *Lapset kiipesivät sisään ikkunasta.*